

Етнoлoшкa библoтeкa

Књигa 79

Уредник

Мирослав Нишкановић

Рецензенти

Др Драгана Антонијевић

Др Иван Ковачевић

*Рецензентска комисија за етнологију и антропологију
Филозофског факултета Универзитета у Београду*

Проф. др Бојан Жикић

Проф. др Саша Недељковић

Др Младена Прелић, виши научни сарадник

Уређивачки одбор

Проф. др Мирјана Прошић-Дворнић (Northwood University Midland, SAD), проф. др Иван Ковачевић (Филозофски факултет Универзитета у Београду), проф. др Душан Дрљача, Београд, проф. др Младен Шукало (Филолошки факултет Универзитета у Бањалуци, РС, БиХ), проф. др Бојан Жикић (Филозофски факултет Универзитета у Београду), др Петко Христов (Етнографски институт с Музеј, БАН, Софија, Бугарска), др Младена Прелић (Етнографски институт САНУ, Београд), др Мирослава Лукић-Крстановић (Етнографски институт САНУ, Београд), проф. др Димитрије О. Големовић (Факултет музичке уметности, Београд), др Срђан Катић (Историјски институт, Београд), др Александар Крел (Етнографски институт САНУ, Београд).

Владимир Рибич

**СРПСКА РЕВОЛУЦИЈА У
МОДЕРНОМ СВЕТСКОМ
СИСТЕМУ**

**Београд
2015**

Мојим родитељима

Увод

Ово је прва од четири књиге у којима ћу, из перспективе теорије светског система, размотрити развој српског политичког идиома у периоду од краја 18. до краја 20. века.* Зато је потребно да, на самом почетку, изложим теоријску основу мог истраживања.¹

* Ова књига је резултат рада на пројекту *Трансформација културних идентитета у савременој Србији и Европска унија* (177018), који Министарство за науку и просвету Републике Србије финансира у целости.

¹ Моју интерпретацију теорије светског система сам, знатно опширније, изложио у: Владимир Рибич, *Политичка антропологија и модерни светски систем*, Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду – Српски генеалошки центар, Београд, 2011. Применом теорије светског система у проучавању политичких идиома бавио сам се и у следећим радовима: Владимир Рибич, *Српска политичка антропологија у 21. веку*, *Етнологско-антрополошке свеске* бр. 20 (н. с.) 9, 2012, 129-146; и: Vladimir Ribić, "Serbian Political Idiom and European Integration", у: Pero Petrović and Milovan Radaković (ур.), *National and European Identity in the Process of European Integration*,

Имануел Волерстин (Валерштајн) указује да су, у глобалној капиталистичкој привреди, "економске одлуке оријентиране првенствено на арену свјетске привреде, док су политичке одлуке првенствено оријентиране на мање структуре које имају праву власт, на државе (националне државе, градове-државе, царства) у оквиру свјетске привреде".² У складу с тим, Волерстин (Валерштајн) издваја два главна саставна елемента модерног светског система:

Institute of International Politics and Economics, Београд, 2013, 27-40. Утицај глобалних политичких и економских процеса на српски национализам као основу српског политичког идиома обрадио сам у: Vladimir Ribić, "Srpski nacionalizam na kraju dvadesetog veka", u: Saša Nedeljković (urednik), *Antropologija savremenosti*, Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu – Srpski genealoški centar, Beograd, 2007, 150-171; Vladimir Ribić, "Antropologija raspada Jugoslavije: o etničkom nacionalizmu", u: Vladimir Ribić (urednik), *Antropologija postsocijalizma*, Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu – Srpski genealoški centar, Beograd, 2007, 216-243; Владимир Рибих, Уставне промене и државно јединство у реторици "Антибирокупатске револуције" у Србији, *Етноантрополошки проблеми* год. 4, св. 1 (н. с.), 2009, 185-212; Владимир Рибих, Сто година после 1914: Србија у Европи заборавана, *Antropologija* 15, sv. 1, 2015, 33-47.

² Immanuel Wallerstein, *Suvremeni svjetski sistem*, CEKADE, Zagreb, 1986, 58.

... С једне стране, капиталистичка свјетска привреда се темељила на свјетској подјели рада, у којој су појединим зонама те привреде (које смо назвали матицом, полупериферијом и периферијом) биле додијељене специфичне привредне улоге, што је изазвало различите класне структуре, различите начине управљања радном снагом и неуједначено искориштење предности што их је систем пружао. С друге стране, политичко дјеловање јавља се, првенствено, у оквиру држава које су, због различитих улога у свјетској привреди, биле различито структуриране, при чему су матичне државе биле највише централизоване.³

Наиме, да би обезбедили бесконачну акумулацију капитала, капиталистима је потребно велико тржиште. С друге стране, у њиховом интересу је да постоји много држава да би могли да заобиђу оне које су према њима непријатељски расположене, у корист оних пријатељских. Како Волерстин (Валерштајн) истиче, то је могуће само у случају постојања мноштва држава у оквиру глобалне поделе рада.⁴

Вероватно најзначајнија карактеристика глобално-системског приступа у науци је инсистирање на цикличности промена унутар светског система, што је најоучљивије у Волерстиновој (Валерштајновој) теорији модерног светског система. Као што смо видели, Волерстин (Валерштајн) је фокусиран на капитали-

³ Исто, 119.

⁴ Immanuel Wallerstein, *World-Systems Analysis. An Introduction*, Duke University Press, Durham and London, 2004, 24.

стичку светску привреду и међудржавни систем као њену "политичку надградњу".⁵ Према овом аутору, промене у светској капиталистичкој привреди се одвијају кроз такозване "Кондратијевљеве циклусе":

Светска капиталистичка економија је систем који садржи хијерархијску неједнакост дистрибуције засновану на концентрацији извесних врста производа (релативно монополизоване и, према томе, високопрофитне производње) у извесним ограниченим зонама, које постају места највеће акумулације капитала. Та концентрација омогућава јачање државних структура које, заузврат, гарантују опстанак монопола. Пошто су монополи инхерентно крхки, постоји стална и ограничена, али значајна релокација тих центара концентрације током читаве историје модерног светског система.

(...) Циклуси које је Кондратијев имао на уму трају приближно педесет до шездесет година. Њихове А фазе суштински рефлектују дужину времена у којем посебно значајни економски монополи могу бити заштићени; њихове Б фазе су периоди географске релокације производње чији су монополи исцрпљени, као и периоди борбе за контролу нових монопола...⁶

⁵ Immanuel Wallerstein, *The politics of the world economy. The states, the movements, and the civilizations*, Cambridge University Press, Cambridge; Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, Paris, 1984, 14.

⁶ Imanuel Valerštajn, *Posle liberalizma*, Službeni glasnik, Beograd, 2005, 30.

С друге стране, међудржавни систем карактерише смена хегемонијских циклуса:

Хегемонија у светском систему значи да постоји једна геополитичка сила која је у стању да наметне стабилно стање друштвене дистрибуције моћи. То подразумева период мира, што првенствено значи одсуство војног сукоба – не укупног, али војног сукоба између великих сила. Такав период хегемоније захтева и, истовремено, изазива легитимност, ако се под тим мисли на осећање главних политичких актера да је друштвени поредак оно што они одобравају или да се свет (историја) постојано и брзо креће у смеру који они одобравају.⁷

Волерстин (Валерштајн) наглашава да су, у историји модерног светског система, постојала само три примера такве хегемоније, која је сваки пут трајала око двадесет пет до педесет година, као и да су досадашњи хегемони били Уједињене провинције – средином 17. века, Уједињено Краљевство – средином 19. века и Сједињене Америчке Државе (САД) – средином 20. века.⁸ После периода хегемоније, увек долази до "мањка стабилно-

⁷ Исто, 29.

⁸ Исто. На другом месту, Волерстин (Валерштајн) износи периодизацију хегемоније у модерном светском систему: Уједињене провинције – од 1620. до 1650, односно 1672, Уједињено Краљевство – од 1815. до 1873. и САД – од 1945. до 1967. године. Видети: Immanuel Wallerstein, *The politics of the world economy. The states, the movements, and the civilizations*, 17, 39-40.

сти и легитимности, а то значи и мира".⁹ Тада наступа дужи хегемонијски циклус у којем се одвија борба

...између две главне државе око тога која ће, постајући примарно место акумулације капитала, постати наследник претходне хегемонистичке силе. То је дуг процес који подразумева војну моћ да би се добио "тридесетогодишњи рат". Када се једном нова хегемонија успостави, њено одржавање захтева озбиљно финансирање, што неизбежно доводи до релативног слабљења актуелне хегемонистичке силе и борбе за наследника.¹⁰

Волерстин (Валерштајн) указује да се, "мада је хегемонистички циклус много дужи него Кондратијевљев циклус, тачка промене хегемонистичког циклуса подудара (се) са тачком промене Кондратијевљевог циклуса (али, наравно, не сваки пут)", те, у наставку, набраја симптоме Кондратијевљеве фазе Б и слабљења хегемоније:

Појаве симптоматичне за нормалну Кондратијевљеву фазу Б су: успоравање раста производње и, вероватно, опадање светске производње по глави становника; пораст стопе незапослености радно способног становништва; промена начина стицања профита, од производне активности до добитака од финансијских манипулација; раст задужености државе; релокација "старијих" индустрија у зоне са нижим надницама; раст војних трошкова, чије оправдање није вој-

⁹ Imanuel Valerštajn, *Posle liberalizma*, 29.

¹⁰ Исто, 30.

но по карактеру него је резултат захтева за стварањем контрациклуса; опадање реалних плата у формалној економији; ширење неформалне економије; опадање производње јефтине хране; повећање илегалности миграције међу зонама.

Појаве које су симптоматичне за почетак слабљења хегемоније јесу: пораст економске снаге главних савезничких сила; нестабилност валуте; слабљење ауторитета на светским финансијским тржиштима и појава нових места на којима се доносе одлуке; фискалне кризе хегемонистичке државе; слабљење организовања (и стабиловања) светске политичке поларизације и тензије (...); слабљење спремности људи да дају своје животе за одржање хегемонистичке силе.¹¹

У вези с карактеристикама хегемоније у међудржавном систему, Волерстин (Валерштајн) наглашава четири структуралне аналогije између три периода хегемоније у историји модерног светског система. Прво, хегемон остварује предност у сва три економска домена: пољопривредно-индустријској производњи, трговини и финансијама. Друго, све три хегемонијске силе су заступале глобални "либерализам", залажући се за слободан проток робе, капитала и рада, као и за грађанске слободе, генералну подршку либералним парламентарним институцијама и политичка ограничења бирократске моћи. Треће, сва три хегемона су били примарно поморске силе, с тим што су САД поморско-ваздушна сила. Четврто, све три хегемоније су биле осигуране тридесетогодишњим светским ратом

¹¹ Исто, 31-32.

(Тридесетогодишњи рат – од 1618. до 1648, Наполеонови ратови од 1792. до 1815. и евроазијски ратови – од 1914. до 1945. године), у којем су учествовале скоро све главне војне силе и којем је претходио дуг период конкуритивне експанзије, чији је резултат партикуларна концентрација економске и политичке моћи.¹²

Насупрот хегемонији у међудржавном систему, која је била релативно ретка и краткотрајна, Волерстин (Валерштајн) тврди да је, од Француске револуције (1789) до рушења Берлинског зида (1989), трајала непрекидна идеолошка доминација либерализма, који исти аутор назива геокултуром модерног светског система и чак га идентификује са самом модерношћу.¹³ У основи ове модерне геокултуре, која је проистекла из Француске револуције, била је вера у нормалност политичке промене и суверенитет народа, односно "грађана".¹⁴ Либерализам, конзервативизам и социјализам представљају, према Волерстину (Валерштајну), три идеолошка одговора на тако схваћену модерност.¹⁵

Прецизније, Волерстинова (Валерштајнова) периодизација културне хегемоније либерализма изгледа овако:

¹² Immanuel Wallerstein, *The politics of the world economy. The states, the movements, and the civilizations*, 40-42.

¹³ Imanuel Valerštajn, *Posle liberalizma*, 9, 79.

¹⁴ Immanuel Wallerstein, *World-Systems Analysis. An Introduction*, 60.

¹⁵ Imanuel Valerštajn, *Posle liberalizma*, 66-72.

...Период 1789-1848. представља период велике идеолошке борбе између конзервативизма, који није успео да постигне коначан облик, и либерализма, који је био трагање за културном хегемонијом. Период 1848-1914. (или 1917) јесте период у којем је либерализам доминирао сценом без озбиљне опозиције, док је марксизам покушавао да конституише социјалистичку идеологију као независан пол, али није био у стању да потпуно успе. Можемо тврдити (мада би та тврдња била крајње контроверзна) да период 1917-1968. (или 1989) представља апотеозу либерализма на светском нивоу...¹⁶

Сматрам да и вера у глобалну хегемонију једне идеологије и хилијастичко ишчекивање њеног краја проистичу из етноцентризма који је могуће избећи само ако се идеологије третирају као политички идиоми артикулисани на "локалном", односно националном и субнационалном нивоу. То је зато што се политички идиоми манифестују као "партикуларне форме идентитетских политика" које, како Џонатан Фридмен наглашава, произлазе из "артикулација између локалних живота и глобалних процеса унутар којих се ти животи живе и репродукују". Те "партикуларне форме идентитетских политика" представљају "праксе које се развијају из већих арена интеракције и нису, просто, пакети идеја који циркулишу светом".¹⁷

¹⁶ Исто, 78.

¹⁷ Jonathan Friedman, "Global Systems, Globalization, and Anthropological Theory", у: Ino Rosi (ур.), *Frontiers of Globa-*

Фридмен објашњава да је глобално-системска перспектива заснована на хипотези да шири глобални процеси генеришу ограничене ентитете, који унутар њих егзистирају и репродукују се. То не значи да су "нације и друге политичке јединице пуки производи глобалне потподеле", већ пре да су политичке јединице "конституисане у ширим односима унутар глобалног". Истовремено, глобално није ентитет по себи, већ пре "структурисано поље", у којем се одвијају процеси неопходни и довољни за разумевање формирања локалног.¹⁸

С друге стране, Фридмен истиче да је глобална арена производ одређеног скупа динамичких карактеристика, укључујући и формирање структура које имају центар и периферију, њихову експанзију, контракцију, фрагментацију и обнављање кроз циклусе хегемонијских промена.¹⁹ Управо ове карактеристике глобалних процеса представљају глобалне системе. Оне саме нису видљиви бихевиорални односи, већ карактеристике "таквих видљивих форми и релација" и могу се разумети помоћу појмова и представа као што су "експанзија

lization Research: Theoretical and Methodological Approaches, Springer, New York, 2007, 119.

¹⁸ Исто, 117-118.

¹⁹ Jonathan Friedman, "Global System, Globalization and the Parameters of Modernity", у: Mike Featherstone, Scot Lash and Roland Robertson (ур.), *Global Modernities*, SAGE Publications, London – Thousand Oaks – New Delhi, 1995, 74.

и контракција, формирање и нестајање односа центар-периферија и цикличне и дијалектичке релације између културног идентитета и глобалне хегемоније".²⁰

Критичко сажимање Волерстинових (Валерштајнових) и Фридменових схватања светског система пружа неопходну сазнајну основу за истраживања политичких култура. Границе модерног светског система су границе глобалне капиталистичке привреде и међудржавног система, а унутар тих међа одвијају се глобални процеси који, поред процеса на локалном нивоу, пресудно утичу на стварање структурних услова у којима се формирају партикуларне политичке културе, тј. политички идиоми и политичка мишљења и деловања која из тих идиома произлазе.

Цикличност је кључна карактеристика процеса који се одвијају унутар модерног светског система, а огледа се у смени интеракционих констелација глобалног капитализма, империјалне хегемоније и национализма. Империјална хегемонија може да буде мултилатерална и унилатерална. Циклус мултилатералне империјалне хегемоније представља историјски период борбе неколико империјалних сила да прошире простор своје хегемоније и тако стекну предност у односу на своје конкуренте. С друге стране, циклус унилатералне империјалне хегемоније представља историјски период мира и стабилности у међудржавним односи-

²⁰ Jonathan Friedman, "Global Systems, Globalization, and Anthropological Theory", 118.

ма, уз економску, политичку и војну доминацију само једне империјалне силе.

Период мултилатералне империјалне хегемоније карактерише јачање државног интервенционизма у привреди, док је унилатерална империјална хегемонија праћена либерализацијом економије. Такмичење за империјалну хегемонију унутар модерног светског система захтева да националне владе успоставе контролу над привредом и тако је искористе за борбу са конкурентима унутар међудржавног система. С друге стране, унилатералном империјалном хегемону одговара либерализација економије, односно слабљење улоге државе у привреди. На основу свега тога, могуће је реконструисати четири циклуса у досадашњој историји модерног светског система: период интензивне борбе империјалних сила и владавине меркантилизма у привреди, од почетка модерног доба, на прелазу 15. у 16. век, до 1815. године; период британске унилатералне империјалне хегемоније и доминације економског либерализма, од 1815. до почетка 1870-их година; период обновљене борбе империјалних сила и јачања државног интервенционизма у привреди, од почетка 1870-их до 1945. године; и период унилатералне империјалне хегемоније САД и економске либерализације, од 1945. године до краја 20. века. Реафирмација Русије као светске силе (омогућена поновним успостављањем државне контроле над енергетским ресурсима) и успех кинеског "тржишног капитализма" сведоче да се, од почетка 21. века, налазимо у новом

циклусу мултилатералне империјалне хегемоније и успона државног интервенционизма у привреди.²¹

За разлику од Волерстина (Валерштајна), ја не смаграм да су, у 17. веку, Уједињене провинције успеле да постану хегемон модерног светског система, сличан оном какав су били Велика Британија у 19. и САД у 20. веку. Наиме, Уједињене провинције никада нису успеле да политички и војно доминирају светом, као што је то успело Великој Британији и САД, а и њихова релативна економска надмоћ је оспоравана меркантилистичком политиком других држава. Никако се не сме занемарити да временски интервал од краја 15. до почетка 19. века представља период интензивне борбе између конкурентских држава унутар модерног светског система, у току којег су оне постигле чврсту унутрашњу политичку, административну и економску интеграцију, да би, на крају, неке од њих (пре свих, Француска), стекле и националну легитимацију.

То нас доводи до национализма, основног елемента скоро свих модерних политичких идиома, који одређују оквир модерног политичког мишљења и деловања. Зато се националистичким може назвати свако политичко мишљење и деловање засновано на национал-

²¹ Ову периодизацију сам први пут изнео у: Vladimir Ribić, "O ekonomskoj tranziciji iz makroistorijske perspektive", u: Vladimir Ribić (urednik), *Antropologija postsocijalizma*, Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu – Srpski genealoški centar, Beograd, 2007, 8-22.

ном идентитету, чији циљ барем неки политички актери дефинишу као национални интерес.²² Мултилатерална империјална хегемонија и државни интервенционизам у привреди стварају повољне услове за успех националног интегрализма, од стицања националне легитимације и националне интеграције постојећих држава до реализације паннационалистичких тежњи. С друге стране, унилатерална империјална хегемонија и економска либерализација омогућавају јачање националног партикуларизма, од губљења националне легитимације до дезинтеграције постојећих држава.

Српска револуција се одиграла од 1804. до 1815. године, на врхунцу Првог циклуса историје модерног светског система, који је трајао од краја 15. до почетка 19. века и који карактеришу мултилатерална империјална хегемонија више сукобљених сила, тежња да се државе изнутра интегришу и превазиђу предмодерни политички партикуларизми, као и меркантилистичка политика изградње и консолидације капитализма.²³ Наредна два поглавља су посвећена Наполеоновим ратовима и интензивним борбама великих европских сила за решење Источног питања, тј. артикулацијама мултилатералне империјалне хегемоније које су релевантне за избијање и ток Српске револуције.

²² Слично виђење национализма сам први пут изнео у: Vladimir Ribić, "Srpski nacionalizam na kraju dvadesetog veka", 151.

²³ Владимир Рибић, *Политичка антропологија и модерни светски систем*, 49-104.

НАПОЛЕОНОВИ РАТОВИ

У Европи, од 1792. до 1815. године, рат је трајао скоро непрекидно. Повремено се ширио на Карибе, Левант и Индију, а од 1812. до 1814, и САД су биле укључене у њега. Хобсбаум објашњава да су се, у том рату, сукобљавале и велесиле и системи. Наиме, у складу са својим интересима, француска држава се конфронтирала другим државама или им је била савезник. Истовремено, Француска револуција је, ратујући против конзервативних и реакционарних снага, позивала "народе свијета да збаце тиранију и пригрле слободу".¹

Серђо Романо објашњава зашто је револуционарна Француска морала "да рачуна на непријатељство великих сила":

...Француска је, пре револуције, била, зависно од околности, непријатељ или савезник сваке од држава (Шпаније, Аустрије, Шведске, Пруске, Савоје, Уједињених провинција, Краљевства две Сицилије) које су чиниле тадашњу Евро-

¹ Е. Ј. Hobsbawm, *Doba revolucije. Evropa 1789-1848*, Školska knjiga – Stvarnost, Zagreb, 1987, 80.

пу. Али, увек је припадала, чак и када је Луј XIV покушао да прошири власт на читав континент, једној истој фамилији, или братству, заснованим на заједничком пореклу (Римско царство и Каролиншко царство), династијским везама, заједничким правилима, енклавама једних углављених у територије других. Реч "рођак", којом се сваки краљ обраћао другим европским владарима, није била само протоколарна: изражавала је саучесништво и извесни дух сувласништва.

(...) У укидању наследних титула, распуштању свештеничких редова и цивилном устројству клера, краљевства су назирала пад система на којем су засновала свој легитимитет. У судбини Луја XVI, ухваћеног у Верену и силом доведеног у Париз, сваки краљ је видео слику властите будућности. Неколико недеља касније, аустријски цар и краљ Пруске састали су се у једном предграђу Дрездена, Пилницу, и потписали декларацију у којој је остављена могућност за војну интервенцију...²

У Француској, краљ и племство су прижељкивали рат, надајући се да ће страна војна интервенција рестаурисати стари режим. Истом се надала и аристократска и свештеничка емиграција у западнемачким градовима. Због сасвим другачијих разлога, рат су подржавали и умерени либерали из трговачког департмана Жиронде, тзв. "жирондинци". Наиме, француски револуционари су сматрали да је "ослобођење Француске било (је) само први корак у универзалном три-

² Serđo Romano, *Evropa. Istorija jedne ideje*, IP "Filip Višnjić" – JP "Službeni glasnik", Beograd, 2008, 76.

јумфу слободе", те да је "дужност домовине револуције да ослободи све народе који стењу угњетавани тиранијом". Поред тога, пословни људи су подстицали уверење да само уклањање опасности од стране војне интервенције може да створи услове за решавање економских проблема, као и да рат доприноси успостављању привредне надмоћи Француске.³

У априлу 1792. године, Луј XVI је објавио рат Аустрији, којој су се, као савезници, придружили Пруска, Шпанија, Уједињене провинције, Сардинија, Напуљ и Сицилија, а од 1793, и Енглеска и Португалија. Рат је почео успесима ове прве антифранцуске коалиције, што је у Паризу изазвало nerede. Оптужујући Луја XVI и аристократију за издају, маса је, у августу 1792. године, заузела дворак Тилерије и масакрирала краљеву швајцарску гарду. У септембру, уследила је француска победа код Валмија, као и проглашење Републике.⁴

Почетком 1793. године, Луј XVI је гиљотиниран, да би, у наредним месецима, Комитет јавне безбедности, на челу са Робеспјером, успоставио Режим терора. У августу, пошто је Француска изложена инвазији страних трупа и контрареволуционарној побуни у западним и јужним регионима, Комитет је прогласио општу мобилизацију (*levée en masse*) свих људских и материјал-

³ E. J. Hobsbawm, 71.

⁴ J. Christopher Herold, *The Age of Napoleon*, American Heritage Publishing Co., Inc., New York, 1963, 49-50.

них ресурса.⁵ До краја 1793, коалиционе снаге су протеране из Француске, да би, 1794. године, француске трупе заузеле Уједињене провинције и, преко Рајне, продрле у Немачку. Већ следеће године, 1795, Пруска, Шпанија и Холандија су склопиле мир с Француском, а ројалистички побуњеници у Вандеји су пристали на примирје. Штавише, Шпанија и Батавијска република (настала од Холандије) су постале француске савезнице, док су само Енглеска, Аустрија и Сардинија остале непријатељи Француске.⁶

Како Пол Кенеди указује, француским непријатељима су

...недостајале неопходна политичка одређеност и јасна стратегија. Очигледно није било трансцендентне политичке идеологије да понесе војнике и грађане *ancient régime*-а; у ствари, многи од њих су били привучени опојним идејама Револуције, а тек када су, много касније, Наполеонове армије "ослобођење" претвориле у освајање и пљачку, могао се локални патриотизам искористити за слабљење француске хегемоније.⁷

⁵ Serdo Romano, 77; Gunther Rothenberg, *The Napoleonic Wars*, Cassell, London, 1999, 26.

⁶ J. Christopher Herold, 51; Gunther Rothenberg, 32.

⁷ Pol Kenedi, *Usporičad velikih sila. Ekonomski promena i ratovanje od 1500. do 2000. godine*, CID, Podgorica; Službeni list SCG, Beograd, 2003, 149. Јакобинско и профранцуско одређење било је присутно тамо где су постојали интензивни културни контакти с Француском и друштвени услови као у њој –

С друге стране, француски војници су разлоге за рат доживљавали као своје, па су се често истицали личном иницијативом и храброшћу, што је, до тада, било резервисано само за припаднике племства.⁸ Штавише, за разлику од противничких армија, у Наполеоновој војсци, напредовање се заснивало на заслугама, па су, тако, француски редови "имали добре изгледе да напредују до чина вишег подофицира, као и солидне изгледе да постану официри, чак генерали".⁹

И сам Наполеон је искористио прилику за брзо напредовање. Наиме, пошто су, у јулу 1794, умерени јакобин-

у Холандији, Порању, Швајцарској, Савоји и Италији. Због ратовања против Русије, Пруске и Аустрије, Француска је стекла симпатије Пољака, док су је, због њеног непријатељства с Енглеском, Ирци доживљавали као савезника. Уопште, филојакобинизам је "пружао помоћ француском освајању и давао политички поуздане службенике на заузетим територијама". Тако је, 1795. године, Француска анектирала Белгију, а Холандија се трансформисала у сателитску Батавску републику. Део територија на левој обали Рајне и на северозападу Немачке припојен је Француској, док је, на остатку тог простора, формирано више сателитских држава, попут Великог војводства Берг или Краљевине Вестфалије. До 1798. године, Швајцарска је трансформисана у Хелветску републику, а у Италији је формирано више република – Цисалпинска, Лигурска, Римска и Партенопејска, као и две монархије – Краљевина Италија и Напуљско краљевство. Видети: Е. Ј. Hobsbawm, 81-84.

⁸ J. Cristopher Herold, 53.

⁹ Pol Džonson, *Napoleon*, Laguna, Beograd, 2007, 59.

ци свргли Робеспјера и његов Режим терора, у августу 1795. године, проглашен је нови устав и успостављена владавина Директоријума, састављеног од пет чланова. Команда над војним трупама у Паризу је поверена Наполеону, који је, у октобру исте године, одлучно угушио монархистичке демонстрације.¹⁰ Убрзо се нашао на челу трупа које су, у 1796. и 1797. години, успеле да потисну аустријске снаге скоро из целе Италије. У октобру 1797, потписан је мир у Кампоформију, којим је Аустрија морала да призна француско територијално ширење на Белгију, Ломбардију и на територију између Француске и леве обале Рајне, као и да прихвати постојање више сателитских држава на простору Италије. Заузврат, Аустрија је добила власт над целокупним простором угашене Млетачке републике источно од Адијеа, укључујући Истру, Далмацију и Боку Которску. Једино су Крф и Јонска острва припали Француској.¹¹

Наравно, француска јавност је главне заслуге за победу над Аустријом и територијално ширење приписала Наполеону. Плашећи се његове популарности, чланови Директоријума су желели да га држе изван Париза, па су му наложили инвазију на Енглеску. Међутим, пошто је стекао увид у стање француске флоте, Наполеон је то одбио, понудивши план који је требало да га одведе "далеко од средишта збивања (што је одговарало члановима Директоријума)", али и да "остави

¹⁰ Serđo Romano, 78; Pol Džonson, 35-37.

¹¹ Gunther Rothenberg, 38-47; J. Cristopher Herold, 58-65.

снажан утисак на француску уобразиљу – освајање Оријента". Његов циљ је био да, у Египту, "оснује француску колонију са бесплатном радном снагом која ће гајити шећер", да прокопа Суецки канал, као и да се "повеже са Маратима и Типуом Сахибом, противницима британске власти у Индији".¹²

Пошто је Шпанија постала француска савезница, британска флота се, у децембру 1796. године, повукла из Средоземља. Истовремено, у Египту, Мамелуци су заменили османску власт, па је Наполеон сматрао да би његова експедиција могла да добије подршку Порте. Међутим, у мају 1798. године, када је 35 000 припадника француске *Армије Оријента* испловило из Тулона и других лука, британска флота се вратила у Средоземље. Тако су Наполеонове снаге остале без сигурне морске комуникације и, самим тим, без шансе да постигну трајан успех у освајању Египта.¹³

Пре него што су стигле до Египта, француске трупе су се искрцале на Малти, где су натерале витезове св. Јована јерусалимског да им препусте власт над острвом, у замену за доживотне пензије. Наполеон је, након што је, на Малти, формирао привремену владу, успоставио француски гарнизон, ослободио турске и маварске робове, снабдео се оружјем и муницијом и, на крају, опљачкао цркву св. Јована, наставио свој поход на Египат.¹⁴

¹² Pol Džonson, 43-44.

¹³ Gunther Rothenberg, 50.

¹⁴ J. Cristopher Herold, 68-69.

Армија Оријента се искрцала у Александрији, 1. јула. После заузимања града, Французи су се упутили према Каиру, у чијој близини су збрисали мамелучке снаге, 21. јула. Следећег дана, Наполеонове трупе су заузеле Каиро, али је, већ 1. августа, британски адмирал Нелсон уништио француску флоту у заливу Абукир. Истовремено, бесан због Наполеоновог харања Малте, руски цар Павле I је објавио рат Француској, а султан Селим III је, под британским и руским притиском, прогласио цихад против француских неверника.¹⁵

Да би предупредио турску офанзиву на Египат, Наполеон је извео упад у Сирију, где је, у пролеће 1799. године, заузео Газу, победио код Јафе и био поражен код Акре. То је био Наполеонов до тада највећи пораз, који је, уз епидемију куге, лоше снабдевање, тешке природне услове и непријатељски расположено становништво, пресудно утицао на њега да остави *Армију*

¹⁵ Gunther Rothenberg, 50-52. Наполеон је покушао да задобије поверење египатског становништва, представљајући се као ослободилац од мамелучке тираније и султанов савезник. То није била потпуна лаж, пошто је, пре почетка експедиције, договорено да Таљеран, министар иностраних послова, оде у Цариград и објасни султану зашто би француску окупацију најбогатије турске провинције требало да схвати као акт пријатељства и помоћи. Међутим, Таљеран није отишао у Цариград, а када је, у септембру, одређен други изасланик, Турска је већ објавила рат Француској. Видети: J. Cristopher Herold, 71.

Оријента у Египту и врати се у Француску, под изговором да мора да се супротстави снагама друге антифранцуске коалиције. Француске трупе су остале у Египту све до септембра 1801. године, када су, поражене од Британаца, капитулирале и вратиле се у отаџбину.¹⁶

Када се, у октобру 1799. године, Наполеон вратио у Француску, дочекан је са одушевљењем, као освајач Египта. Економска ситуација у земљи је била тешка, а петочлани Директоријум је био веома непопуларан. Један од директора, Жозеф Сијејес, уз сагласност Таљерана, министра иностраних послова, и Фушеа, министра унутрашњих послова, затражио је Наполеонову подршку за државни удар. Наполеон је пристао и, у новембру, ухапсио остала четири директора и чланове Савета пет стотина (сената који је оверавао одлуке Директоријума). У децембру, после референдума, проглашен је нови устав, распуштен Директоријум и, по угледу на Рим, успостављен трочлани конзулат, са Наполеоном као првим конзулом.¹⁷

Како Пол Џонсон истиче, Наполеон је "морао да оправда своју огромну власт личном, војном победом на челу армије".¹⁸ Наиме, 1799. године, снаге друге антифранцуске коалиције су оствариле низ победа. Аустројско-руске снаге су, у Немачкој, потиснуле Фран-

¹⁶ Gunther Rothenberg, 52-54; J. Cristopher Herold, 76-79; Pol Džonson, 46-48.

¹⁷ Pol Džonson, 49-51; J. Cristopher Herold, 83-86.

¹⁸ Pol Džonson, 52.

цузе према Рајни, док су, у Италији, успеле да заузму већи део Апенинског полуострва. Ипак, крајем исте године, Французи су, победом код Цириха, успели да поврате Швајцарску, што је изазвало осипање друге антифранцуске коалиције, тј. руско повлачење из ње. Ипак, Италија је и даље била под контролом Аустријанаца, а француски положаји у јужној Немачкој били су угрожени. Зато је, у првих неколико месеци 1800. године, Наполеон припремао поход који је, у мају, почео проласком француских трупа кроз пролаз Сан Бернардо. Овај веома ризичан ратни подухват је кулминирао тешко извојеваном победом Француза код Маренга, у јуну исте године.¹⁹

Аустрија није сматрала да је код Маренга доживела катастрофалан пораз, после којег следи капитулација. Зато је било потребно да је Француска победи и у Немачкој, што се догодило, у децембру, у бици код Хоенлиндена. После тога, Аустрија је пристала на мир у Линевилу, склопљен у фебруару 1800. године, којим су потврђене одредбе мира у Кампо Формију. Тако је једино Британија остала у рату против Француске, али само до марта 1802. године, када је потписан мир у Амијену. Према одредбама овог мира, Британија се обавезала да Француској, Холандији и Шпанији врати све што им је одузела од 1793. године, осим Тринидада, некадашњег шпанског поседа, и Цејлона, који је био

¹⁹ Исто, 52-53; Gunther Rothenberg, 58-66; J. Cristopher Herold, 133-135.

под холандским суверенитетом. Британија је требало да напусти Малту, на којој би се поново успоставила власт витезова св. Јована јерусалимског, док је Француска требало да се повуче из Папске државе и Напуљске краљевине. Такође, Амијенским миром је гарантован територијални интегритет Османског царства.²⁰

Британија није натерана на склапање мира неким убедљивим војним поразом. Штавише, 1801. године, Краљевска морнарица је уништила данску флоту код Копенхагена, док су британске снаге поразиле Французе код Александрије и тиме их натерале на повлачење из Египта. Поред тога, Британци су, у Индији, у Мисореу, збацили Типуа, француског савезника, а у Западним Индијама су заузели француске, холандске и шведске поседе. Пре свега тога, 1800. године, Британци су преотели Малту од Француза.²¹

Британија је пристала на Амијенски мир зато што је, због рата, њена трговина трпела у Средоземљу и на Балтику. Међутим, Наполеон није дозволио да се Британцима врате трговачке и дипломатске привилегије у областима које је Француска контролисала. Штавише, Французи су настојали да прошире и учврсте свој утицај на простору од Муската до Западних Индија и од Турске до Пијемонта. Коначно, покренут је француски програм изградње ратних бродова. Због свега то-

²⁰ Gunther Rothenberg, 66-67; J. Cristopher Herold, 137, 143; Pol Džonson, 52-53.

²¹ Pol Kenedi, 153.

га, Британци су одбили да врате Малту, па је нови рат избио у мају 1803. године.²²

Без обзира на одређена смањења, Краљевска морнарица је, и даље, имала најјачу војну флоту, која је успевала да блокира обалу Француске, као и да заузме њене прекоморске поседе. Због тога је Наполеон почео да размишља о инвазији на јужну Енглеску, али га је велики пораз француско-шпанске флоте код Трафалгара, у октобру 1805. године, одвратио од тог ризичног подухвата. Ипак, француска моћ на копну је остала нетакнута, па је Британија настојала да, финансијским дотацијама, привуче Русију и Аустрију у трећу антифранцуску коалицију. Истовремено, Наполеон је раширио своје трупе од Булоња до горњег Дунава, где је, код Улма, поразио Аустријанце. Нешто касније, у децембру исте године, Французи су, код Аустерлица, однели велику победу над аустријско-руским snagама. У децембру, склопљен је Пожунски мир између Аустрије, с једне, и Француске и Баварске, с друге стране. Аустрија је све млетачке територије (укључујући Истру и Далмацију, осим Трста) уступила Краљевини Италији, а Тирол и Форарлберг су препуштени Баварској. Виртемберг и Баден су од Аустрије добили неколико мањих дистрикта.²³

Захваљујући Пожунском миру, Наполеон је постао господар западне Европе, па је приступио њеном пре-

²² Исто.

²³ Pol Kenedi, 154; J. Cristopher Herold, 169-174.

уређењу. Године 1806, укинуо је Напуљску краљевину, створио Рајнску конфедерацију, док је аустријског цара Фрању II натерао да се одрекне титуле римског императора, чиме је Свето римско царство званично престало да постоји. Због свега тога, исте године, Пруска је ушла у рат против Наполеона, чиме је настала четврта антифранцуска коалиција. У октобру и новембру, Французи су поразили Прусе, код Салфелда, Јене, Ауерштета и Либека. Уз руску војну помоћ и британску финансијску подршку, Пруска је наставила рат и у току зиме, али је, у фебруару 1807. године, изгубила битку код Ејлава, у којој су и Французи имали велике губитке. Четврта антифранцуска коалиција је престала да постоји захваљујући великој победи француско-пољских снага над руским трупама код Фридланда, у јуну, чиме су и Русија и Пруска принуђене на мир. У јулу 1807. године, у Тилзиту је потписан мировни уговор, према којем је Русија пристала на стварање Великог војводства Пољске, са краљем Саксоније као сувереном, док се Француска обавезала на напуштање Јонских острва и делова Далмације под контролом руских трупа. Такође, руски цар Александар I је пристао да буде медијатор између Британије и Француске, док је Наполеон прихватио улогу посредника између Русије и Османског царства. Коначно, Русија је пристала да забрани британску трговину и обећа да ће постати француска савезница. Самом Наполеону је било најважније да спречи британски извоз у Европу, чиме би Лондону ускратио "новац потребан

за исплату дотација било ком савезнику и за куповину добара за сопствене експедиционе армије".²⁴

До краја 1807. године, све европске државе, осим Данске, Шведске и Португалије, забраниле су приступ британским трговачким бродовима у своје луке. На Наполеонов захтев да се и Данска и Португалија придруже трговинским санкцијама према њима, Британци су одговорили бомбардовањем Копенхагена и заплетом данске флоте. Поучена примером Данске, Португалија је одбила Наполеонов захтев.²⁵

У октобру, Французи су присилили шпанске власти да се придруже њиховој инвазији на Португалију. Ова експедиција је имала двоструки циљ: окупацију Португалије и улазак француских трупа у Шпанију. У складу с тим, након заузимања Лисабона у новембру, Французи су, користећи се сукобима унутар шпанске краљевске породице, почетком 1808. године, заузели кључна утврђења у северној и централној Шпанији, да би, средином марта, умарширали у Мадрид. Пошто је натерао краљевску породицу да абдицира, Наполеон је устоличио свог брата Жозефа за краља Шпаније. То је, почетком маја, испровоцирало масовну побуну Мадриђана, која је угушена у крви. Међутим, устанак се проширио на целу Шпанију, што је натерало Наполеона да повуче трупе из Португалије. У јулу, код Бајлена, шпански ге-

²⁴ Pol Džonson, 73-74; Pol Kenedi, 155-156; J. Cristopher Herold, 174-186.

²⁵ Gunther Rothenberg, 115.

рилци су тешко поразили Французе, што је натерало краља Жозефа да напусти Мадрид.²⁶ Како Џ. Кристофер Херолд објашњава, устанак није избио због тога што је нови краљ био странац (уосталом, и Бурбони су били странци), већ због тога што је француска окупација претила да уништи "институције и традиције у којима је шпански народ био укоревен – пре свега, католичку веру и привилегије разних региона". Зато су се устаници политички организовали у регионалне хунте, на челу са монасима и земљопоседницима, а у Французима су видели непријатеље католичке вере и шпанског краља. Патриотско осећање се јавило код побуњеника тек пошто се "хиљаде локалних спонтаних устанака сјединило у један огроман национални покрет, који су подржале регуларне војне снаге".²⁷

Шпански устанак је створио услове за британску копнену интервенцију, која је почела победом над Французима код Вимеира, у Португалији. С друге стране, Наполеон је схватио да, због опасности од уласка Аустрије у рат, мора да што пре завлада Пиринејским полуострвом, па је лично преузео команду над француским трупима у Шпанији. Након што су, после вишемесечних борби, сломили шпанску одбрану Сарагосе, Французи су, у децембру 1808, повратили Мадрид, а у јануару 1809. године, код Коруње, натерали

²⁶ J. Cristopher Herold, 206-210; Gunther Rothenberg, 115-116.

²⁷ J. Cristopher Herold, 211-214.

Британце на повлачење. Нешто пре тога, узнемирен вестима о завери против њега у Паризу и мобилизацијом у аустријском, Наполеон је напустио Шпанију.²⁸

У априлу 1809. године, Аустрија је покренула борбена дејства, а средином маја, Наполеон је ушао у Беч. Истог месеца, одиграла се дводневна битка код Асперна и Еслинга, после које су се Французи повукли на острво Лобау, где су прегруписали и консолидовали редове. Почетком јула, кренули су у офанзиву и однели велику победу код Ваграма, после које су Аустријанци затражили примирје. У октобру, потписан је Шенбрунски мир, којим се Аустрија обавезала да Баварској препусти Салцбург и неколико дистрикта. Русија је добила источну, а Велико варшавско војводство – западну Галицију. Коначно, Француској су припали Карниола, Карантанија, Хрватска, Фурланија и Трст, од којих су формиране Илирске провинције.²⁹

Након што су, у априлу 1809. године, британске трупе, на челу с Велингтоном, допловиле до Лисабона, Французи су упали у Португалију. Поразивши португалске побуњенике, француска војска је, у мају, заузела Порто, али је, ипак, до краја маја, протерана из Португала. Британске трупе су кренуле за Французима, па је, у јулу, дошло до дводневне битке код Талавере, после

²⁸ Gunther Rothenberg, 116-117; J. Cristopher Herold, 215-218.

²⁹ J. Cristopher Herold, 275-278; Gunther Rothenberg, 118-130.

које су се вратиле у Португалију. До зиме, Британци и Португалци су изградили низ утврђења – линију Торес Ведрас, ради заштите Лисабона од француских напада. Користећи британско повлачење, Французи су, крајем 1809. и почетком 1810. године, нанели више тешких пораза Шпанцима. Велингтон је то пасивно посматрао, пошто је његов примаран задатак био да брани Португалију, а и зато што је британска влада одбијала да пошаље додатне трупе на Пиринејско полуострво. С друге стране, после битке код Ваграма, Наполеон је послао значајно појачање својим снагама у Шпанији, чији је крајњи циљ био да Британце протерају из Португала.³⁰

Крајем 1809. и у току 1810. и 1811. године, француска стратегија је заснивана на покушајима да Британци буду увучени у отворену битку. Међутим, Велингтон би увек "лажирао напад, брзо се склањао у страну и повлачио, а повремено би Французима пружио снажан отпор".³¹ Линија Торес Ведрас се показала као непремостива препрека за Французе, који су, због тога, у марту 1811. године, почели повлачење из Португалије. Уследиле су тешке битке за више важних утврђења на граници Португалије и Шпаније, која су, у јануару 1812. године, пала у британске руке, тек пошто је велики број француских ветерана повучен са Пиринејског полуострва, ради припрема за напад на Русију. У

³⁰ Gunther Rothenberg, 139-141; J. Cristopher Herold, 218-220.

³¹ Pol Džonson, 122.

лето исте године, Британци су победили у бици код Саламанке и ушли у Париз. После битке код Виторије, у јуну 1813. године, Французи су се дефинитивно повукли с Пиринејског полуострва. Британско напредовање је настављено и у самој Француској, све до заузимања Тулуза, у априлу 1814. године.³²

Немогућност да постигне трајну победу у Шпанији, натерала је Наполеона да размишља о новом рату. Нарочито му је била привлачна идеја о нападу на Русију, пошто се цар Александар I понашао као његов равноправан савезник, који се, уз то, разбеснео због француског залагања за територијално проширење Пољске, на рачун руских територија. Најважније од свега било је неслагање око континенталне блокаде британске привреде, која је била противна руским интересима. Припремајући се за рат, Наполеон је спровео велику мобилизацију у Француској, Немачкој, Италији, Пољској, Мађарској, Аустрији, Баварској, Холандији и Швајцарској. Тако је формирана армија, у којој су трећина војника, као и скоро сви команданти и кључни штабни официри били Французи.³³

Инвизионе снаге су прешле Њемен и ушле у Русију, 4. јуна 1812. године. Пошто се руска војска повлачила у унутрашњост државе, до прве битке је дошло тек средином августа, када је Наполеон заузео Смо-

³² Gunther Rothenberg, 142-151; J. Cristopher Herold, 220-226.

³³ Pol Džonson, 122-124.

ленск, уз велике губитке. Желећи да Русе натера на одлучујућу битку, наставио је према Москви. У првој половини септембра, дошло је до изузетно тешке битке код села Бородина, након које се руска војска повукла, водећи са собом целокупно московско становништво. Након што је Наполеон ушао у потпуно празну Москву, у граду је избио велики пожар, који су, вероватно, изазвали руски диверзанти, да би уништили све што би могло да користи инвазионим трупама. Плашећи се зиме, болести и глади, Наполеон је, 19. октобра, почео повлачење према Смоленску.³⁴

Трпећи нападе руских сељака и Козака, Наполеоново снаге су, почетком новембра, стигле у Смоленск, где су затекле хаос и глад. После неколико дана, инвазионе трупе су наставиле повлачење према реци Березини, коју су, трпећи велике губитке у сукобима с руским снагама, успеле да пређу крајем новембра. Средином децембра, последњи француски војник је прешао Њемен, чиме је завршен Наполеонов поход на Русију.³⁵

Пруски краљ Фредерик Виљем је био први Наполеонов савезник који га је изневерио. Наиме, у марту 1813. године, Пруска је склопила савез са Русијом и објавила рат Француској. У августу, то су учиниле и Аустрија и Баварска. Најважнија битка се одиграла у октобру, код

³⁴ Gunther Rothenberg, 160-168; J. Cristopher Herold, 341-350.

³⁵ J. Cristopher Herold, 350-356; Gunther Rothenberg, 168-171.

Лајпцига, где су удружене снаге Русије, Пруске, Аустрије, Шведске и других чланова антифранцуске коалиције поразиле Наполеонове трупе, после чега је рат пренет у Француску. Крајем марта, савезничке снаге су заузеле Париз, а следећег месеца, Наполеон је, под притиском својих генерала, абдицирао и прихватио да буде суверен острва Елба. Француска је добила своје пред-револуционарне границе, а крунисањем Луја XVIII, рестаурисана је династија Бурбона.³⁶

Пошто је био добро информисан о великом народном незадовољству рестаурацијом Бурбона и поделама између учесник Бечког конгреса, Наполеон, крајем фебруара 1815. године, напустио је острво Елба. Након што је успоставио контролу над војском, ушао је у Париз, 20. марта. Учесници Бечког конгреса су одмах формирали последњу антифранцуску коалицију, а Наполеон је одлучио да отвори фронт у Белгији. Одлучујућа битка се одиграла у јуну, на Ватерлоу, у којој су британско-холандске снаге под командом Велингтона и пруске трупе под командом Блехера тешко поразиле Французе. У јулу, Наполеон се предао Британцима, после чега је интерниран на острво Света Јелена, где је умро у мају 1821. године.³⁷

³⁶ J. Cristopher Herold, 358-359, 365-366, 369-382; Pol Džonson, 129-140; Gunther Rothenberg, 176-189.

³⁷ Pol Džonson, 141-176; J. Cristopher Herold, 389-402; Gunther Rothenberg, 192-209.

Економски аспект Наполеонових ратова био је веома важан. Од почетка рата 1792-1793. године, Британија је, пружањем издашне финансијске помоћи, стварала и одржавала савезништва, захваљујући чему није морала да мобилише и одржава сопствене копнене снаге. Наравно, то је довело до њене велике задужености, али су, ипак, британске кредитне могућности биле веће од француских, што је произлазило из британске супериорности у трговинском рату. Наиме, у 1790-им, француска трговачка флота је имала знатно више губитака од британске, тако да је, 1799. године, Директоријум званично признао да на морима више нема ни једног трговачког брода са француском заставом.³⁸

Наполеонова континентална блокада британске трговине (тзв. "континентални систем") довели су, у самој Британији, до гомилања робе у складиштима, раста незапослености у градовима и немира у селима. Ипак, континентална блокада је била знатно ослабљена шпанским устанком, разлазом Русије и Француске, као и кријумчарењем британске робе и колонијалног реекспорта, у лукама широм Европе – од Хелголанда до Солуна. Такође, Британија је наставила да одржава трговину са Азијом, Африком, Западним Индијама, Латинском Америком и Блиским истоком.³⁹

³⁸ Френклин Л. Форд, *Европа у доба револуција 1780-1830*, СЛЮ, Београд, 2005, 290-291.

³⁹ Pol Kenedi, 156-157.

Британији је помогло и то што се у њој већ увелико одвијала индустријска револуција, а владине поручбине оружја су, уз велики раст државних трошкова, "подстицале производњу гвожђа, челика, угља и грађе". Производња је подстицана и проналажењем нових тржишта. Уопште, од 1792. до 1815. године, британска привреда је континуирано расла, што је, упркос мањој територији и мањем броју становника, Британији омогућило да лакше поднесе ратне трошкове од "импозантног Наполеоновог царства".⁴⁰

Пропаст старог режима и политички немири су довели до привременог смањивања привредне активности Француске. Међутим, захваљујући револуцији и рату, порасла је производња топова, пешадијског оружја, војне опреме, гвожђа и текстила. Такође, укинута су привредне препреке из старог поретка, као што су унутрашње царине. Чак и када су, за време Конзулата и Царства, обновљене многе особине монархистичког режима, привредни развој је настављен захваљујући порасту броја становника, државној потрошњи, повећаној царинској заштити и увођењу нових технологија. Ипак, Француска је била економски инфериорна у односу на Британију, услед заосталости пољопривреде и неразвијености индустрије, као и због губитка колонијалних територија. Зато је пљачка била кључна привредна активност која је Француску одржавала у рату. Најпре је конфискована и продата имовина "непријатеља револуције" у Францу-

⁴⁰ Исто, 157-158.

ској, а онда су приходи обезбеђени од конфискација, плена и ратних одштета у покореним земљама.⁴¹

На примеру привреда Британије и Француске, види се да су, у ратовима од 1792. до 1815. године, доминирале кључне карактеристике меркантилистичке економије – државни интервенционизам, протекционизам и третирање колонија као тржишта за домаће производе и извор сировина. Ратна кулминација ривалитета европских сила нужно је била праћена порастом значаја државе у привреди.

Несумњиво је да су ратови од 1792. до 1815. године представљали сукоб империја, али је спорно колика је била улога национализма у њима. Сигурно је да је, у том периоду, како Ерик Хобсбаум истиче, Француска "створила садржај и рјечник либералне и радикално демократске политике", као и "први велики примјер, замисао и вокабулар национализма".⁴² У сличном духу, Франсоа Фире констатује да је Француска револуција постала историјски модел, због тога што је прва увела демократску политику као националну идеологију. При томе, израз "демократска политика" се не односи на "скуп правила или процедура чији је циљ да, на основу изборног консултовања грађана, организују функционисање институција јавне власти", већ на "систем веровања на коме се заснива нови легитимитет рођен у револуцији и према коме 'народ', да би завео слободу и

⁴¹ Исто, 158-151.

⁴² Е. Ј. Hobsbawm, 62.

једнакост, што су циљеви колективне акције, мора сломити отпор својих непријатеља".⁴³ Ти непријатељи нису били само краљ, аристократија и други противници и издајници револуције и нације, већ су то биле и реакционарне власти у другим државама.

Најпре је требало остварити национално јединство, односно интегрисати државу-нацију. Зато су, у периоду од 1789. до 1793. године, револуционари спровели многе реформе:

...Они су елиминисали све претходне територијалне јурисдикције, преобразили многе старије парохије у шире комуне, укинули десетак и феудалне дажбине, расточили корпорације и њихове привилегије, установили административни и изборни систем од врха до базе, наметнули проширене и стандардизоване порезе помоћу тог система, приграбили својину племства у емиграцији и Цркве, распустили монашке редове, подредили свештенство држави и наметнули му заклетву да ће бранити нову државну Цркву, регрутовали младе људе у дотада невиђеном проценту и потиснули аутоматско локално лидерство племства и свештенства.⁴⁴

Међутим, управо су ове мере показале колико је било национално нејединство и колико је нереална

⁴³ Франсоа Фире, *О Француској револуцији*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, 1990, 36.

⁴⁴ Čarls Tili, *Evropske revolucije 1492-1992*, CID, Podgorica; *Političke kulture*, Zagreb, 2005, 181.

слика "о јединственом народу који поздравља долазак дуго очекиваних реформи". О томе нам казују локалне историје револуције које "разоткривају чињеницу да су француски револуционари успостављали своју моћ кроз борбе, често и са тврдокорним народним отпором". Тако су се федералистички покрети јавили у пролеће 1793. године, "када су јакобинци ширењем спољних ратова – укључујући проглашење рата у Шпанији – изазвали отпор опорезивању и регрутацији", док је контрареволуција на западу била "реакција на покушаје револуционарних званичника да инсталирају непосредну владавину у том региону". Контрареволуционарни отпор је пружен због тога што је револуционарна власт одузела племићима и свештеницима "њихову позицију релативно аутономних поседника", а порез, људство и лојалност захтевала од "појединачних заједница и домаћинстава". Коначно, контрареволуционарни бунт је изазвало и то што су буржуји добили политичку моћ коју никада пре нису имали.⁴⁵ Колико су унутрашњих непријатеља револуционари морали да савладају казује податак да се, у јуну 1793. године, против Париза побунило "60 од укупно 80 француских департмана", док су "армије њемачких принчева продирале (су) са сјевера и с истока", а "Британци нападали с југа и са запада".⁴⁶

⁴⁵ Исто, 183-185.

⁴⁶ Е. Ј. Hobsbawm, 73.

Заправо, Наполеон је био тај који је, како Серђо Романо објашњава, створио модерну француску државу, користећи се "старим и новим материјалом":

Нове материјале представљали су префекти, правосуђе, закони, децимални метрички систем, јавно образовање и високе школе за формирање руководеће класе. Стари материјали били су они које је ископао, осавременујући их, из историје Француске, да би држави дао легитимитет. Прогласио је Каролиншко царство од Северног мора до Средоземља, али померено на страну Француске, уместо Немачке. И, да би боље учврстио своје дело, послужио се Католичком црквом. Вратио је њен ауторитет, потписао један конкордат, али није уступио ни педаљ на плану државног суверенитета. И прогласио се, као Хенрик VIII и Петар Велики, заштитником вере...⁴⁷

Поменути "нови материјали" представљају друштвене феномене који су доприносили успостављању Француске као националне државе. Њима треба додати и плебисците, који су били признање "основне претпоставке Француске револуције – да сав суверенитет почива у народу"⁴⁸; као и *Грађански законик* из 1804. године, први унификовани правни систем, "примењив на све класе грађана, без разлике".⁴⁹ С друге стране, поменути "стари материјали" су Француској давали карактер империје. Само из империјалне легитимације могле

⁴⁷ Serđo Romano, 79.

⁴⁸ J. Cristopher Herold, 128.

⁴⁹ Исто, 148.

су да проистекну Наполеонове идеје о Европи као "једној провинцији света", војном сукобу унутар ње као грађанском рату и Паризу као њеној престоници.⁵⁰

Романо објашњава зашто "покушај да се Европа организује под француском превлашћу није успео":

...Узроци те пропасти били су исписани већ у стравичном експанзивном набоју Револуције. Француска је, након Валмија, освајала Европу са два циља, који су се показали противречним. Извозила је нови политички модел, који је више одговарао захтевима националних буржоазија и могла је, дакле, да рачуна на подршку свих оних који су у Старом режиму видели препреку својим тежњама. Међутим, да би освојила Европу, користила је царски империјализам француског друштва и једном руком одузимала Европљанима слободу коју је нудила другом. Док су се дивили њеним институцијама и опонашали их, њен национализам је заразио освојене земље и изазвао жестоке отпоре: католички италијански устанци, шпанска герила, немачка побуна, стални упади руских бораца дуж пута велике војске. Наполеона је на бојном пољу поразила коалиција европских сила (Енглеска, Аустрија, Пруска и Русија), али царство су уништили велики национални покрети које је Француска створила против саме себе...⁵¹

Ипак, како Хаген Шулце указује, у раном 19. веку, национализам је био "повремено сасвим дифузан, конкретан не у погледу позитивних захтева, него једино с обзиром на слику непријатеља, на којој се једино за-

⁵⁰ Исто, 284-286.

⁵¹ Serđo Romano, 79-80.

снивао национални идентитет".⁵² Штавише, највише су градски слојеви показивали спремност на националну мобилизацију,

...и то управо они који су обично били склони опозицији постојећем политичком и друштвеном поретку: образовани и имућни грађани и занатлије. Пољопривредном становништву, коме се обично приписивала оданост и лака склоност да се њиме управља, била је потпуно страна склоност националној запаљивости...⁵³

Из таквих околности, проистекао је аустријски неуспех да, у рату 1809. године, пробуди немачки национализам.⁵⁴ Наиме, у то време, немачке земље изван Аустрије биле су подељене на три дела: територије западно од Рајне, које су биле интегралан део Француског царства; Рајнска конфедерација; и Пруска. Џ. Кристофер Херолд објашњава да је простор западно од Рајне био под француском влашћу од револуционарних ратова, те да његови становници "нису имали разлога да жале за својим бившим секуларним и црквеним феудалним господарима". Они су "делили просперитет Француске и били потпуно свесни права које су добили ширењем Револуције на Немачку" и увођењем *Грађанског законика*. Слично је било и у

⁵² Hagen Šulce, *Država i nacija u evropskoj istoriji*, "Filip Višnjić", Beograd, 2002, 135.

⁵³ Исто, 133.

⁵⁴ Исто, 130-132.

Краљевини Вестфалији и Великом војводству Бергу, двома чланицама Рајнске конфедерације које су биле најподложније француском утицају, где је већина становништва подржала "увођење Наполеоновог закона, укидање феудалних права и грађанске неједнакости, као и уклањање дотадашњих малих тирана".⁵⁵

Чак и за време руско-пруске војне кампање из 1813. године, коју Немци називају "Рат за ослобођење", немачки национализам није добио значајне размере. Суверени осталих немачких држава били су неповерљиви према свенемачким националистичким сентиментима интелектуалаца и уплашени од могућности успостављања пруске хегемоније. Штавише, Рајнска конфедерација је, у том рату, била Наполеонов савезник. Коначно, у самој Пруској, националистичко одушевљење је било ограничено на урбану средњу класу и интелектуалце, па је и број добровољаца био разочаравајуће мали. Због свега тога, Руси су допринели избацивању Француза из Пруске, више од самих Немаца.⁵⁶

Учествујући у тоталном рату, државе су тежиле унутрашњој политичкој консолидацији, превазилажењу предмодерних партикуларизама и политичкој и војној мобилизацији становништва. На тај начин, оне су постављале основу за афирмацију сопствене националне легитимације. Истовремено, на спољнополитичком плану, рат је јачао империјалну легитимацију нај-

⁵⁵ J. Cristopher Herold, 266-267.

⁵⁶ Исто, 358-359.

значајнијих држава у сукобу. Заједно с поразом Француске – државе која је најдаље отишла у афирмацији национализма, то је створило услове да, на Бечком конгресу, одржаном 1814-1815. године, буде извршена рестаурација европског политичког поретка, на принципу владарског легитимитета.

Наиме, Таљеран је, на Бечком конгресу, да би заштитио Француску од кажњавања и распарчавања, инсистирао да је "једини разумни критеријум којим могу да се руководе велике силе, да би поново успоставиле ред, критеријум легитимитета". То је значило да треба "свакој држави вратити њеног легитимног владара, а владару вратити све изгубљене територије, осим оних које је сам предао током неког рата, уз регуларни споразум".⁵⁷ Тако су рестаурација династије Бурбона и власт Луја XVIII добиле међународну потврду, а Француска је окружена "значајним територијалним јединицама – Холандским краљевством на северу, увећаном Краљевином Сардинијом (Пијемонтом) на југоистоку и Пруском на Рајни". Истовремено, велике силе су гарантовале територијални интегритет Шпаније, у коју је враћена династија Бурбона.⁵⁸

⁵⁷ Serđo Romano, 80.

⁵⁸ Pol Kenedi, 166.

ИСТОЧНО ПИТАЊЕ И СРБИ, ОД 1683. ДО 1792. ГОДИНЕ

Чедомир Попов идентификује Источно питање са "проблемом опстанка турске државе у Европи, то јест на Балкану"¹, чиме је успоставио континуитет са ставом Васиља Поповића да Источно питање треба третирати као "питање о опстанку османлиске царевине на Балканском Полуострву и у Леванту".² Међутим, континуитета нема међу њиховим ставовима о временском одређењу Источног питања. Поповић истиче да је оно постојало "од прве појаве османлиске државе" на наведеном простору и прецизира:

...И у првом периоду, у доба напредовања до 1683, и у другом периоду, у доба узмицања османлиске власти после 1683, стално је било отворено питање о протеривању

¹ Чедомир Попов, *Источно питање и Српска револуција 1804-1918*, Српска књижевна задруга, Београд, 2008, 10.

² Васиљ Поповић, *Источно питање. Историски преглед борбе око опстанка османлиске царевине у Леванту и на Балкану*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1928; "Никола Пашић", Београд, 2007 (фототипско издање), 6.

Османлија из споменутог подручја и о наследству њихове баштине.³

С друге стране, Попов наглашава да је, све до Великог бечког рата 1683-1699, "између Турске и савеза неколико европских држава постојала (је) равнотежа коју ће пореметити тек тај рат". То се мења крајем 17. и почетком 18. века, када Хабзбуршка монархија и Русија постају надмоћније и офанзивније. Ипак, ни тада Хабзбурзи нису имали "снаге да поведу успешну акцију за изгон Турака са Балкана", као што ни Русија и Венеција то још нису истицале као свој политички циљ. Ситуација се мења од друге половине 18. века, за време руске царице Катарине II и аустријског цара Јосифа II, када "пројекти о изгону Турака и деоби Балкана постају политичка могућност".⁴ Попов објашњава:

³ Исто. Слично временско одређење постоји и код Фјодора Успенског, који Источно питање види као "питање политичких промена до којих је дошло на Блиском истоку и на Балканском полуострву, услед поробљавања хришћанских народа од стране Турака". Према истом аутору, "историју Источног питања сачињавају покушаји васпостављања нарушених државних и територијалних права хришћанских народа и њиховог ослобађања од муслиманске власти". Видети: Фјодор И. Успенски, *Источно питање*, Службени гласник СЦГ, Београд; ЦИД, Подгорица, 2003, 20-21.

⁴ Чедомир Попов, *Источно питање и Српска револуција 1804-1918*, 12.

Са стране Русије, то је резултат изградње снажног тежишта њене спољне трговине у јужним крајевима простране државе и реалне потребе да се тој трговини обезбеде несметане комуникације преко Црног и Средоземног мора, то јест да се створе излази кроз Босфор и Дарданеле на топло море. Као противтежа тој руској претензији, јавља се изричита намера Аустрије да сама овлада великим пространствима Балкана и не препусти их потпуно утицају Русије.⁵

Од осамдесетих година 18. века, након што је остала без тринаест северноамеричких колонија, и Британија постаје све више ангажована на Медитерану. Њен циљ је био сузбијање "руског и француског присуства у Средоземљу", те је, стога, почела да "изграђује своју стратегију одбране и одржавања Турске".⁶

На основу наведеног, Попов наглашава да се

...тек од друге половине 18. века, питање опстанка Турске на Балкану и Леванту почиње директно и стварно постављати са две стране: од национално-револуционарних идеологија нетурских народа унутар саме Османске империје и од појединих великих сила...⁷

Исти аутор закључује да време од појаве Турака у Европи (средином 14. века) до 1683. године

⁵ Исто.

⁶ Исто, 12-13.

⁷ Исто, 13.

...не треба третирали као историју Источног питања, већ као раздобље у којем су се стварали услови за његову појаву. Период од 1683. до Кучук-кајнарџијског мира (1774), односно до "Грчког пројекта" Катарине II из 1782, јесте његова предисторија, а од тада па до 1914, траје епоха његовог пуног развоја.⁸

Иако верујем да је Милорад Екмечић прецизнији од Попова, када коначно затварање Источног питања повезује са Лозанском конвенцијом о размени становништва између Турске и Грчке, склопљеном 1923. године⁹, сматрам да наведена Поповљева периодизација значајно доприноси разумевању егзистенције Срба у историји модерног светског система. Наиме, од краја 17. века, носиоци мултилатералне империјалне хегемоније третирају српски народ као важног балканског актера у борби против Турака. Зато су, у 18. веку, Аустрија, Русија и, у прво време, Венеција настојале да подведу Србе под своју империјалну хегемонију, што је допринело интензивирању њиховог ривалитета на Балкану. На тај начин, Срби су укључени у историју модерног светског система.

Равнотежа снага између Османског царства и Хабзбуршке монархије је, 1683. године, поремећена тур-

⁸ Исто.

⁹ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку 1492-1992*, Завод за уџбенике, Београд, 2007, 71.

ским поразом код Беча, за који је најзаслужнији пољски краљ Јан Собјејски. Већ следеће године, на папину иницијативу, створена је Света лига – савез Аустрије, Пољске и Млетачке републике, којем се, 1686. године, прикључила Русија.¹⁰ Аустријанци су, убрзо, повратили Угарску, заузели Београд и северну Србију, да би, 1689. године, ушли у Скопље. Истовремено, Млечани су, уз помоћ ускока и домаћег становништва из залеђа, успешно ратовали у Далмацији и Боки, а заузели су и Мореју (Пелопонез) и Атину. Поред тога, Пољаци су продрли у Молдавију, док су Руси заузели Азов.¹¹

Због француске офанзиве из 1688. године, Аустрија је морала да повуче доста својих снага с Балкана. То је омогућило Турцима да консолидују своје редове и да, након победе код Качаника, 1699. године, крену у контранапад. Ипак, Аустријанци су успели да, 1690, одбране Ердељ, као и да, 1691. године, победе у бици

¹⁰ Русија је пристала да се укључи у савез под покровитељством папе Иноћентија XI, тек пошто јој је, Московским уговором из 1686. године, Пољска уступила Кијев, Смоленск и целу Малорусију. Са своје стране, Русија се обавезала да ће заузети Крим и да ће, ако буде било потребно, послати помоћ Пољској. Видети: Фјодор И. Успенски, 103.

¹¹ Чедомир Попов, *Источно питање и Српска револуција 1804-1918*, 19-20; Васиљ Поповић, 57-58; Ivan Božić, "Habsburške zemlje i protivturska ofanziva u XVII veku", u: Grupa autora, *Istorija Jugoslavije*, Prosveta, Beograd, 1973, 162-163.

код Сланкамена. Турци су покушали да продру у Угарску и 1697. године, али су доживели тежак пораз код Сенте. После тога, аустријске трупе су продрле у Босну и попалиле Сарајево.¹²

Уз посредовање Британије и Холандије, у Сремским Карловцима, крајем јануара 1699. године, склопљен је мир између Османског царства и чланица Свете лиге (свих осим Русије). Аустрија је задржала Угарску и Ердељ, док је Тамишки Банат између Мориша и Тисе остао Турској. Турцима је припао и источни Срем, а граница између две државе ишла је од ушћа Тисе до ушћа Босута, па реком Савом, све до ушћа Уне. Млетачка република је задржала Мореју (Пелопонез), Книн, Сињ, Габелу, Рисан и Херцег Нови, док су Пољаци добили Подолију и део јужне Украјине. Поред тога, Хабзбуршка монархија, Млетачка република и Пољска су добиле право слободне трговине у Турској.¹³

Тек у јуну 1700. године, у Цариграду, Русија је склопила сепаратни мир с Турском. После тешких преговора, Русији је признато да је Азов у њеном поседу, а руски цар је ослобођен годишњег данка кримском хану, који се обавезао на мир. Признато је право руским ходочасницима да посеђују света места и Јерусалим, а Русији је омогућено да има дипломатског представника у Цариграду, "који ће имати иста права као и представни-

¹² Чедомир Попов, *Источно питање и Српска револуција 1804-1918*, 20-21.

¹³ Исто, 21; Васиљ Поповић, 60.

ци других Турској пријатељских држава". Порта није пристала да православцима врати Храм Гроба Господњег (који се, захваљујући француском подмићивању Турака, од 1689. године, налазио у поседу католика), као ни да руским бродовима дозволи слободну пловидбу Црним морем. Иако није добила све што је желела, Русија је могла да буде задовољна, јер је, како Поповић резимира закључке постигнутог мировног споразума, "изашла на југу на море и, с помоћу утврђеног Азова, ослободила се од татарских упада и пљачкања, као и откупљивања мира од њих и добила прилику да, преко свог представника у Цариграду, још јаче рашири свој утицај над хришћанима Турске".¹⁴

Срби су прижељкивали да их, уместо католичких Хабзбуршке монархије и Млетачке републике, ослободи православна Русија, што су покушавали да постигну преко својих црквених великодостојника. Најпре се, 1687. године, скопски митрополит Јефтимије обратио руским царевима Ивану V и Петру I, жалећи се на турску власт, али и на притисак Католичке цркве и аустријских и млетачких власти. Следеће године, светогорски архимандрит Исаије је отишао у Русију да, у име цариградског патријарха Јакова, српског патријарха Арсенија III Чарнојевића и влашког војводе Шербана Кантакузена, затражи упућивање њених снага према Дунаву, обећавајући војно ангажовање Срба и Бугара, као и становништва

¹⁴ Васиљ Поповић, 60; Фјодор И. Успенски, 107, 110-113.

Влашке и Молдавије. Ангажована у рату против Татара, Русија није имала снаге да удовољи молбама православних становника Османског царства.¹⁵

Пошто је руска помоћ изостала, Срби су се придружили аустријским снагама које су продрле у Турску. Најпре се много добровољаца из Срема, Босне и других српских земаља придружило аустријској војсци, а онда је, након што је, 1688. године, баварски кнез Макс Емануел освојио Београд, избио устанак у Мачви. Следеће године, Срби су заузели и опљачкали Ужице. Бивши скопски мартолоз Карпош је, на челу устаника, заузео Криву Паланку и Куманово. Када је, у контраофанзиви, турска војска повратила Стару Србију, између 60 000 и 70 000 Срба је, 1690. године, на челу са патријархом Арсенијем III Чарнојевићем, избегло у Угарску. Како Екмечић истиче, иако је Велика сеоба Срба "била једна српска историјска трагедија", она је немерљиво "унапредила перспективу националног ослобођења". Наиме, тада су Срби "добили једну легалну елиту, која ће их водити до коначног ослобођења".¹⁶

¹⁵ Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини. Књига прва. Од најстаријих времена до Карловачког мира 1699*, Матица српска, Нови Сад, 1990, 312-313; Васиљ Поповић, наведено дело, 58-59; Фјодор И. Успенски, 105-106.

¹⁶ Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини. Књига прва. Од најстаријих времена до Карловачког мира 1699*, 316-322; Васиљ Поповић, 59; Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку 1492-1992*, 43-44.

Албански досељеници су попунили напуштен простор у Старој Србији, а српске избеглице су се населиле у Бачкој, западном Срему и, највише, у околини Будима. Од самог почетка, као што је то био случај и са Србима који су одраније живели у Угарској, избеглице су биле изложене притиску Католичке цркве и њене политике унијаћења, али су успеле да му одоле. За то је било најзаслужније њихово црквено вођство, које је издејствовало да, у августу 1690. године, цар Леополд I најпре да Србима привилегију слободног "богослужења по православном српском начину и право употребе старог календара". Српски народни и црквени сабор је бирао патријарха, који је постављао митрополите, епископе и остало свештенство, а могао је и да гради цркве, манастире и школе. Другом привилегијом, добијеном у августу 1691. године, патријарху је признато право да "у народној војсци поставља офицере, да суди у неким грађанским споровима, потврђује цеховске статуте и др.", а омогућено му је и да, поред високих јерарха, наслеђује "и све православне Србе који умру без наследника и тестаментa". Истом привилегијом, српски народ је добио "право да живи под управом локалних власти које сам себи изабере". Коначно, трећом привилегијом, из марта 1695. године, "Срби су ослобођени од плаћања десетка католичкој цркви".¹⁷

¹⁷ Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини. Књига прва. Од најстаријих времена до Карловачког мира 1699*, 326-327.

Наравно, Католичка црква се жестоко противила наведеним привилегијама, али је цар Леополд I био принуђен да Србима да уступке, пошто су му били потребни као војници. Наиме, Срби су се, у деведесетим годинама 17. века, истакли у кључним аустријско-турским биткама које су претходиле Карловачком миру. Ипак, Срби су, све време, били изложени притисцима и опструкцијама хабзбуршке државе и Католичке цркве, па је патријарх Арсеније II покушао да успостави чвршћу везу са Русијом.¹⁸

Док се аустријско-турске борбе између 1683. и 1699. године често називају Велики бечки рат, сукоби Млетака и Турака у истом периоду назива се Морејским ратом. Црна Гора се, у Морејском рату, колебала између Млетачке републике и Османског царства, док су се Брђани и Херцеговци сукобљавали с Турцима интензивније од самих Млетака. Брдско племе Кучи се прво придружило Млечима, а до пролећа 1685. године, сва херцеговачка племена су била уз Венецију. Тек пошто су, 1687, млетачке снаге заузеле Херцег Нови и почеле освајање Херцеговине, и након што су, следеће године, Кучи нанели тежак пораз Турцима, створили су се "објективни услови да се Црногорци активније ангажују у борби против Турака и регулишу однос према своме савезнику – Венецији". На иницијативу митрополита Висариона и према његовим тврдњама, Општи црно-

¹⁸ Исто, 328-345.

горски збор је, на Цетињу, 1688. године, "донио одлуку о прихватању млетачке власти".¹⁹

Владавина Венеције над Црном Гором је завршена 1692. године, када су турске снаге заузеле Цетиње. Наиме, после борбе и турске опсаде Цетињског манастира, Млеци су успели да преговорима осигурају безбедно повлачење из града и амнестију за монахе и Цетињане. Приликом повлачења, Млеци су минирали и разрушили Цетињски манастир, а у експлозији је погинуло више од сто Турака. Разарање манастира је озлоједило Црногорце, који се, ионако, нису ангажовали у бици за Цетиње.²⁰

Иако су морали да напусте Црну Гору, Млеци су успешно наставили ратовање у Херцеговини, па су, 1694. године, заузели Требиње. У том периоду, Венеција је обновила односе са црногорским и брдским племенима, а 1696. године, њене снаге су неуспешно опседале Улцињ. Млеци су, Карловачким миром, верификовали своје територијалне добитке у Далмацији и Боки, али су морали да се повуку из Херцеговине. Крај рата је донео велико померање становништва, а најзначајнија је сеоба Херцеговаца у Боку.²¹

¹⁹ Глигор Станојевић и Милан Васић, *Историја Црне Горе. Књига трећа. Од почетка XVI до краја XVIII вијека. Том први*, Редакција за историју Црне Горе, Титоград, 1975, 166-194.

²⁰ Исто, 198-206.

²¹ Исто, 206-227.

Британија, Холандија и фанариотски Грци су, бранећи своје трговачке интересе, користили свој утицај на Порти да постигну што дуже одржање Карловачког мира. Међутим, под утицајем Швеђана, Пољака, Француза и Татара, Турска је, 1710. године, почела рат против Русије, желећи да поврати Азов и спречи руски продор на Црно море. С друге стране, руски цар Петар Велики је рачунао на савезништво кнежева Влашке и Молдавије, као и свих хришћанских народа у Османском царству. Руси су, 1711. године, доживели тежак пораз на Пруту и код Хуша, па је Петар Велики био принуђен да одмах пристане на мир. Русија је била принуђена да врати Азов, сруши тврђаву Таганрог и одрекне се права да има посланика у Цариграду, чиме је изгубила основу за експанзију на Црном мору и утицај на хришћанске поданике Османског царства. Заправо, Петар Велики је две године одлагао спровођење одредаба Прутског мира, да би, 1713. године, мировним споразумом у Једрену, потврдио да ће испунити своје обавезе. У складу с тим, Русија се, с Црног мора, преоријентисала на Балтик и западну Европу.²²

Охрабрена победом над Русијом, Турска је заратила с Млетачком републиком (1714) и Аустријом (1716). У рату против Млетака, Турци су успели да заузму Мореју и Кандију (Крит). Међутим, у рату про-

²² Васиљ Поповић, 61-62; Чедомир Попов, *Источно питање и Српска револуција 1804-1918*, 23; Фјодор И. Успенски, 114-125.

тив Хабзбуршке монархије, Османско царство је доживело тежак пораз код Петроварадина (1716) и Београда (1717). Уз посредовање Британије и Холандије, склопљен је мир у Пожаревцу, 1718. године. Аустрија је добила источни Срем, Банат, Малу Влашку, уски појас у Босни уз Саву, као и велики део Србије са Београдом и Крушевцом. Поред тога, поданици Хабзбуршке монархије су добили право да слободно тргују у Турској, на Дунаву и Црном мору. Коначно, Аустрији је омогућено да поставља конзуле на целокупној територији Османског царства. Турска је добила исто право на целокупној територији Хабзбуршке монархије. Венеција је морала да се одрекне Мореје и Кандије, али је задржала поседе у Далмацији и Имотски.²³

У Османском царству, уследиле су године унутрашњих политичких преокрета и ратних сукоба с Персијом. Пошто је, 1736. године, прекинула сукобљавање с Персијом, Турска је објавила рат Русији, желећи да помогне пољским савезницима. Руси су успели да заузму Азов, па је Турска била принуђена на мировне преговоре у Нимирову, 1737. године. Охрабрена турским неуспесима, Аустрија се укључила у рат и проширила дејство својих трупа по целој Босни и Србији. Међутим, Турци су успели да се одбране и да, 1739. године, код Гроцке, тешко поразе Аустријанце. Исте године, склопљен је Београдски мир, којим се Аустрија одрекла

²³ Васиљ Поповић, 63-64; Чедомир Попов, *Источно питање и Српска револуција 1804-1918*, 24.

свих територија преко Саве, Дунава и Карпата, укључујући и Београд. Ускоро је, услед опасности од Шведске, и Русија пристала на мир, којим се одрекла свих освојених територија, обавезала се да сруши азовску тврђаву и пристала да, на Црном мору, руски трговци могу да користе само турске бродове.²⁴

Београдским миром је почео период мира између Османског царства и европских земаља, који је трајао све до 1768. године, када је, узнемирена због руске експанзије у Пољској и подстакнута од Француске, Турска објавила рат Русији. Руска царица Катарина II је то једва дочекала пошто је, тим ратом, желела да постигне:

...признавање слободе руске пловидбе Црним морем; отцепљење кримских Татара од Турске, као први корак ка њиховом покоравану од стране Русије; признавање руских интереса у Пољској од стране Турске; признавање руског права на пружање заштите хришћанима у Турској.²⁵

²⁴ Чедомир Попов, *Источно питање и Српска револуција 1804-1918*, 24-25; Васиљ Поповић, 65-67. Ограничење права пловидбе на Црном мору за руске бродове било је резултат јачања француског утицаја у Турској. Како Успенски објашњава, "Француска је љубоморно чувала своје интересе на Леванту и предузимала све мере да ограничи привилегије нових конкурената". Видети: Фјодор И. Успенски, 127.

²⁵ Чедомир Попов, *Источно питање и Српска револуција 1804-1918*, 26.

Већ у првој години рата, Руси су заузели Азов, Таганрог, Молдавску и Влашку. Балтичка флота је упућена у Средоземно море, где је поздрављена грчким устанком у Мореји. Ипак, због непоузданости и недовољне пожртвованости грчких устаника, руска флота се повукла и препустила их турској одмазди. После тога, две руске ескадре су се спојиле у заливу Чесме, на малоазијској обали, где су уништиле турску флоту. Уз посредовање Пруске и Аустрије, одржани су преговори у Фокшанима (1771-1772) и Букурешту (1772-1773), у току којих је Турска упорно одбијала да призна независност кримских Татара, која је проглашена под притиском Русије. Због тога је, 1774, уследио успешан руски упад у Бугарску, након чега је, исте године, Турска пристала на Кучук-кајнарцијски мир. Према овом мировном уговору, кримски Татари су добили независност од Османског царства, Русији је признато право да заступа интересе православних хришћана у Османском царству, а Влашка и Молдавија су добиле аутономију под руском заштитом. Уз то, потврђено је руско запоседање Кинбурна, простора између Буга и Дњепра, Азова, Керча и Јеникалеа. Русија је добила слободу пловидбе по Црном мору и Дунаву, а омогућен је и пролаз њених трговачких бродова кроз Босфор и Дарданеле. Коначно, Кучук-кајнарцијски мир је обезбедио Русији највеће повластице за њену трговину и право да отвара конзулате у целом Османском царству.²⁶

²⁶ Исто, 26-28; Васиљ Поповић, 70-72.

У наредном периоду, Турска је била недовољно јака да се супротстави аустријском запоседању Буковине (1775) и руском припајању Крима (1783), док је њен положај био додатно угрожен склапањем савеза између руске царице Катарине II и аустријског цара Јосифа II, 1781. године. Већ 1782, Катарина II је предложила Јосифу II тзв. "Грчки пројекат". Према том плану о деоби Османског царства, требало је да се, од Бесарабије, Молдавије и Влашке, створи "независна" Дакија, са хришћанским владаром (за којег је планиран царичин љубимац Потемкин). Такође, било је планирано да се највећи део Балканског полуострва укључи у обновљено Грчко царство, чија би престоница био Цариград и у којем би, претпостављало се, владао царичин унук Константин.²⁷

Наравно, Јосиф II није могао да прихвати план који би цео европски део Османског царства везао за Русију, али није могао ни да га отворено одбије. Зато је затражио да се, у Грчки пројекат, унесу допуне, према којима би Аустрији припала Мала Влашка (источни део Баната), до реке Алуте. Такође, предвиђено је да Хабзбуршка монархија добије "појас земље уз десну обалу Дунава од Никопоља до Београда", укључујући градове Никопол и Видин, како би обухватила цео ток Дунава. Према истом плану, аустријска територија би обухватила и Београд, као и цео простор Балканског полуострва

²⁷ Чедомир Попов, *Источно питање и Српска револуција 1804-1918*, 28-29; Васиљ Поповић, 73-74.

западно од замишљене линије између Београда и ушћа Дрима. Коначно, Јосиф II је желео "венецијанске поседе на Јадрану (Истру, Далмацију и Боку)", док би, као компензацију, Млетачка република добила турске територије – Мореју, Кандију, Кипар и Јонска острва. Као државе под руским утицајем, Дакија и Грчко царство би требало да обезбеде трговинске повластице за Аустрију.²⁸

Пошто се Катарина II сложила са свим деловима аустријског плана, осим са одвајањем Мореје и Јонских острва од Грчког царства, Јосиф II је покушао да за поделу европског дела Османског царства придобије и друге европске силе. Француској, Британији и Шпанији није одговарало потискивање Турака из Европе, док је Пруска била спремна да се с тим сложи, само ако добије компензацију у Пољској.²⁹

Уплашена плановима Јосифа II и Катарине II, Турска је, 1787, објавила рат Русији, у који се, као руски савезник, 1788. године, укључила и Аустрија. Јосиф II се, у овом рату, претежно ослонио на српске добровољце и устанике, а аустријске трупе су се озбиљније ангажовале тек 1789. године, запоседајући Београд. Руси су били агилнији, па су, 1788, уништили турску флоту на Црном мору и заузели утврђење Очаков, да би, 1799. го-

²⁸ Чедомир Попов, *Источно питање и Српска револуција 1804-1918*, 29-30; Васиљ Поповић, 74-75.

²⁹ Чедомир Попов, *Источно питање и Српска револуција 1804-1918*, 30; Васиљ Поповић, 75-76.

дине, избили на Дунав. После смрти Јосифа II, 1790, Аустрија је пристала на посредовање Пруске, Британије и Холандије, што је довело до склапања мира с Турском, у Свиштову, 1791. године. Свиштовски мир је предвиђао *status quo ante bellum*, уз амнестирање устаника, међу којима су доминирали Срби. Русија и Турска су, у Јашију, 1792. године, склопиле мировни споразум, којим су потврђене одредбе Кучук-кајнарцијског мира и руско заповедање тврђаве Очаков на Црном мору.³⁰

Убрзо после Карловачког мира, већ 1703. године, избио је Ракоцијев устанак, предвођен нижим и средњим мађарским племством, које је било незадовољно због политике Беча, који је настојао да што више новоосвојених територија стави под ингеренцију централних власти, као и да, у Угарску, инфилтрира што више немађарске аристократије. Срби су знали да њихов привилеговани положај "дубоко вређа и мађарско племство и Мађаре сељаци", као и да ће, у случају победе устаника, постати кметови мађарских племића. Зато су, уз ретке изузетке, стали на страну цара и централних власти, жестоко се сукобљавајући с Ракоцијевим куруцима. У овом грађанском рату, који је окончан миром у Сатмару из 1711. године, скоро потпуно је нестало Срба на простору између Барање и Будима, а уништена су и многа српска насеља у Барањи и између Ду-

³⁰ Чедомир Попов, *Источно питање и Српска револуција 1804-1918*, 30-32; Васиљ Поповић, 76-78.

нава и Драве. Процењује се да су Ракоцијеви устаници убили око 120 000 Срба.³¹

Срби су имали велике заслуге и у рату од 1716. до 1718. године, па су, због тога, њихове привилегије проширене и на Србију, 1719, као и на Банат, 1720. Међутим, после рата од 1737. до 1739. године, царица Марија Терезија је, 1741, да би удовољила мађарском племству, одлучила да се Поморишка и Потиска граница развојаче и да насеља у њима припадну угарским жупанијама на чијој територији се налазе. Неколико година касније, 1747, одлучено је да се поморишки и потиски граничари који желе да остану војници пресеље у Банат. Уколико на то не би пристали, било је предвиђено да постану кметови. Српски отпор је био узалудан, па је, 1750. године, одржан плебисцит на којем су се Срби из Потиске и Поморишке границе изјашњавали да ли ће постати кметови или остати у војној служби и прећи у Банат. Међутим, већ 1751, одлучено је да граничари који су прешли у Банат, треба да се пресеље у Срем или Славонију, на шта су Срби запретили исељавањем у Русију.³²

Због незадовољства својим статусом у Хабзбуршкој монархији, Срби су се исељавали у Русију још од 1724. Тај процес је постао интензиван од 1752. године,

³¹ Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини. Књига друга. Од Карловачког мира 1699. до Темнишварског сабора 1790*, Матица српска, Нови Сад, 1990, 57-78.

³² Исто, 79-85, 117-123.

када је на десној обали Дњепра, са командом у Јелисаветграду на реци Ингул, створена Нова Србија. Следеће године, на левој обали Дона, између Бахмута и Лугана, формирана је Славеносрбија. Иако се митрополит Павле Ненадовић противио смањењу српског становништва у Угарској, а Марија Терезија обећавала ослобађање граничара од дажбина на три године и претила смртном казном за оне који врбују народ за сеобу у Русију, исељавање у Нову Србију и Славеносрбију настављено је и у наредним годинама.³³ Поред Аустрије, и Турска се противила стварању два српска граничарска подручја у Малорусији, пошто је њихово формирање указивало да је руска политика преоријентисана са северне Европе на степе и Црно море.³⁴

Средином 18. века, положај српског народа је погоршан и у Турској. Пошто су, већ 1737, Турци успели да потисну Аустријанце из Србије, догодила се друга велика сеоба Срба из Старе Србије. Предвођени патријархом Арсенијем IV Шакабеном, многи Срби и нешто албанских католика (Клименти) прешли су у Аустрију, а уместо њих, на Косову и у Метохији, населили су се албан-

³³ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку 1492-1992*, 86; Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини. Књига друга. Од Карловачког мира 1699. до Темнишварског сабора 1790*, 124-128.

³⁴ Harvey L. Dyck, *New Serbia and the Origins of the Eastern Question, 1751-55: A Habsburg Perspective*, *Russian Review*, Том 40, бр. 1, 1981, 16.

ски брђани.³⁵ Царица Марија Терезија је, 1741, признала патријарха Арсенија IV за "митрополита и архиепискога Срба у њеном царству", па је, од тада, "седиште црквеног вођства било у Карловцима, где је остало до уједињења српске цркве после 1918". Истовремено, патријархов трон у Пећи је "изгубио ранији углед".³⁶ Наиме, турске власти су, после одласка патријарха Арсенија IV, често постављале Грке на чело Пећке патријаршије. Наиме, од 1737, па до укидања Пећке патријаршије – 1766. године, од укупно десет патријарха, њих пет су били Грци. Након тог периода, због великих дуговања према Порти и честих српских немира, Пећка патријаршија је укинута, док је њена територија подведена под власт Цариградског патријарха. Исто се десило и Охридској архиепископији. Наравно, Срби су се противили овим одлукама Порте, па се, код њих, развио јак отпор грчким црквеним властима.³⁷

³⁵ Чедомир Попов, *Источно питање и Српска револуција 1804-1918*, 25.

³⁶ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку 1492-1992*, 85-86.

³⁷ Charles Jelavich, *Some Aspects of Serbian Religious Development in the Eighteenth Century*, *Church History*, Том 23, бр. 2, 1954, 148-149. Подвођењем балканских православаца под духовну, финансијску и судску власт цариградског патријарха, Грци су, како Илбер Ортајли истиче, постали "елитна и повлашћена етничка група у османској држави". Због привилегованог положаја Цариградске патријаршије, "грчки језик и школство опстајали су у империји, без икаквих препрека".

Још после прве велике сеобе Срба, 1690. године, Порта је, на место пећког патријарха, поставила Грка Калиника, који је, опет, настојао да постави свог сународника за црногорског митрополита. Упркос томе, Црногорци су, 1697, изабрали Данила Шћепановића Калуђеровића, који је признавао једино избеглог Арсенија III за српског патријарха. Данило је, 1700, посвећен на црквеном сабору у Печују, када му је Арсеније III издао "синђелију којом је утврђена јурисдикција цетињског митрополита". Надлежност владике Данила се протезала на: Црну Гору, Грбаљ, Паштровиће, Кртоле, Луштицу, Бар, Скадар, Улцињ, Подгорицу, Жабљак, Зету, Куче, Братоножиће, Бјелопавлиће и Пипере.³⁸

Све до почетка 18. века, спољнополитички интереси црногорских племена су били усмерени само према Венецији и Цариграду. То се променило, када је, 1710, Русија ушла у рат с Турском, због чега је Петар Вели-

Штавише, Порта је "писала фермане на грчком језику сходно месту у које их је слала, тако да је грчки важио као полузванични језик". Коначно, фанариотски Грци су били "једина немуслиманска група која је коришћена у писарској служби при државној администрацији". Видети: Илбер Ортајли, *Најдужи век империје*, Српска књижевна задруга, Београд, 2004, 57.

³⁸ Глигор Станојевић и Милан Васић, *Историја Црне Горе. Књига трећа. Од почетка XVI до краја XVIII вијека. Том први*, 249-250; Глигор Станојевић, *Црна Гора у доба владике Данила*, Историски институт НР Црне Горе, Цетиње, 1955, 45-46.

ки позвао све балканске хришћане на устанак против Османског царства. Према његовој замисли, тај устанак је требало да буде покренут у Црној Гори, па су, у складу с тим, 1711, у њу стигли пуковник Михаило Милорадовић и капетан Иван Лукачевић, руски еми­сари. Убрзо, устаници су напали Грахово, Гацко, Никшић, Спуж и Требиње, али ниједно од ових места нису успели да заузму. Зато су, у јесен, пристали на примирје, планирајући да наставе ратовање на пролеће. При томе, упорно су одбијали да поверују у вести о руском поразу на Пруту.³⁹

Наравно, ни Венеција ни Дубровник, као католичке републике, нису желели учвршћење положаја православне Русије у Црној Гори. Плашили су се и да ће се устанак проширити на њихове православне поданике, као и да ће бити увучени у рат с Турском. Зато су забранили приступ Црногорцима на своју територију, чиме су онемогућили устанике да се снабдевају ратним потрепштинама. Поред тога, са задовољством су дочекали вести о турском заузимању и разарању Цетиња, 1712, одбијајући, чак, да приме црногорске избеглице. Ипак, када су, 1714, Турци поново заузели Цетиње и Црну Гору, Млеци су дозволили Црногор-

³⁹ Глигор Станојевић и Милан Васић, *Историја Црне Горе. Књига трећа. Од почетка XVI до краја XVIII вијека. Том први*, 251-254; Глигор Станојевић, *Црна Гора у доба владике Данила*, 59-69.

цима да се склоне на њихову територију, чиме су дали повод Османском царству да им објави рат.⁴⁰

За време рата од 1714. до 1718. године, Венеција је настојала да оствари што већи политички утицај у Црној Гори. Проруски оријентисан и охрабрен могућношћу аустријског војног продора кроз Босну и Херцеговину, владика Данило се томе супротстављао, због чега га је, 1716, Инквизиторски суд тајно осудио на смрт ("егзекуција" је требало да буде изведена тровањем). Када је, на великом збору на Цетињу, одржаном у јулу 1717, прихваћен уговор којим је, практично, Црна Гора постала протекторат Млетачке републике и уведена титула гувернадуре, митрополит је, како би избегао политичку маргинализацију, морао да ревидира свој став и прихвати сарадњу с Венецијанцима. Након тога, суспендована је пресуда Инквизиторског суда, а владика Данило се, својом храброшћу, истакао у млетачком нападу на Бар. Када се рат завршио, 1718. године, на Данилово инсистирање, Млеци су црногорском митрополиту признали јурисдикцију у Боки, али су избегли да помену конкретна места, што је, касније, довело до сукоба око надлежности с католичким прелатима. Истовремено, приликом склапања Пожаревачког мира, венецијански преговарачи нису ни поме-

⁴⁰ Глигор Станојевић, *Црна Гора у доба владике Данила*, 63, 81-84, 97-110; Глигор Станојевић и Милан Васић, *Историја Црне Горе. Књига трећа. Од почетка XVI до краја XVIII вијека. Том први*, 254-256, 263-266.

нули Црну Гору, па је "дотадашњи млетачко-црногорски уговор престао да важи".⁴¹

Од Пожаревачког мира, Млетачка република више није део антитурског блока хришћанских држава и, услед тога, противи се променама на Балкану, "јер свака промјена је могла бити у корист Аустрије и Русије". Насупрот томе, Аустрија је, у рату од 1737. до 1739. године, подстакла патријарха Арсенија IV Шакабенду да организује српски устанак. У складу с тим, патријарх је посредовао у договору између Аустријанаца и Васојевића, Куча, Пипера, Братоножића, Хота и Груда. Устанак је захватио Брда, Санцак и северну Албанију, али су, под млетачким утицајем, Црногорци остали пасивни, без обзира на патријархове позиве и прекоре. Уследило је аустријско повлачење и патријархов одлазак, а Турци су настојали да што пре поразе брдска племена. Кучи и Клименти су пружали жесток отпор, који је сломљен тек 1740. године, после завршетка рата.⁴²

За време руско-турског рата од 1768. до 1774. године, Црногорци су остали пасивни, што је озлоједило

⁴¹ Глигор Станојевић, *Црна Гора у доба владике Данила*, 111-148; Глигор Станојевић и Милан Васић, *Историја Црне Горе. Књига трећа. Од почетка XVI до краја XVIII вијека. Том први*, 266-279.

⁴² Глигор Станојевић и Милан Васић, *Историја Црне Горе. Књига трећа. Од почетка XVI до краја XVIII вијека. Том први*, 282-298.

Русе. С друге стране, Црногорци су били веома незадовољни што нису обухваћени Кучук-кајнарцијским миром.⁴³ Ипак, у рату од 1787. до 1792. године, Руси су спречавали успостављање аустријске политичке доминације над Црном Гором. То је продубило политичке сукобе у Црној Гори, пре свега, између проруски расположеног митрополита Петра I и проаустријски оријентисаног гувернадура Јована Радоњића. Оружане акције су се свеле на неуспешна офанзивна дејства аустријско-црногорских снага према Спужу, Жабљаку и Подгорици.⁴⁴ Истовремено, у северној и западној Србији, водиле су се борбе између Турака и фрајкора, аустријске војне формације сачињене од добровољаца из Србије, Босне и Црне Горе. Поред тога, у Шумадији и Подунављу, одвијала се Кочина крајина, устанак под вођством капетана Коче Анђелковића. Миром у Свиштову, склопљеном 1791. године, Срби су добили само амнестију. Тај рат је био увод у Српску револуцију, у којој ће се "Срби појавити као самосталан фактор у развоју Источног питања".⁴⁵

⁴³ Исто, 399.

⁴⁴ Исто, 430-443.

⁴⁵ Чедомир Попов, *Источно питање и Српска револуција 1804-1918*, 31-32.

СРБИ У ХАБЗБУРШКОЈ МОНАРХИЈИ, КРАЈЕМ 18. ВЕКА

Крајем 18. века, економски развој је био интензивнији на југу Угарске, него у њеном централном и северном делу. Наиме, власти Хабзбуршке монархије су хтеле да унапреде привредни живот јужне Угарске, као и да је повежу копненим путевима са хрватским приморјем. Такође, желећи да унапреди трговину са Блиским истоком, држава је давала царинске олакшице "Привилегованој компанији Трст-Ријека", која је имала монопол на снабдевање целог Царства шећером. Коначно, од 1780, држава регулише изградњу канала и одржавање пловидбеног система на рекама, а од 1786. године, помаже приватну компанију Јозефа и Габора Киша у прокопавању канала Дунав – Тиса – Дунав, што је, у то време, био највећи грађевински подухват у целој Монархији.¹ Како Никола Петровић истиче, то је био

једини пловни канал у другој половини XVIII века, у доба процвата меркантилизма у Монархији, у време када се поја-

¹ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918. Први том*, Просвета, Београд, 1989, 64-65.

вио готово непрегледан број пројеката пловних канала, као израз општег сазнања да је успех меркантилистичке политике зависан од саобраћаја, а саобраћај од пловидбе.²

У то време, централне власти Монархије су, у потпуности, усвојиле меркантилистичку економску политику, у којој је трговина "истицана као одлучујућа полуга привредног развоја, способна да покрене цео привредни механизам и тако удари темеље богатству државе и њених оружаних снага". А развој трговине је био незамислив без "колико-толико сређеног саобраћаја сувоземним и пловним путевима".³ Након што га је преотела од Турске, Аустрија је настојала да привреду средњег Подунавља "што више унапреди у складу с меркантилистичким принципима, са циљем да се што веће количине робе намењене извозу усмере из тих области према лукама северног Јадрана", које су биле "предодређене да постану вратнице Монархије према западним и светским тржиштима".⁴

Још раније, нарочито после Карловачког мира из 1699. и Пожаревачког мира из 1718. године, Хабзбуршка монархија је тежила да развије трговинске односе са Османским царством. Наиме, док су се, развијајући мануфактурно-индустријску производњу, западне др-

² Nikola Petrović, *Plovidba i privreda srednjeg Podunavlja u doba merkantilizma*, Istorijski institut, Beograd, 1978, 13.

³ Исто, 23.

⁴ Исто, 26.

жаве бориле за колоније, Аустрија се окренула Турској. Међутим, иако је трговачки уговор из 1718. године (склопљен између победника и пораженог у рату) требало да обезбеди аустријску предност на турском тржишту, хабзбуршка меркантилистичка политика је постигла лоше резултате. Било је више разлога за то. Прво, на турском тржишту су већ биле добро позициониране западне државе, "којима Аустрија није могла конкурисати као привредно заосталија земља, чије је поморство било тек у зачетку". Поред тога, у првој половини 18. века, бивше турске територије биле су ретко насељене, са лошом управом, а грађанско-трговачки слој је тек почео да се формира.⁵

Привредни развој нових области је подстицан насељавањем Немаца, што је, из хабзбуршке перспективе, било и политички корисно. Наиме, тако је слабљен мађарски утицај у јужној Угарској, а умањен је и значај Срба, који су, заједно са Буњевцима и Шокцима, после протеривања Турака, били скоро једино становништво Бачке, Баната, Барање и Срема.⁶ Важно је и то да су колонизовани искључиво Немци из Немачке (у којој су се још осећале тешке последице Тридесетогодишњег ра-

⁵ Славко Гавриловић, *Прилог историји трговине и миграције Балкан – Подунавље XVIII и XIX столећа*, Српска академија наука и уметности, Београд, 1969, 5-6, 106.

⁶ Славко Гавриловић, *Из историје Срба у Хрватској, Славонији и Угарској (XV-XIX век)*, "Филип Вишњић", Београд, 1993, 155.

та), док "немачко становништво из Аустрије није узимано у обзир за колонизацију да се не би слабила пореска снага земље".⁷

У то време, у Хабзбуршкој монархији, јавља се српска грађанска класа, која настаје досељавањем православних трговаца с југа у пограничне градове, након што је, Карловачким миром, учвршћена државна граница. Наиме, у свим аустријско-турским мировним споразумима, постојале су клаузуле о трговини, којима је прописано да страни трговци плаћају само 3 до 5% царинске таксе. То је требало да омогући продор аустријских индустријских производа на турско тржиште, али су, у пракси, турски поданици контролисали увозну и извозну трговину између Хабзбуршке монархије и Османског царства. Наиме, "турски" трговци су били много активнији, штедљивији и спремнији на ризик од аустријских, који су били оријентисани на унутрашњу трговину. Славко Гавриловић објашњава да је, добрим делом, аустријско-турска трговина ишла преко Срема, Славоније и Подравине, у којима је "мађарски и хрватски грађански сталеж био слаб, граничари везани војном службом, а сељаци кметством, племићи мало заинтересовани за трговину", док су српски трговци нерадо ишли у Турску, "због несигурности у њој и због слабих или никаквих веза с турским управним апаратом, а и због недовољне или ни-

⁷ Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини. Књига друга. Од Карловачког мира 1699. до Темишварског сабора 1790*, 38-39.

какве заштите од стране аустријске државе". Зато је аустријско-турску трговину преузео "поданик Турске царевине, у првом реду Цинцар, Јермен и босанско-херцеговачки Србин". Истовремено, иако је Порта била немоћна да заведе ред на својој државној територији, "она је, у склопу односа великих сила и аустријске оријентације против Пруске и Француске, имала доста могућности да свом трговцу у Монархији пружи заштиту, јер је он, износећи своју зараду у Турску, доносио реалну корист Царевини". Због тога је, у 18. веку, Хабзбуршка монархија повећавала царине на увезену робу све до 40%, али је задржала уговорене ниске царине за робу којом су трговали турски поданици. Аустријским трговцима више није било исплативо да увозе робу из Османског царства, па су је прекупљивали од његових поданика, "који су је доносили поморским путем преко Трста или сувоземним путевима преко Београда, Оршаве, Костајнице и других трговачких пунктова на путу Солун – Беч и Солун – Пешта". Желећи да, у случају рата са Пруском и Француском, обезбеди турске производе за снабдевање и исхрану војске, Аустрија је толерисала увоз и кријумчарење робе из Османског царства, као и отицање новца у њега.⁸

⁸ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918. Први том*, 61-62; Славко Гавриловић, *Прилог историји трговине и миграције Балкан – Подунавље XVIII и XIX столећа*, 7-8, 106-107.

Услед руско-турског рата и аустријско-француског приближавања, Хабзбуршка монархија и Османско царство су, 1771. године, склопили политички уговор, који је омогућио да Аустрија "и према Турској одлучније примењује своје забране увоза готове индустријске робе, а да, у исто време, користи ниске царине за увоз сировина из Турске за своју све развијенију индустрију". Пошто су, у погледу царина, изједначени са турским поданицима, аустријски трговци су се, све више, ангажовали у трговини с Турском, "и то нарочито у сувоземној, у којој су, дотад, били сасвим пасивни". После 1771. године, "обим аустро-турске трговине се удвостручио и имао тенденцију даљег пораста, а Турска је постала главним извором сировина за Аустрију, које су плаћане махом аустријском робом". Како Славко Гавриловић закључује, "Турска је постајала за Аустрију оно што су колоније биле за западноевропске индустријске земље".⁹

Истовремено, Аустрија је приморала већину "турских" трговаца да се стално настане на њеној територији и постану њени поданици, то јест, да се "изједначе с домаћим трговцима и с њима ступе у јединствен сталез трговаца и занатлија".¹⁰ Захваљујући томе, Срби су, до средине 19. века, захваљујући заједничкој православној вери, потпуно асимиловали цинцарске

⁹ Славко Гавриловић, *Прилог историји трговине и миграције Балкан – Подунавље XVIII и XIX столећа*, 10.

¹⁰ Исто, 26.

трговце, чији је најјачи прилив у Хабзбуршку монархију наступио после разарања Москопоља, 1768. године.¹¹

Милорад Екмечић објашњава да Срби у јужној Угарској

нису имали ни старих признатих класа, ни старих сталешких установа које би им могле постати уточиште од политике бечке државне централизације, па верују да их једино од ње могу и добити. Бечки је двор у њиховој, као и румунској, опозицији против мађарског племства имао преданог савезника. Онако како је царски двор склон да помаже политичке конспирације на угарском простору, против старог стања које чува мађарски сталешки сабор, тако се даје подршка и српским националним захтевима...¹²

Наиме, у 18. веку, знатно је ојачана централна власт у Хабзбуршкој монархији. Марија Терезија је успела да "од некад бунтовног мађарског племства створи придворно племство", а сталешка права сведе на аутономију жупанија и градова, која је, коначно, укинута за време Јосифа II. Поред тога, то двоје царева је успело да знатно ојача моћ владара у односу на Цркву и црквени staleж. Државна власт је била толико централизована да је чак и Мађарска дворска канцеларија, највиша зе-

¹¹ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918. Први том*, 62; Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини. Књига друга. Од Карловачког мира 1699. до Темнишварског сабора 1790*, 46-47.

¹² Исто, 60.

маљска власт, премештена у Беч. У таквим околности-ма, српски народ је "владара сматрао и називао царем, те је све своје преговоре и споразуме водио и закључивао с њим као владаром апсолутистом, а не као мађарским краљем".¹³

Први политички програм за стварање српске аутономије у Хабзбуршкој монархији формулисан је на Темишварском сабору, 1790. године, иако је овај формално сазван због избора новог митрополита.¹⁴ Закључци Сабора су сакупљени у документу *Gravamina et postulata (Дело и план)*, који је упућен цару и који, како Милорад Екмечић истиче, треба сматрати првим српским националним програмом. Од укупно 120 примедби и захтева у њему, најважнији је био "захтев да се, у Банату, који још није био укључен у администрацију угарског краљевства, створи српска аутономна територија са свим елементима унутрашње државности, какви су, иначе, постојали у Хабзбуршкој монархији". Такође, захтевано је да се у Бечу отвори Илирска канцеларија, која би била задужена за Србе, као и да, "на челу српске аутономне покрајине у Банату, буде један принц из хабзбуршке краљевске куће". Илирска канцеларија је основана, али, због противљења мађарског племства, српска аутономија у Банату није

¹³ Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини. Књига друга. Од Карловачког мира 1699. до Темишварског сабора 1790*, 9.

¹⁴ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918. Први том*, 60.

створена. Уместо тога, Срби су добили обећање да ће њихова аутономија бити формирана на освојеним турским територијама, што је, убрзо, постало безначајно, због аустријског пораза у рату против Османског царства, од 1788. до 1791. године.¹⁵

Ускоро је, 1792. године, укинута Илирска дворска канцеларија, а њени послови и списи су предати Мађарској дворској канцеларији. Исте године, Мађарски државни сабор је аklamацијом прогласио надвојводу Александра, који је требало да буде на челу несудођене српске аутономије, за палатина Мађарске, док је цар Фрања, наследник преминулог Леополда II, крунисан за мађарског краља. Поред тога, три банатске жупаније – Тамишка, Торонталска и Крашовска, на чијој територији је требало да буде формирана српска самоуправа, добиле су представнике у Мађарском државном сабору. Показало се да, после пораза од Турака и компромиса са Мађарима, Бечком двору више нису били потребни Срби.¹⁶

Учесници Темишварског сабора су своје притужбе и захтеве цару Леополду II легитимисали заслугама Срба у ратовима против Османског царства и борби централних власти против сепаратизма мађарске аристократије:

¹⁵ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку 1492-1992*, 97, 115-116.

¹⁶ Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини. Књига трећа. Од Темишварског сабора 1790. до Благовештенског сабора 1861*, Матица српска, Нови Сад, 1990, 41.

Кад се узме у призреније да је свеопште и непорочно познато како је народ овај непрестано унгарску државу бранио, неповредимом вјерношћу заштићавао и за срећу њену дјејателно принео, не може се с(х)ватити како су му се могла прирођена права по законитом односу одузети? Јер што је племе књазева Расције изумрло, то није могао никако народ, који још једнако постоји, свога права лишен бити, које је он с толиком крвљу и пожртвовањем најважнији(х) интереса као своју сопственост задобио и само преко своји(х) началника извршивао. По самој општој правичности и међународном праву требало би да народу његово право, заједно с осталим наново освојеним земљама, које су пређе њему принадлежале, натраг припадне, јер је то прави узрок био чега ради је међусобан подпомагателан сојуз учинио.

Али у многим стварима била је одправљајућа политика некадашњег унгарског сабора себична и врло слаба и, ползујући се неправично разним случајима и бунама, одагнала је она овај народ од свију своји(х) задобивени(х) права.¹⁷

У наставку, истиче се да

имао је верно послушан народ овај прилику да заједно с браћом својом која су се још пре под височајшом заштитом пресвјетљејшег дома аустријског находила у млогим важним побједама аустријским оружјем добивеним и при утишавању опасни(х) мађарски(х) и ердељски(х) буна саучествовавши

¹⁷ Slavko Gavrilović i Nikola Petrović (prir.), *Тeмишварски сабор 1790*, Архив Војводине, Sremski Karlovci; Institut za izučavanje istorije Voјvodine, Novi Sad; Istorijski arhiv PK SK Voјvodine, Novi Sad, 1972, 418.

као вјеран показује, и да га ништа не може скупа презирајући сва ласкателна покушења с којима су га поглавице бунтовничке писмено навести хтели, у вјерности спрам законитог владоца поколебати. Ово својство почитује вјерно поданиј народ овај у својима прецима као највећи украс са споменом непорушним и тврдо се рјешио да ову вјерност не само са себе неоскверњено сачува, него и цјеломе потомству свом као аманет и вечиту дужност савршено и подпуно одржи.¹⁸

Наиме, Бечки двор је видео Србе као савезнике у борби "против старог стања које чува Мађарски сталешки сабор", из чега је проистекла царева спремност да подржи српске националне захтеве.¹⁹ С друге стране, и учесницима Сабора је било изузетно важно да Леополда II увере у то да имају заједничког непријатеља – угарско племство и католички клер:

Али већ се био народ у положењу налазио да осјети какву је владајућа јерархија и светска аристократија себи циљ ради њега предузела: она да му разори цркву ова да утамани народно име и вјерно послушан народ овај имао је доста путиј узрока да своје с непоколебимим уверењем на потпуну силу и важност исти, од краља Леополда I получене привилегије почитује. (...)

Заједничка јерархично-аристократична партаја, која је највећи уплив на законодавство и на правленије државно имала и која је распрострањавајући своју личну власт увек

¹⁸ Исто, 419.

¹⁹ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918. Први том*, 60.

на то склоњена била да с ревностним одушевлењем се потруди све више и више људиј подврћи под своју власт, нити је у вољи нити пак у способности оскудјевала и оклевала земаљским законима и јавним уредбама унгарским за наш народ и његову цркву убитачни правац да даде и с тим успјех најправеднији и истинити очински намјера височајшег владоаца или ослабити или ји(х) у онаквом виду на народ издати како не могу од постојаног дјејства бити.²⁰

Ипак, међу учесницима Темишварског сабора није постојао консензус о односу према угарској аристократији и српској аутономији. Наиме, од укупно 100 делегата, било је 25 представника главних српских племићких кућа, међу којима су преовладавали припадници нижег војног племства ("куријалисти"). Они су се, насупрот већини, противили конфронтацији са мађарским племством, тежећи "да се, у оквиру мађарског уставног система, легализује и равноправност Срба".²¹ И док је промађарска племићка мањина "желела да Срби постану пуноправни и равноправни грађани Мађарске", проаустријска већина се залагала за то да се "положај српског народа и даље базира на милости и наклоности Двора".²²

²⁰ Slavko Gavrilović i Nikola Petrović (prir.), 419-420.

²¹ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918. Први том*, 60-61.

²² Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини. Књига трећа. Од Темишварског сабора 1790. до Благовештенског сабора 1861*, 26.

У свом писму Православној општини у Земуну, делегат Михајло Максимовић верно осликава разлике између учесника Сабора и истиче да српски племићи сматрају

да от свега престанемо и само с Мажари да се држимо, јер су они сад ради нас примити. И с овим пројектом контени нисмо, ибо Мажари ништа друго, кромје инартикулирања *празних привилегија наших* објешчавају и равенство не допушчају.²³

Још пре одржавања Сабора, племићка опозиција се противила томе да на Сабор буду позвани митрополит београдски Дионисије Поповић и други представници Срба из Србије, али је, уз подршку цара, преовладало мишљење да треба омогућити и учешће србијанских делегата.²⁴ Уопште, међу учесницима Темишварског сабора је доминирао став да је потребно учврстити политичко и религијско јединство Срба. О томе сведочи и став поменутог делегата Максимовића о предлогу да се српска територијална аутономија ограничи на Банат:

Овому пројекту сагласити се ни ја ни карловачки депутирац нити који други (не) могосмо, размисљавајући то, што рода нашего весма много, а Банат тесан, и ми невазможни јесмо национу нашему са частицом удовљетворити. А на

²³ Slavko Gavrilović i Nikola Petrović (prir.), 202.

²⁴ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку 1492-1992*, 115-116.

последок шчо би људи наши по Срему, Славонији, Хорватској и Мачарској радили? Морали би под обичајем или болше рећи под ропством ови земаља остати и, в мјесто собор садашњи благосиљати, вечно проклињати.²⁵

Чак и када су коначно пристали да се српска територијална аутономија заснује само у Банату, учесници Сабора су нагласили да је и краљевски комесар Шмитфелд

јасно признао да је илирски (српски) народ још пре нег' што је Срем, Славонија и Бачка наново освојена, у овим земљама обитавао и да се он у свима ратовима, у слједству који су ови предјели од непријатеља ослобођени, својски учествовао, и будући што увиђа да су ове области још и сада највише од Илира (Срба) насељене, то би народ овај највеће право имао да исте захтева...²⁶

Уважавајући политичку реалност да српска територијална аутономија не може да обухвати области које се већ налазе у Краљевини Угарској, учесници Темишварског сабора су своје опредељење за учвршћивање политичког и религијског јединства Срба артикулисали кроз три молбе упућене цару Леополду II:

Прво: Да се овом народу удељене привилегије најмилијостије потврде, овима сходно *неки териториум* подели, и како за управљање са овоземаљским пословима, тако и ради заступања народа и овога заједничка права и старања о

²⁵ Slavko Gavrilović i Nikola Petrović (prir.), 202.

²⁶ Исто, 258.

свима, особито цркве тичућег се стварма, сопствено надлежатељство код највишег двора, и друге подчињене потребне власти поставе, и да се, ако је потребно, народни сојуз свештеничког, грађанског и војничког реда средством досадашњег уобичајеног народног конгреса одржи.

Друго: Да се слободно и јавно богослуженије грчко-не-саједињеног вјерозакона у свима провинцијама аустријским за законито проглашује и као таково признаје и да се овога исповједатељима, ма ови гди обитавали буду, због вјерозакона никакве препоне не чине, већ да и они сва грађанска благодјејанија, која по разним провинцијама законито постоје, сразмјерно уживати могу, будући они такође државне терете носити морају; даље, да могу такође и они по заслуги достојанства, почестна и друга званија добити, ако испуњавају законито преписане земаљске формалитете.

Треће: Да народна граничарска војска, укупно с' банатским региментама, остаје под управом Хофкригсрата и ако би ма кад државни интерес захтевао да граничари престају бити војници, онда да не морају прећи у просто, спаијама потчињено сељачко стање, већ да им се подели њивим заслугама сходна организација, слобода и привилегије.²⁷

Увид у ставове већине учесника Темишварског сабора и захтеве који су на њему формулисани потврђује тачност Екмечићеве оцене да је његова најзначајнија последица "она која се није уопште помињала у његовим папирима – црв сумње је почео да из корена нагриза старо убеђење да би с јаким националним племством

²⁷ Исто.

Срби боље пролазили у Монархији".²⁸ Штавише, с временом је све више српских племића подржавало мађарску државну идеју, да би се, после револуције из 1848-1849. и Аустро-угарске нагодбе из 1867. године, српско племство потпуно мађаризовало и покатоличило.²⁹

Крајем 18. века, Срби и други Јужни Словени су имали сасвим довољно знања о тадашњој европској култури, али ни најобразованији међу њима "нису имали јасну представу о историји свога народа". Такво стање је промењено објављивањем *Историје разних словенских народа* Јована Рајића, у Бечу 1794. године.³⁰ Никола Радојчић наглашава пионирски карактер поменутог дела:

...Бугари су добили од Рајића своју прву научну историју словенски написану и штампом издану. Хрватима је први Рајић написао историју на народном језику. А Срби су добили у Историји прво штампано дело, где је опширно приказана српска прошлост...³¹

²⁸ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918. Први том*, 61.

²⁹ Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини. Књига трећа. Од Темшварског сабора 1790. до Благовештенског сабора 1861*, 79.

³⁰ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918. Први том*, 51.

³¹ Никола Радојчић, *Јован Рајић. О двестагодишњици његовог рођења*, *Годишњица Николе Чупића* (књига XXXVI), Београд, 1927, 205.

У српском случају, то је довело до изузетно важних и дугорочних политичких последица, које Радојчић описује следећим речима:

...Рајићева Историја помогла је политичком препороду Срба, без кога не би могло бити ни самосталног културног развоја. Стремећи смело у борбу за самосталност, народ се ослањао на прошлост. У њеној слави је налазио јемства за срећнију будућност. А вести о славној српској прошлости гутале су се из Рајићеве Историје. Из ње су излазиле потицаји и преливали се у пожртвоване напоре за обнову народне слободе и просвете...³²

Рајићеву *Историју* је објавио Стефан Новаковић, издавач новина *Славено-сербскија вједомости*. У својим новинама³³, Новаковић је спровео кампању за сакупљање претплате за монументално Рајићево дело, чиме је сакупио новац за његово штампање. Та кампања је била значајна и као широка културно-пропагандна акција, која је код Срба зачела "један облик колективног учешћа друштва у подизању националне просвете и књижевности". Број претплаћених примерака је био већи од 600, а највише претплатника је долазило из грађанског staleжа – трговаца, државних чиновника и интелектуалаца. За

³² Исто, 215.

³³ Новине *Славено-сербскија вједомости* су излазиле од 1792. до 1794. године. Видети: Василије Ђ. Крестић, *Историја српске штампе у Угарској 1791-1914*, Матица српска, Нови Сад, 1980, 19-24.

њима су следили припадници мирског свештенства, док је монаха било знатно мање. То показује да је у друштвеном и културном животу Срба јачао значај "плавог клира", док је утицај "црног клира" слабио.³⁴

Јован Деретић наглашава да је Јован Рајић, уз Доситеја Обрадовића, најзначајнији представник српске културе и књижевности 18. века, тј. да њих двојица "најпотпуније изражавају њене основне токове и тенденције".³⁵ У наставку, Деретић објашњава:

...Рајић је главни представник црквено-просветитељског правца који се развијао кроз школско-просветни рад српских митрополита: Мојсеја Петровића, Викентија Јовановића и, нарочито, Павла Ненадовића, правца који је добио свој највећи израз у карловачком ученом кругу око митрополита Стратимировића на прелазу из XVIII у XIX век. Носилац овог правца била је духовна интелигенција школована у Русији, нарочито у Кијевској духовној академији, на руској богословској и схоластичкој књижевности која је заменила ранију грчку теолошку културу у образовању српског духовништва...³⁶

Насупрот томе, Доситеј Обрадовић је био главни представник покрета иза којег стоје

...прогресивна настојања српског грађанског сталежа, у првом реду српске световне интелигенције школоване у сред-

³⁴ Јован Деретић, *Доситеј и његово доба*, Филолошки факултет Београдског универзитета, Београд, 1969, 12-22.

³⁵ Исто, 36.

³⁶ Исто, 36-37.

њим школама у Монархији и на европским универзитетима, да усвоји тековине западноевропске цивилизације и да их искористи за одбрану нације и вере против католичког прозелитизма и државног унитаризма владајућих, с једне стране, а с друге стране, у борби против свемоћи духовног стаљежа у народном животу...³⁷

Деретић објашњава да се, у првој фази, овај правац ослањао на реформе Петра Великог у Русији, што је, нарочито, видљиво у делима Захарија Орфелина – *Житију Петра Великог* (1772) и *Славено-сербском магазину* (1768). Ипак, на Доситеја је највише утицала десетогодишња владавина Јосифа II, па је у, његовим радовима, највише присутна "оштра критика верског догматизма и преживелих црквених установа, нарочито манастира и калуђерства, које су кочиле друштвени и културни напредак српског народа".³⁸

³⁷ Исто, 37.

³⁸ Исто. Како Стојан Новаковић указује, цар Јосиф II је за калуђере "мислио да су најбескориснији и најопаснији људи", а да је монаштво "у супротности са здравим разумом". Зато је, 1782. године, укинуо око 600 манастира и забранио монашење у наредних 20 година. За православне Србе је било изузетно важно и то што је Јосиф II допустио "слободу вере и вршења обреда лутеранима, калвинистима и православним". Новаковић истиче и да се, под утицајем реформи Петра Великог, Доситеј залагао да се "наместо старих словенских слова убичаје за писање народног језика, онако као и у Русији, такозвана грађанска слова". Поред тога, Доситеј је

Коначно, различитост Рајићевог и Доситејевог животног пута указује на

...два пута образовања наше интелигенције у XVIII веку, од којих је један водио на Исток, у православну Русију, и завршавао се, најчешће, Кијевском академијом, други на Запад, преко универзитета у Аустрији и Немачкој, а кроз упознавање са западноевропском културом.³⁹

Заправо, у првом делу живота, као одбегли монах, Доситеј је путовао "по земљама православног југоистока Европе", па се, пре него што се запутио на Запад, "развио у књижевника и хуманисту источноевропског типа с доминантним грчким утицајем, што је дошло до израза у његовим првим књижевним радовима насталим у Далмацији". Међутим, од одласка у Беч, 1771. године, започиње други део његовог живота, у којем "упознаје земље средње Европе, слуша предавања на универзитетима у Немачкој, борави у Паризу и Лондону, брзо и лако савлађује главне европске језике".⁴⁰ Но-

сматрао да би требало да се "за све световне списе, осим чисто црквених, употреби језик народни, а језик стари црквени да остане, као што је у Руса остао, у цркви". Видети: Стојан Новаковић, *Из српске историје*, Матица српска, Нови Сад; Српска књижевна задруга, Београд, 1972, 266-267, 269-270.

³⁹ Јован Деретић, *Доситеј и његово доба*, 39-40.

⁴⁰ Јован Деретић, *Пут српске књижевности. Идентитет, границе, тежње*, Српска књижевна задруга, Београд, 1996, 221.

ве путне дестинације доводе до његове радикалне интелектуалне трансформације, због чега потпуно занемарује укљученост српске културе у "источнохришћанску, православну, византијску цивилизацију", наглашавајући "само оне моменте који нас везују за традицију античке Грчке и модерне Европе".⁴¹ Наиме, у другој половини 18. века, међу Србима је прихваћен културни појам "Европе", који је настао средином 17. столећа, замењујући ранији појам "хришћанског света". Сам Доситеј Обрадовић је био највећи апологет Европе.⁴²

Како Андрија Стојковић истиче, код Срба у 18. веку, културно-идејне оријентације се поклапају са језичким. Прва је српско-словенска језичко-културна оријентација, која је заснована на традицијама "старе српске књижевности са фрагментима филозофских рефлексива". Писана је српском редакцијом старословенског и одржала се до краја 18. века, захваљујући, пре свега, преписивачкој школи калуђера из манастира Рача, који су пренели у Угарску "масу рукописних и старих штампаних књига-србуља".⁴³

Друга је рускословенска језичко-културна оријентација чији су носиоци они српски писци који су напустили стари српско-словенски језик зарад рускословен-

⁴¹ Исто, 116.

⁴² Исто, 317.

⁴³ Андрија Б. Стојковић, *Филозофски погледи Доситеја Обрадовића*, Универзитетска библиотека "Светозар Марковић", Београд, 1980, 282-283.

ског или чак руског језика, преко којег су усвојили рационалистичке идеје са Запада. Утицај ове оријентације се осећао све до прве четвртине 19. века, а њени најзначајнији представници су: Јован Рајић, Глигорије Трлајић, Макарије Петровић, Спиридон Јо(в)ановић и Захарије Орфелин.⁴⁴

Коначно, западноевропска културна оријентација је, како Стојковић објашњава, "под терезијанским притиском уведена у осмој деценији XVIII века", а "пре него што је примила спонтан карактер и стекла своју физиономију, морала је да издржи дугу борбу са русофилством, чији су корени били дубоки". Доситеј Обрадовић је први и најважнији представник ове оријентације.⁴⁵

Европски утицаји су Доситеја довели до става да народни језик треба да постане књижевни. То се најјасније види у следећем одломку из *Писма Харалампију*:

Нека само окренемо један поглед на народе просвештене целе Европе. У садашњем веку сви се народи силе свој дијалект у совршенство довести – дело весма полезно, будући да кад учени људи мисли своје на општемү целога народа језику пишу, онда просвештеније разума и свет ученија не остаје само при онима који разумевају стари књижевни језик, но простире се и достиже и до сељана, преподавајући се најпростијему народу и чобаном, само ако знаду читати...⁴⁶

⁴⁴ Исто, 283.

⁴⁵ Исто, 283-284.

⁴⁶ Доситеј Обрадовић, *Изабрани списи*, Матица српска, Нови Сад, 1989, 48.

Глигорије Трлајић је био највећи противник Доситеја Обрадовића у питањима књижевног језика. Поред тога што је истицао естетичко-стилске квалитете славјанског језика, Трлајић је истицао да тај језик може да уведе у највишу науку и филозофију, што, због недовољно развијених изражајних могућности, народни језик не може.⁴⁷ У свом есеју *Јест ли полезно у простом дијалекту на штампу што издавати*, Доситеј одговара Трлајићу:

...Наш преизрјадни Терлајич, он прекрасно и преслатко славјански пише; он је у тому стилу наша пчела и наш Ксенофонт. Али нека ми његова мила љубов опрости: то није за Србље сељане за које смо ми дужни много старати се и трудити – зашто је у сваком народу сељана највише и преко највише...⁴⁸

Трлајићевој бризи да би одбацивање славјанског у корист народног језика проузроковало одвајање од Руса и разбијање словенског заједништва, Доситеј је супротставио концепцију језичког и националног јединства свих Срба, без обзира на њихову религијску припадност. Наиме, конституисање новог књижевног језика је праћено успостављањем новог модела "националне заједнице, чију основу чини језик, а не вера". У складу с тим, Доситеј је под "славеносербским" народом

⁴⁷ Јован Деретић, *Доситеј и његово доба*, 50.

⁴⁸ Доситеј Обрадовић, 364.

подразумевао "све православне, католике и муслимане који говоре истим језиком".⁴⁹ У есеју *Јест ли полезно у простом дијалекту на штампу што издавати*, Доситеј Обрадовић имплицитно показује значај промоције народног у књижевни језик за национално јединство Срба. Такође, имплицитно фаворизује српску националну интеграцију у односу на свесловенско заједништво:

Да је обаче потребно и преплезно за општи народ просто, но лепо и исправно писати, томе ће залуду ко му драго противословити. Србљи се по различним краљевствам и провинцијам различно и називљу: по Србији Србијанци (не Сервији, нити Сервијанци; ово су страни народи од Греков узели, зашто Греци не имаду б), по Босни Бошњаци, по Далмацији Далматинци, по Херцеговини Херцеговци, и по Црној Гори Црногорци. Свуда једнако говоре, совршено се и ласно разумевају, развје што се мало у провинциалном изглашенију распознају и по гдикојеј речи које су у Турској од Турака, а у приморју од Талијана приобикнули и присвојили.

Слави или, боље рећи, Славјани, то је всеопште име: под овим именом узимају се Руси, Пољаци, Боџи, Хорвати, Словаци или Тоти у Мађарској, Србљи и Болгари. Ових свију народа мати је језик славјански, који је сад у благополучној Росији у всевисочајше совершеноство доведен, будући да онде царствује; све високе науке и знања на њему се издају. Сви ови народи не могу се ласно међу собом разу-

⁴⁹ Јован Деретић, *Пут српске књижевности. Идентитет, границе, тежње*, 90.

мевати. Прости Србин и Болгарин потребују најмање три месеца да су међу сами Руси за моћи се с њима разумевати и разбирати. А најпростији Србин из Баната или из Бачке, он је у Србији, у Босни и Херцеговини, у Далмацији, поготову у Хорватској, у Славонији и у Срему, у својем истом рођеном језику и народу, био он восточнога или римскога исповједанија...⁵⁰

Доситеј је сличне ставове износио и раније. У *Писму Хараламппију*, он најављује да ће

...дати на штампу с грађанскимим словима на наш прости српски језик једну књигу, која ће се звати *Савјет здраваго разума*, на ползу мојега рода, да ми није залуду мука и толико путовање. Моја ће књига написана бити чисто српски, како год и ово писмо, да је могу разумети сви српски синови и кћери од Црне Горе до Смедерева и до Баната.⁵¹

У истом раду, Доситеј поставља реторичко питање:

...Ко не да да житељи црногорски, далматски, херцеговски, босански, сервијски, хорватски (кромје мужа), славонијски, сремски, бачки и банатски (осим Влаха) једним истим језиком говоре?⁵²

Први српски устанак је инспирисао Доситеја да, у *Пјесни на инсурекицију Сербијанов*, посвећеној "Срби-

⁵⁰ Доситеј Обрадовић, 363-364.

⁵¹ Исто, 47.

⁵² Исто, 49.

ји и храбрим јеја витезовом и чадом и богопомагајему их војеводи господину Георгију Петровићу", ескплицитно и еуфорично изрази своју веру у национално јединство Срба:

Востани, Србије! Востани, царице!
И дај чадом твојим видет твоје лице!
Обрати сердца их и очеса на се,
И дај њима чути слатке твоје гласе.
 Востани, Србије!
 Давно си заспала,
 У мраку лежала;
 Сада се пробуди,
 И Србље возбуди!

Ти воздигни твоју царску главу горе
Да те опет позна и земља и море,
Покажи Европи твоје красно лице,
Светло и весело, како вид Данице.
 Востани, Србије! и проч.

Спомени се, мати наша, твоје перве славе,
Твојих враждебника ти посрами главе!
Дивјег јаничара терај са Врачара,
Који свог истога сад не слуша цара!
 Востани, Србије! и проч.
Теби сад помаже небесна воља,
И сад ти се показује судбина боља,
Сви ближњи твоји теби добра желе
И даљни се народи твои добру веселе.
 Востани, Србије! и проч.

Востани, Србије! Мати наша мила!
И постани опет што си прије била!
Српска теби вопију искрена чада,
Која храбро војују за тебе сада.
Востани, Србије! и проч.

Босна, сестра твоја, на тебе гледа,
И не жели теби никаква вреда.
Ко тебе ненавиди, не боји се Бога,
Од којег теби иде помоћ многа.
Востани, Србије! и проч.

Херцегова Земља и Чернаја Гора,
Далеке државе и острови мора –
Сви теби помоћ небесну желе,
Све добре душе теби се веселе
И согласно веле:
Востани, Србије!
Давно си заспала,
У мраку лежала;
Сада се пробуди,
И Србље возбуди!⁵³

Не остајући на писаним изразима одушевљења избијањем устанка у Србији, Доситеј се придружио устаницима и постао први попечитељ просвете у њиховом Совјету. Како Деретић објашњава, његов одлазак у Србију је, заправо, био

⁵³ Исто, 396-397.

...чин који је нужно произлазио из свега онога што је он до тада учио и писао. Устанак је његовој науци пружио прилику какву су сви просветитељи прижељкивали: да почне од самог почетка, да подиже зграду знања и морала на властитим темељима, да образује оне који још нису образовани.⁵⁴

Екмечић је можда најбоље сажео целокупно дело Доситеја Обрадовића, истичући да је оно било усмерено на "поједностављивање српске ћирилске азбуке по угледу на реформу писма Петра Великога у Русији, употребу народног језика и одвајање културе од цркве". Према истом аутору, Доситејева најзначајнија заслуга је "у пресађивању идеја европске рационалистичке филозофије да један језик значи једну народну заједницу и да су границе тога језика истовремено и границе дотичног народа, без обзира у каквим државама он живео и којим црквама припадао".⁵⁵

⁵⁴ Исто, 67.

⁵⁵ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918. Први том*, 53.

ОСМАНСКО ЦАРСТВО, КРАЈЕМ 18. И ПОЧЕТКОМ 19. ВЕКА

У 18. веку, "упоредо са учвршћивањем политичко-војне моћи Аустрије на Балкану и источном Медитерану и развијањем њених привредних активности", текло је "опадање Османске империје у Европи".¹ Поред тога, Португалија је препустила контролу над источним морима много јачим поморским силама – Британији и Холандији; а роба из Кине и Индије је стизала у Европу, преко Ирана, Кавказа и Русије, потискујући трговину преко Средњег истока. Европске трговачке флоте су доминирале Средоземљем, успостављајући контролу над турском трговином са Европом и отежавајући комуникацију између Османског царства и провинција у Египту и северној Африци, које су постале скоро независне. Преузевши контролу на северним Кавказом и басеном Волге, Руси су истиснули Османлије из трговине између Европе и централне Азије. Тако се Османско царство нашло у привредној изолацији и претворило у извор сировина за европске мануфактуре. Турски еснафи су реаговали затварањем за нове

¹ Илбер Ортајли, 62.

технолошке и привредне утицаје, због чега су остали некомпетитивни са конкуренцијом из Европе.²

Од почетка 18. века, Румелија (европска Турска) је постајала све богатија, пошто је Аустрија "на Балкану обезбеђивала сировине за индустрију која се развијала". Услед тога, Балкан је постајао "регион великих имања, пољопривреде и трговаца који су доносили богатство". Спахије су се богатиле и постајале земљишни господари, а најмоћнији међу њима – градске старешине са сопственом војском.³ Појава ових локалних моћника је у неодвојивој вези са процесима насталим после 1683. године:

После друге опсаде Беча, османске провинције на Балкану су први пут упале у анархију, економску немоћ и немир. Неспостојство и тешки намети које је донео рат изазвали су исто слабење и у Анадолији. С расулом војске, по градовима је нестало гарнизона, чији је задатак био да обезбеђују мир, смањења је сигурност путовања, а непрестани ратови уништили су контролу централне власти у балканским провинцијама. Народ је од централне владе непрекидно тражио новчану и војну помоћ. Централна влада тим захтевима није могла удовољити. Због тога је градско становништво у сопствене руке преузело очување своје безбедности. Народ и угледни грађани у Румелији почели су да решавају градске безбедносне и финансијске

² Stanford Shaw, *History of the Ottoman Empire and the Modern Turkey. Volume I: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808*, Cambridge University Press, Cambridge, 1976, 284.

³ Илбер Ортајли, 34.

проблеме, почев од XVIII века. Прваци који су представљали градове стекли су власт. Били су то људи попут власника земље, управника вакуфа. У румелијским градовима и провинцијама, у први план је избио локални ауторитет...⁴

Слично се дешавало и у Анадолији, где је сигурност "градова и провинција у великој мери била (је) препуштена локалним утицајним групама и месним представницима". Захваљујући немоћи централних власти, локални прваци (ајани) су преузели управу у Анадолији од "регрутованих паша космополитског порекла". Како Илбер Ортајли наглашава, млади анадолски Турци су, коначно, "преузимају место младића сакупљаних деширмом и васпитаваних на двору".⁵ Истовремено, изван Анадолије, одметнули су се многи локални господари и групе војника. У европској Турској, најпознатији одметници су били Осман-паша Пазван-Оглу у Видину и Али-паша Тепелани у Јањини. Поред њих, "деловале су и бројне групе мањих одметника (јаничара, деглија и крџалија) у Бугарској, Тесалији, Мореји, Македонији, Албанији и у Србији – злогласне дахије". На арапским територијама, најнепослушнији су били "вахабити у Арабији, мамелучки бегови (њих двадесттројица) у Египту, те паше у Сирији и Палестини".⁶ За време рата од 1787. до 1792. године, Порта је била прину-

⁴ Исто, 62-63.

⁵ Исто, 63-64.

⁶ Чедомир Попов, *Источно питање и Српска револуција 1804-1918*, 34-35.

ђена да се ослања на локалне моћнике и њихове војске, "заузврат им дајући службене позиције које су им омогућавале да ојачају и прошире своју власт". Међутим, после рата, постало је, практично, немогуће да султан успостави контролу над њима, у значајнијој мери.⁷

Такво стање је захтевало спровођење реформи, али због недовољно развијене буржоазије, њих је морао да иницира сам султан. Селим III је, пре свега, желео "оздрављење државних финансија и реформу војске", па је, због тога, "завео оштре мере штедње, а сва уштеђена средства трошена су на опремање војске и на изградњу флоте". Убрзо се показало да штедња није довољна, "те се пришло повећању пореских оптерећења већ преоптерећене раје, што ће изазвати њена велика незадовољства". Ипак, реформе су представљале највећу опасност за привилеговане муслиманске слојеве и уleme, који су заступали шеријат.⁸

Селим III је био незадовољан због дезорганизованости турске војске, састављене од јаничарске пешадије и спахијске коњице. Већина припадника оружаних снага је имала грађанска занимања, а окупљала се, у случају потребе, на позив Порте. Јаничари су били задужени за чување престонице и пограничних утврђења, али су би-

⁷ Stanford Shaw, *History of the Ottoman Empire and the Modern Turkey. Volume I: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808*, 266-267.

⁸ Чедомир Попов, *Источно питање и Српска револуција 1804-1918*, 35-36.

ли врло недисциплиновани и склони дезертерству. На пограничним територијама, терорисали су и пљачкали представнике власти, спахије и становништво. Поред тога, наметали су се као власници земље (читлук-сахибије), захтевајући од хришћанских сељака да им, уз десетину коју су плаћали спахијама, плаћају деветину. У Цариграду, јаничари су били политички савезник улеме и других конзервативаца. Што се тиче спахија, њих је, према пописима, било око сто хиљада, али се највише једна петина одазивала војној обавези.⁹

Због свега тога, Селим III је желео да, по Западним узорима, реорганизује војску. У пракси, циљ реформе је био да се раздвоје административне од војних функција, разликовањем незира – неке врсте надзорника, од ага – војних команданата. Настојало се да место у служби зависи од способности, али је унапређење било условљено старошћу, да би се смањио значај личног утицаја и подмићивања. Редовна обука је била обавезна за све припаднике војске, а плате су увећане и исплаћиване само онима који су извршавали своје дужности. Формиране су и јединице кадета (тј. неке врсте резервиста), сачињене од синова официра и војника, али и нерегуларних бораца који су се добро показали у рату. Оне су служиле као извор за замену за упражњених места у војсци.¹⁰

⁹ Васиљ Поповић, 81-82.

¹⁰ Stanford Shaw, *History of the Ottoman Empire and the Modern Turkey. Volume I: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808*, 261.

Спахијама је било омогућено да своје тимаре завештају најспособнијим синовима, али само уколико су ови могли да испуњавају своје војне дужности. У супротном, спахијски синови би се придруживали другим кадетима-резервистима, чекајући да постану довољно стари и искусни, односно да се упразни неко место. Да би се избегло да се, због обавеза спахија на својим тимарима, војска распушта сваке зиме, уведен је ротациони систем, који је омогућио да, у сваком тренутку, један од десет спахија буде код куће и брине о поседима осталих девет. Коначно, тимари се више нису додељивали дворским љубимцима, већ само војним обвезницима.¹¹

Број јаничара је сведен на око тридесет хиљада, а у провинцијама су обучавани младићи да им буду замена. Син је могао да замени оца у јаничарским јединицама само ако је био способан. Плате јаничара су повећане, а њихови официри су добијали поклоне и право на сакупљање пореза.¹²

Због снажног јаничарског и спахијског отпора реформама, Селим III је основао сасвим нове пешадијске снаге назване *низамџедид* – "нови поредак". Јединице *низамџедид* су имале европску организацију, обуку, одећу, тактику, дисциплину и оружје, као и инструкторе из Француске, Британије и Немачке. Заград финансирања ове нове војске, основана је засеб-

¹¹ Исто.

¹² Исто, 261-262.

на државна благајна, названа *ирадицедит* – "нови приход". Извори *ирадицедита* су били земљишна добра култивисана после израде старих катастара, поседа конфисковани од неспособних и одсутних спахија и слично. Војници *низамцедита* су, углавном, били млади сељаци из Анадолије, док на Балкану нове војне јединице нису заживеле, због снажног отпора тамошњих моћника.¹³

Турски финансијски систем је био хаотичан, пошто није постојао свеобухватан државни буџет. Наиме, постојали су посебни приходи намењени за покривање спецификованих трошкова и менице за додатне обавезе које би биле намирене од првих следећих доступних прихода. Владини службеници су увек били релативно независни у вршењу своје службе и било им је дозвољено да троше колико желе, без икаквог административног или финансијског надзора. Како Стенфорд Шо истиче, Селим III није увео буџетски систем, већ је писарску службу укључио у проширену администрацију великог везира. Поштење, стручност и ефикасност су постали основни критеријуми за избор писара, што је смањило значај непотизма и подмићивања. Дакле, Селим III није увео нови финансијско-административни систем, већ је настојао да стари учини ефикаснијим.¹⁴

¹³ Исто, 262.

¹⁴ Исто, 264.

Највећи противници *низамцидид* били су јаничари, који нити су могли да се привикну на дисциплину, нити су желели да се одрекну привилегија, а подржале су их хоце и улеме. Отпор конзервативаца је кулминирао када је, 1805. године, султан увео обавезну регрутацију младића између 20 и 25 година.¹⁵ Највећа побуна против увођења опште војне обавезе избила је у Једрену, после које је Селим III устукнуо и препустио команду над *низамцидидом* конзервативцима. То га није спасило од свргавања с власти и губитка слободе.¹⁶

Одмах по доласку Мустафе IV на власт, 1807. године, укинут је *низамцидид*, као и све институције и реформе у вези с њим. Поред тога, сви порези уведени за време Селима III замењени су старим, одузети тимари су враћени, а отпуштени људи из војске су се поново нашли у служби. Широм Османског царства, спровођен је терор над официрима и војницима *низамцидид*, као и над присталицама Селима III. Убрзо су почели сукоби међу конзервативцима, а у војсци је настао хаос. Јаничари су поставили свог човека за великог везира, а Рушчук је постао центар опозиције, коју је предводио Мустафа барјактар.¹⁷

¹⁵ Чедомир Попов, *Источно питање и Српска револуција 1804-1918*, 36.

¹⁶ Stanford Shaw, *History of the Ottoman Empire and the Modern Turkey. Volume I: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808*, 272-274.

¹⁷ Исто, 274.

Са изговором да жели да подржи султана Мустафу IV у борби против самовољних јаничара, Мустафа барјактар је, на челу трупа од петнаест хиљада војника, у јулу 1808. године, стигао у Цариград. Чим је поразио јаничаре, Мустафа барјактар је покушао да свргне Мустафу IV и врати Селима III на престо. Међутим, по наређењу Мустафе IV, Селим III је убијен. Ипак, то није спречило да Мустафа IV буде свргнут с престола, на који је постављен Махмуд II. Мустафа барјактар је постао велики везир.¹⁸

Желећи да превазиђе партикуларистичке тенденције у Царству, нови велики везир је позвао локалне моћнике да, у октобру, дођу у Цариград, на "опште саветовање". У пратњи својих приватних војски, већина ајана се одазвала позиву Мустафе барјактара, па је, после саветовања, потписан документ – *Сенеди итифак*. Овим споразумом, ајани су се обавезали да ће бити лојални султани, признавати власт великог везира, плаћати порез централним властима, штитити султана и великог везира од опозиције, спроводити регрутацију за државну војску... Уследило је обнављање модерних пешадијских јединица, које се, да би се избегао отпор јаничара, нису више називале *низамцидид*, већ *секбанидид* – "нови водичи паса".

¹⁸ Илбер Ортајли, 33-34; Stanford Shaw, *History of the Ottoman Empire and the Modern Turkey. Volume I: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Emire, 1280-1808*, 275-277.

Промена назива није помогла, пошто су, у новембру 1808. године, побуњени јаничари тражили повратак Мустафе IV. Махмуд II је одмах убио свог конкурента, али је велики везир Мустафа барјактар погинуо у борби с јаничарима. Побуна је завршена компромисом: Махмуд II је укинуо *секбаницедид*, а јаничари су га признали за султана.¹⁹

Свестан да главне полуге власти нису у његовим рукама, Махмуд II је започео вишегодишњи подухват формирања квалитетних и посвећених војних и државних кадрова. Унапређење обуке и наоружања традиционалних војних формација био је први корак. Схвативши да се јаничарске и спахијске јединице не могу реформисати, Махмуд II је, према Западним узорима, организовао и опремио артиљерију, морнарицу и личну гарду. Поред тога, вешто се упустио у политичко маневрисање између фракција које су се бориле за власт – улема, јаничарских ага, високих војних официра и писара. Његов дугорочан циљ је био да нико од њих не ојача превише, као и да своје присталице постави на важне позиције.²⁰

¹⁹ Илбер Ортајли, 34-36; Stanford J. Shaw and Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and the Modern Turkey. Volume II: Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, Cambridge University Press, Cambridge, 1977, 2-6.

²⁰ Исто, 6-9.

СРБИЈА ПРЕД СРПСКУ РЕВОЛУЦИЈУ

Како Ружица Гузина указује, за време турске владавине, "није постојало једно одређено подручје које би одговарало свести народа о Србији или српској држави", али да би се могло узети да је, "у првим вековима, центар Србије био онамо где се налазила Пећка патријаршија, најважнији остатак из доба Немањића". После укидања Патријаршије, 1766. године, и расељавања Срба из Метохије услед ратова између Аустрије и Турске, "центар се све више померао према северу, заједно са становништвом које се кретало у том правцу".¹ Исти аутор објашњава да је неколико фактора утицало на одређивање новог центра:

гушћа насељеност северних области чисто српским елементом, прекидање континуитета турске власти и истовремено исељавање муслимана услед ратова, гранични положај према Аустрији од почетка XVIII века и, на крају, традиција Деспотовине која се овде одржала седамдесет година после Косовске битке.²

¹ Ружица Гузина, *Кнежина и постанак српске буржоаске државе*, Култура, Београд, 1955, XIII.

² Исто.

Ово померање центра јача свест Срба о Србији, иако њена територија није постала одређенија. Поред тога, сељаштво постаје носилац идеје о српској државности, пошто су припадници вишег свештенства, ситног племства и имућнијих слојева прешли у Аустрију. У аустријско-турским ратовима, српски кнезови су, у више наврата, "оне области које би, у посебним устанцима или заједно са аустриском војском, ослободили од Турака идентификовали са Србијом, тражећи за ослобођене крајеве повластице од Аустрије, односно извесну аутономију под њеном управом". Међутим, тек је у аустријско-турском рату од 1788. до 1791. године, у којем су Срби понели највећи терет, Смедеревски санџак или Београдски пашалук постао "она турска област која се најближе поклапа са Србијом и за коју руководство српског устанка у томе рату и одређује своје захтеве за аутономијом".³

Београдски пашалук је био издељен на 12 административних области – нахија, чија су се седишта налазила у варошима и паланкама по којима су назване. У нахијама, кадије и муселими су били турски државни органи, а на челу Пашалука је био везир, који је, као представник Порте, имао широка овлашћења. Између осталог, везир је био старешина турске војске, која се налазила само у већим градовима.⁴

Нахије су биле подељене на кнежине, у којима није било званичних представника турске државе и на чи-

³ Исто, XIII-XIV.

⁴ Исто, XIV.

јем челу су се налазили "српски кнежински кнезови или обор-кнезови, који су имали дужности и према турским властима и према народу, иако нису плаћани ни од Турака а ни од народа". У оквиру кнежина, села су имала аутономију са сеоским кнезовима и кметовима. У првим вековима турске владавине, Порта је додељивала личне привилегије "кнезовима за службу у турској војсци или у управном апарату", док се, у 18. веку, кнежинска и сеоска самоуправа "држала само по традицији".⁵ У то време, кнежински и сеоски кнезови, као и сеоски кметови нашли су се "у положају раје са свим феудалним обавезама према спахијама и турској држави". Бирао их је народ, а Турци су само потврђивали њихов избор. Ипак, и у таквим околностима, кнезови су задржали дужност да одржавају ред у кнежинама и селима, као и да "помажу Турцима у распоређивању и убирању пореза".⁶

Ружица Гузина наглашава да је, захваљујући укидању привилегија српских кнезова, извршена "јака нивелација српског друштва, укидањем феудалне класне поделе између кнезова и народа". Тако је "ударен основ модерном развоју тог друштва на бази натуралне привреде и ситне робне производње". Односи са турском државом су сведени на однос између Турака и раје, при чему се изгубила "она феудална компонента која их је раније везивала и која је убла-

⁵ Исто, XV.

⁶ Исто, 36-37.

жавала антагонистичке односе и класне супротности".⁷

Аустројско-турски рат од 1788. до 1791. године имао је велики значај за развој српске самоуправе у Београдском пашалуку. Незадовољни због великих пореза и читлучења, Срби су се укључили у рат на страни Хабзбуршке монархије, на иницијативу дела истакнутих људи, попут кнеза Алексе Ненадовића и трговца Коче Анђелковића.⁸

У том рату, Аустрија је створила етнички мешовите добровољачке одреде *Freicorps* ("слободне корпусе"), сачињене од Срба, Румуна и нешто Бугара. Задатак фрајкора је био да "ометају транспорт турске армије Дунавом и другим рекама, као и путевима долином Мораве". Поменути Коча Анђелковић је био најпознатији вођа српских фрајкора. Приликом једног сусрета са аустријским царем у Земуну, добио је чин капетана, па је, по њему, ово српско добровољачко ратовање названо Кочина крајина. Иначе, исти рат је, поред Коче капетана, изнедрио још неколико истакнутих српских вођа, међу којима је био и Карађорђе Петровић.⁹

Како Стојан Новаковић указује, за време Кочине крајине, међу Србима се учврстило уверење да Бео-

⁷ Исто, 38.

⁸ Исто, 60.

⁹ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку 1492-1992*, 94-97.

градски пашалук више никада неће бити под турском влашћу. Када се, почетком 1791. године, сазнало за аустријско-турски споразум да се Београдски пашалук врати у границе Османског царства, "отвори се агитација да се за Србе миром уговоре барем аутономна права, као што их има Влашка, те да се Србија сама собом изабраним својим старешином управља и да се одреди колико ће одсеком султану давати, а Турцима да се непосредна управа над Србијом више не враћа".¹⁰ Ту агитацију је предводио трonoшки архимандрит Стеван Јовановић, а као подлога за те захтеве, послужила је дотадашња српска самоуправа.¹¹

Уместо испуњења српских захтева, Свиштовски мир је предвидео амнестију за све устанике из Црне Горе, Босне, Србије, Влашке и Молдавије, као и кажњавање оних који праве неред на границама.¹² Ипак, како Ружица Гузина истиче, важно је да се "тада први пут у једном међународном уговору, уместо Београдског пашалука, помиње Србија".¹³

Иако Свиштовским миром Србија није добила аутономију, дошло је до значајних промена у Београдском пашалуку – пре свега, укинута је читлучење и забрањен

¹⁰ Stojan Novaković, *Vaskrs države srpske i druge studije*, Službeni list SFRJ, Beograd, 1986, 39.

¹¹ Ружица Гузина, 61-62.

¹² Stojan Novaković, *Vaskrs države srpske i druge studije*, 39.

¹³ Ружица Гузина, 61.

је повратак јаничарима.¹⁴ Поред ових мера, Ружица Гузина је набројала и следеће одлуке Порте:

Србија добија 12 нахиских обор-кнезова (потврђених од Порте), чија би дужност била да разрезају и купе порез од народа, који износи 15 гроша, док дотадашње дажбине (харач, чибук и спахиско) остају и даље. Спахије да станују убудуће само у Београду, а турска насиља, при путовању, забрањују се. Цркве и манастири да се слободно подижу (као и ханови). Везир да може држати 600 наоружаних људи. И као најважније – ради одбране Београдског пашалука – установљава се и српска народна војска под својим, домаћим старешинама.¹⁵

Дакле, како Стојан Новаковић сажима, новим повластицама је Београдски пашалук

...затворен јаничарима, добио уређење какво су имали Крит, Мореја и други неки крајеви у Турском Царству. Дакле је био утврђен одсеком у једној сталној цифри. Трговина је била слободна. Јавна безбедност и слобода вере била зајемчена...

Већина ових повластица је гарантована ферманима из 1793. и 1794. године, "а у дело их је проводио Хаџи

¹⁴ Исто, 62. Наиме, непосредно после рата, већ 1792. године, јаничари су протерани из Београдског пашалука. Видети: Стојан Новаковић, *Vaskrs државе српске и друге студије*, 39-40.

¹⁵ Ружица Гузина, 62.

Мустафа-паша, који је, као локални везир у Београду, монополисао граничну трговину сољу, машћу и медом, и за три године, на тај начин, зарадио милион и по гроша".¹⁶ Он се, ради одбране од јаничарских напада, ослањао на српску народну војску са српским старешинама. Наиме, јаничари су се, у целом Царству, побунили против тежњи султана Селима III да укине јаничарску и установи редовну војску, по угледу на европске државе. Због избијања рата са Француском око Египта, турске власти су, 1801. године, биле принуђене да учине уступке јаничарима и да дозволе њихов повратак у Београдски пашалук. Убрзо, јаничари убијају Хаџи Мустафа-пашу и његове присталице, а Пашалук деле између четири дахије, заводећи у њему, како Стојан Новаковић наглашава, "јањичарски и насилнички ред какав управо није био никада". Порта је тек, форме ради, поставила безвољног и немоћног Агу Хасан-пашу за београдског везира, препуштајући Србију самовољи јаничарских дахија.¹⁷

Екмечић оцењује да је журба београдских јаничара да запоседну феудална имања које је султан доделио спахијама подстакла побуну српских сељака. Исти аутор указује да је наметање нових читлук-сахибија натерало постојеће спахије да се приближе Србима, као и да

¹⁶ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918. Први том*, 92.

¹⁷ Stojan Novaković, *Vaskrs države srpske i druge studije*, 41-43.

је, већ неколико деценија, султан настојао да "примири побуне хришћанског становништва онемогућавањем да се јањичари наметну сељацима као наследни власници феудалног добра". Због тога су Срби почели да у султани и старим спахијама виде "добре Турке", а били су и охрабрени успесима Бећир-паше у укидању читлука и гушењу јаничарског отпора у Босни, 1802. и 1803. године.¹⁸ Како Екмечић указује, Бећир-пашин главни задатак је био да "враћа српску рају на своја земљишта, да им обезбеди старе аутономије и права".¹⁹ То је подразумевало и обнављање старог социјалног система државног феудализма, "са тимарима као основним земљиним поседом". Њихови држаоци су живели у градовима, док су у села долазили само њихови намесници – субаше. Ипак, процес читлучења није заустављен, па су државни земљопоседи проглашавани породичним власништвом од давнина. Заправо, заустављање претварања тимара у читлуке је успело само у Босанском пашалуку, где је, на тај начин, "хришћанско село било социјално умирено". Насупрот томе, у Београдском пашалуку, процес читлучења је "добијао карактер застрашујуће плиме и социјалног безумља".²⁰

У таквим околностима, у јесен 1803. године, муслимани блиски убијеном Хаџи Мустафа-паши почели

¹⁸ Исто, 96.

¹⁹ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку 1492-1992*, 112.

²⁰ Исто, 150-152.

су да Србе подстичу на устанак против дахија. Као одговор на савез угледних Турака и српских старешина, дахије су одлучиле да убију све угледне Србе. У јануару 1804. године, у Ваљеву су убијени Алекса Ненадовић и Илија Бирчанин, који су оптужени да су радили на омогућавању нове аустријске окупације Београдског пашалука. Иста судбина је задесила још много угледних Срба, али је доста њих успело да се спасе. Међу њима су били и Карађорђе Петровић и Станоје Главаш, који су, почетком фебруара 1804. године, подигли Први српски устанак.²¹

Екмечић закључује да је "основни друштвени предуслов Српске револуције била нестабилност турске владајуће класе, изазвана мењањем друштвених односа на селу". Прецизније, "слабљење институције државног власништва над земљом и наметање нових господара као приватних власника створили су социјалну атмосферу у којој је упаљена искра Српске револуције".²² Важно је и то да су, у периоду који је претходио Првом српском устанку, Срби подржавали Порту у борби против побуњених паша и јаничара, преузимајући "готово ону исту улогу коју су имали сељаштво и буржоазија у земљама на Западу у фази учвршћивања апсолутне монархије, помажући владара у

²¹ Stojan Novaković, *Vaskrs države srpske i druge studije*, 43-44.

²² Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918. Први том*, 96-97.

борби против сепаратистичких тежњи феудалаца".²³ Истовремено, турска држава је, "ослањајући се у толикој мери и на такав начин на Србе, открила све своје унутрашње слабости". С друге стране, добијене повластице од Порте су за Србе представљале "један корак ближе ка ослобођењу испод турске власти и стварању бољих услова за даљу борбу".²⁴

²³ Ружица Гузина, 71.

²⁴ Исто, 63-64.

СРПСКА РЕВОЛУЦИЈА У СРБИЈИ

У Османском царству, никада није заживео меркантилистички и физиократски став да "само извоз готових роба повећава богатство државе, а да се пољопривреда мора заштитити". Због тога је пропадала турска средња класа, док се, од 16. века, уздизао слој ајана. Султани реформатори су се ослањали на ову сеоску аристократију, па су, у 19. веку, њени припадници имали функције у локалним органима власти. Ајани су припадали разним занимањима, од војника до занатлија, али се нису бавили производњом или трговином. Због тога, како Екмечић наглашава, они нису били "квасац модернизовања и преображаја". Истовремено, крајем 18. и почетком 19. века, Београдски пашалук је био можда једина турска покрајина из које се више извозило него увозило. Позитиван трговачки салдо је постигнут захваљујући извозу свиња и говеда у Угарску, Аустрију и јужне делове Немачке, чиме су се бавили хришћански трговци.¹

¹ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку 1492-1992*, 152-154. Ипак, како објашњава Ружица Гузина, београдски Турци (а најви-

Десетогодишњи период олакшица за Србију омогућио је развој српске трговачке елите која се бавила извозом стоке (највише свиња) преко Земуна у Средњу Европу. Екмечић објашњава да је овај трговачки слој "стекао богатство на покретном власништву, а не на земљопоседу", што је довело до настанка убеђења да је "могуће подићи једну државу која није везана за турска земљишна добра и њихово отимање". Незаинтересованост српских трговаца за земљу уљуљкала је представнике турске власти "у самообмани да неговање идеја и захтева о покрајинској аутономији није за њих опасно". Колико је то уверење било погрешно говори и чињеница да су све вође надолазеће Српске револуције били активни трговци.²

Привредном развоју Београдског пашалука погодовало је више фактора. Постојање великих храстових и букових шума било је повољно за развој сточарства, а нарочито свињогојства. Интензивирању трговине су допринели и аустријско-турски трговински уговор из

ше београдски везир), спахије и српски трговци из Земуна и Панчева су профитирали од турско-аустријске трговине више него српски кнезови и сеоски трговци из Србије. Заправо, најтачније је рећи да су и Срби и Турци "који су се у време повластица богатали, с повећањем трговачке размене између Пашалука и Аустрије, били једном ногом у Пашалуку, а другом у Аустрији". Видети: Ружица Гузина, 68-69.

² Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918. Први том*, 93-94.

1784. године, енергична борба против хајдучије и смањење пореза под Мустафа-пашом. Поред тога, значајно је било и то што је, услед рата с Наполеоновом Француском, Аустрија морала да, по вишим ценама, набавља велику количину стоке за војне потребе. У то време, међу Србима се јављају и занатлије – абације, кројачи, зидари и други.³

Од самог почетка Првог устанка, новонастала српска држава је настојала да створи финансијску основу за своју егзистенцију. Већ у мају 1804. године, Карађорђе је, код Остружнице, установио царинарницу са скелом, чији је приход одлазио Младену Миловановићу, заповеднику топчидерске војске, који га је користио за плаћање потрепштина набављених у Срему. Нешто касније, српски устаници су почели да наплаћују царину и на забрешком, митровачком и шабачком прелазу, али је приход од тога био недовољан и за основне потребе Правитељствујушћег совјета. У децембру 1805. године, на скупу устаничких вођа, одлучено је да се султану више не плаћа порез. Истовремено, задржан је "десетак", натурално давање које је, пре подизања устанка, било намењено спахији, "а сада је претворено у државни порез за издржавање војске и земаљске управе". Тада су уведени и нови царински прелази на Великој Морави и Дунаву, чији су се приходи, од почетка 1806. године, сливали у тек створену

³ Dragoslav Janković, *Srpska država Prvog ustanka*, Nolit, Beograd, 1984, 53-55.

народну касу. После примирја од 1807. до 1809. године, устаничка власт је увела "ратни прирез" у новцу, а порески обвезници подељени су у неколико имовинских класа. Натурални "ванредни намет" за издржавање руске војске у Србији уведен је 1810. године, а подељен је на све нахије, сразмерно њиховој величини и богатству.⁴

Слаба привреда је била изложена снажној државној интервенцији. Карађорђе је, почетком 1808. године, да би натерао Србе да се више баве земљорадњом, забранио "извоз свих пољопривредних производа у Аустрију, сем свиња". Наиме, било је неопходно да, пред извесну обнову борбе с Турцима, сељаци обраде своја поља. Поред тога, требало је да забрана извоза "спречи одлив пољопривредних производа из Пашалука, где се једнако осећала оскудица у храни, и да снизи цене које су непрестано скакале". Наравно, забрана извоза је била и узвратна мера на аустријску блокаду извоза хране и оружја у Србију, мада је Карађорђе то увек демантовао. Поремећени под притиском Порте, аустријско-српски трговински односи су, крајем 1808, до извесне мере, нормализовани, али само накратко, пошто је, 1809. го-

⁴ Никола Вучо, *Привредна историја Србије до Првог светског рата*, Научна књига, Београд, 1955, 159-161; Богумил Храбак, "Транзитна трговина преко Србије 1804-1813", у: Васа Чубриловић (уредник), *Историјски значај Српске револуције 1804. године*, Српска академија наука и уметности, Београд, 1983, 203-204.

дине, прекинуто примирје с Турцима. Важно је и то да је, до 1807. године, устаничка држава започела самосталну експлоатацију и прераду руда, производњу ба- рута и изливање топова.⁵ Сматрало се да ће експлоата- ција стратешких руда (олова, сребра и бакра) доприне- ти финансијском осамостаљењу новонастале српске др- жаве и смањењу њене зависности од стране помоћи. Због тога су довођени стручњаци из иностранства, што је Аустрија покушавала да спречи.⁶

За време примирја, од 1807. до 1809, устаничке власти су спроводиле и монетарне мере, "ради нормализовања новчаног оптицаја у Пашалуку". Наиме, пошто је вред- ност турског новца константно опадала, трговински про- мет се обављао претежно у страном златном и сребрном новцу. Истовремено, циркулација папирног новца је би- ла веома слаба и претило је његово нагомилавање, а услед тога, и опадање вредности златне и сребрне валуте. Зато су српске власти забраниле увоз папирног и извоз златног и сребрног новца. Ове мере су биле неопходне, пошто је ратни материјал плаћан златним новцем.⁷

Како Драгослав Јанковић истиче, устаници су, ли- квидиравши турске феудалце, "утрли пут стварању капиталистичких, буржоаских друштвено-економских

⁵ Никола Вучо, 162-165.

⁶ Даница Милић, "Економски потенцијал устаничке Ср- бије", у: Васа Чубриловић (уредник), *Историјски значај Српске револуције 1804. године*, 169.

⁷ Никола Вучо, 166.

односа у Србији". Наиме, 1807. године, имовина турских феудалаца је национализована и продавана на лиценцијацијама. Заправо, тимарско-спахијски систем и читлучки односи су, протеривањем Турака, уништени још на почетку устанка. Тако су српски сељаци постали "правно слободни људи и потпуни сопственици земље коју су дотле обрађивали", док су дотадашње дажбине намењене спахијама почели да плаћају устаничким властима. Ипак, многе српске старешине су покушале да замене турске феудалце, терајући сељаке да им кулече, иако је Карађорђе настојао да се "приватна својина загарантује и призна за неприкосновену". Истовремено, многе старешине и трговци су куповали куће и другу непокретну имовину Турака, настањујући се у градовима и доприносећи "бржем формирању нових, буржоаских класних односа у устаничкој Србији".⁸

Екмечић наглашава да, на свом почетку, Српска револуција "није била искључиво српска, нити искључиво сељачка". Наиме, део муслимана се придружио устанку против јаничара, којем је, у то време, и султан давао подршку. Настојећи да утишају немире, власти су забраниле "претварање поседа у наследно власништво новог читлук-сахибијског племства", а Србима су, након протеривања јаничара, допустиле да улазе у градове, што се, у

⁸ Dragoslav Janković, *Srpska država Prvog ustanka*, 233-234, 263-264. Ружица Гузина указује да су, у почетку, приликом заузимања градова, српске војводе силом запоседале турску непокретну имовину. Видети: Ружица Гузина, 92-93.

пракси, "претворило у легализовање њихове управе у њима". То српско преузимање вароши и бежање муслиманског становништва из њих довели су до распада савеза "турских власти и побуњене раје". Истовремено, захваљујући преузимању градских управа, српски устанак добија "карактер националне револуције грађанског типа".⁹

Дакле, иако је "рушење турске власти у Београдском пашалуку и појављивање српских органа власти" било присутно од самог почетка устанка¹⁰, несумњиво је да су

...у време подизања и у првим месецима устанка, старешине, а посебно врховни вожд Карађорђе, у више махова, такорећи стално, изјављивали и пред народом и пред представницима великих сила (Русије и Аустрије) да се они (устаници) боре *само* против дахија као одметника од турске централне власти, а да су и даље верни султану, тј. централној турској власти...¹¹

Јанковић наводи неколико разлога за то. Прво, устаници су, због недовољне војне снаге, били прину-

⁹ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918. Први том*, 97. На другом месту, Екмечић објашњава да су, у преузетим градовима, Срби организовали управу по угледу на градска већа у Угарској, а да је српска буржоазија "почела историјски разлаз са селом, на којем се родила". Тиме је Српска револуција усмерена "ка вишим националним циљевима суверене државности". Видети: *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку 1492-1992*, 160.

¹⁰ Dragoslav Janković, *Srpska država Prvog ustanka*, 57.

¹¹ Исто, 60.

ђени да "крију, пре свега од Порте, у прво време, свој прави циљ и прави карактер своје борбе". Друго, обраћајући се Аустрији и Русији за помоћ, Срби су морали да истичу своју верност султану, због тога што су, у то време, ове две силе биле у пријатељству с Портом.¹² Треће, устаничке вође су криле прави карактер устанка и од народа, пошто није било

...нимало лако обичном тј. сиромашном српском сељаку у Београдском пашалуку одлучити се да се голорук, а при том још и у неподесно зимско доба, упусти у борбу против цара и огромне државе, у којој су он и његови преци, такорећи, већ навикли да живе, јер су вековима живели у њој, а којој ни велике силе, као што је суседна Аустрија, ни у организованом рату нису могле да науде.¹³

Коначно, устаничке вође су желеле да "турске снаге поцепају и међусобно заваде", па су, наглашавајући да се боре само против јаничара и дахија, настојали да придобију спахије.¹⁴ С друге стране, Екмечић указује да је и турски султан био спреман да прихвати српску аутономију, "у страху да не дође до новог јединства европских држава против њега".¹⁵

¹² Исто, 61-63.

¹³ Исто, 64.

¹⁴ Исто, 64-67.

¹⁵ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку 1492-1992*, 123.

Међутим, због све интензивнијег повлачења муслиманског становништва из градова у Београдском пашалуку, султан одустаје од сарадње са Србима и наређује нишком Хафиз-паши да се војно обрачуна са њима. Тако је, 1805. године, устанак прерастао у "рат великих војних формација и са једне и са друге стране".¹⁶ Најважнија битка се одиграла на Иванковцу, 6. августа исте године. Тада су се српски устаници први пут сукобили са турском регуларном војском и потукли је. Победа на Иванковцу представља прекретницу у Српској револуцији, пошто су, од ње, Срби почели да се привикавају на то да "њихова судбина лежи у њиховим рукама, да су добили државу и постали самосталан војнички и политички чинилац".¹⁷ Убрзо је формиран Правитељствујушчи совјет, чијим је стварањем Србија почела да "изграђује централизовану државну администрацију".¹⁸

У оснивању Совјета, највећи значај су имали интереси војвода, које су "тежиле да створе један свој орган којим би обезбедиле и учврстиле своју власт над народом и који би им помогао да ограниче, умање или спутају превелику власт врховног војвода".¹⁹ Како Јанковић

¹⁶ Исто, 161.

¹⁷ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918. Први том*, 115-116.

¹⁸ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку 1492-1992*, 162.

¹⁹ Dragoslav Janković, *Srpska država Prvog ustanka*, 108.

указује, када су, 14. фебруара 1804. године, на збору у Орашцу, изабрали Карађорђа за врховног војводу,

...трговци и кнезови сматрали су да бирају односно да су изабрали једног врховног војног старешину устанка, врховног команданта једино у борбама, у рату против Турака, а не и једног општег старешину, вођу национално-ослободилачког покрета који је (покрет) имао за циљ национално и социјално-политичко ослобођење, те стварање националне, српске државе...²⁰

Већ на Остружничкој скупштини, одржаној на Ускрс исте године, Теодосије Марићевић је покушао да оспори Карађорђево ауторитет и, чак, потегав пушку на њега. Карађорђе је узвратио ватром, смртно га ранивши. Овакав исход обрачуна је веома допринео "учвршћивању војводе власти", послуживши "свим старешинама као опомена у случају оспоравања Карађорђевог предводништва, и то не само у Шумадији, већ у целој Србији".²¹

Иако је, дакле, Правитељствујушчи совјет првенствено требало да послужи опозиционим војводама да ограничи војдову власт, идеја за његово оснивање је потекла из Русије, а Божа Грујовић, професор Харковског универзитета, донео ју је у Србију.²² Наиме, руска царска влада је сматрала "да ће интереси Русије у

²⁰ Исто, 70.

²¹ Радош Љушић, *Војвод Карађорђе (Прва књига)*, Инвестекспорт, Смедеревска Паланка, 1993, 89-90.

²² Исто, 136.

Србији бити боље заштићени и обезбеђени једном колективном управом него једним аутократским владоцем који би, у сваком моменту, могао окренути леђа свом протектору".²³

Војводе нису успеле да ограниче Карађорђеву власт, пошто је он "успео од првог момента да Совјет потчини себи", третирајући га "као свој помоћни орган, као неку своју канцеларију која ће му олакшати посао, скинути део терета".²⁴ Додуше, када му је то ишло у корист, најчешће у преписци с иностранством, Карађорђе је, повремено, "дозвољавао да се Совјет формално изједначи с њим, да се и Совјет појављује као на изглед с њим равноправни фактор".²⁵

Ипак, у периоду који је уследио, Карађорђе је осећао да га угрожавају опозиционе војводе и Родофиникин, руски представник у Србији, па је "дошао на идеју да их предупреди једним одлучним кораком". У складу с тим, у децембру 1808. године, Совјет је донео акт о организацији врховне власти, према којем је Карађорђе "постао врховни, и то наследни шеф државе Првог устанка, једна врста монарха". Истовремено, "одређено је да све важне наредбе не издаје он сам, него споразумно и заједно са Совјетом". Коначно, Карађорђе је обећао да ће признати Совјет за врховни суд у држави.²⁶

²³ Dragoslav Janković, *Srpska država Prvog ustanka*, 97-98.

²⁴ Исто, 108.

²⁵ Исто, 116-117.

²⁶ Исто, 155-158.

Радош Љушић констатује да су творци уставне реформе замислили Србију као модерну централистичку монархију. Тиме је окончана кнежинска аутономија, коју је "потпуно потисла нова, војна, или револуционарна, власт, која се од ње разликовала по томе што је била државотворнија".²⁷ Слично Љушићу, Јанковић наглашава да је "уставни акт од 1808. представљао покушај завођења централистичке управе, тј. покушај усредсређивања целокупне власти устаничке Србије у једним рукама, у рукама Карађорђа, дотле само врховног војда, који се сада проглашава једном врстом апсолутног господара, владоаца (који само *сарађује* са Совјетом)". Истовремено, Јанковић указује да је кнежинска аутономија, од почетка Првог устанка, "почела да слаби и јењава, упоредо с тим како су кнежинске кнезове и њихову власт потискивале нове војне старешине, нахијски команданти, а кнежинске се скупштине све ређе одржавале". Тако је "уставни акт од 1808. представљао (је) само радикални покушај правног санкционисања једног процеса који је већ одавно био у току". Ипак, уставни акт из 1808. године, превасходно је важан као покушај Србије да самостално, без страног туторства, дефинише своје државно уређење и врховну власт.²⁸ На тај начин, како Љушић истиче, Србија је исказала своју самосталност "у односу на покровитељицу Русију, али и друге држа-

²⁷ Радош Љушић, *Вожд Карађорђе (Прва књига)*, 288-289.

²⁸ Dragoslav Janković, *Srpska država Prvog ustanka*, 159.

ве, пре свега Аустрију и Француску".²⁹ То је проистекло из чврстог опредељења српских устаника за националну независност, о којем Екмечић пише:

Србија је до краја 1806. постала стварно независна земља, без могућности да за то добије и формално међународно признање. Турци нису били једина препрека на том путу, јер већ у преговорима Карађорђа и београдског везира Сулејман-паше, у условима када је већ био објављен рат Русији, Карађорђе јасно даје до знања да му није циљ да буде зависан ни од Русије, ни од Аустрије. И чланови Правитељствујушћег совјета су објашњавали руском представнику да не желе ни аустријске, ни руске "царске заштите". Руси су били једини спремни да је дају и за будућност обезбеде, али ће дебате међу устаничким вођством око увођења уставног поретка у Србији, на површину избацити захтев да независног српског кнеза устоличује српска Народна скупштина, по свом избору, а не руски цар. То ће остати стална клица сумње између Србије и Русије за непосредну и даљу будућност борбе за независност.³⁰

Истовремено с настојањем да се конституише нови систем управе, крајем 1808. године, створена је "редовна војска коју опрема и издржава сама држава". До тада је устаничку армију чинио "мобилисани мушки део становништва", који се понашао "као приватна војска појединих старешина". Устаници су увели ар-

²⁹ Радош Љушић, *Вожд Карађорђе (Прва књига)*, 289.

³⁰ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку 1492-1992*, 168-169.

мију да би увећали своју борбену моћ, као и да се "подреже корен осиленим покрајинским старешинама, који у својој војсци имају најбољу утеху да их одозго неће давити рука неког моћног кнеза".³¹

Пошто је интензивна опозициона делатност настањена и после доношења уставног акта из 1808, Карађорђе и његови сарадници су, крајем 1810. године, одлучили да "реорганизују Совјет и читаву централну управу устаничке Србије". Одлучено је да се сломи опозиција, тако што ће се "велика војводства (која су, понекад, обухватала територије неколико нахија) изделити и доделити већем броју мањих војвода, а велике војводе одвојити од народа њихових области и довести их у Београд за попечитеље (министре), под непосредну Карађорђеву контролу".³² У складу с тим, на заседању Скупштине, у јануару 1811. године, одлучено је да се Совјет трансформише у Владу, чији председник је постао врховни вожд Карађорђе. Поред тога, он је "стекао право постављања и смењивања чланова Владе", док су, до тада, "саветници били представници нахија и народа". Пошто је, још одраније, Карађорђе сазивао и распуштао Скупштину, Љушић закључује да је, уставним актом из 1811. године, он "практично, сконцентрисао сву власт у својим

³¹ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918. Први том*, 146.

³² Dragoslav Janković, *Srpska država Prvog ustanka*, 167-168.

рукама".³³ То му је, тада, дефинитивно успело, пошто су, како Јанковић закључује, седмогодишње ратовање под једном врховном командом и функционисање Скупштине, Совјета и врховног вожда, као највиших заједничких органа власти, створили повољне услове да се лакше сломи "некад врло жилав и отпоран нахијски и војводски партикуларизам".³⁴

Љушић исправно закључује да "борба између вожда и опозиције није ништа друго до сукоб два државна концепта – централистичког и федералистичког". Наиме, Карађорђе и Младен Миловановић су били "заговорници јединствене и централизоване државе", док су војводе и команданти из источне и западне Србије заступале идеју локалног (нахијског) федерализма, која је имала корене у кнежинској самоуправи.³⁵

Формирање државних институција створило је потребу за чиновницима. Зато је, 1808. године, на иницијативу Доситеја Обрадовића, Иван Југовић основао Велику школу. У њој се настава одвијала у три разреда, с тим што су прва два били еквивалентни средњој школи, док је трећи представљао претечу универзи-

³³ Радош Љушић, *Вожд Карађорђе (Друга књига)*, Новинско-издавачка установа "Војска", Београд; Новинско-издавачко предузеће "Дечје новине", Горњи Милановац, 1995, 115-117.

³⁴ Dragoslav Janković, *Srpska država Prvog ustanka*, 168.

³⁵ Радош Љушић, *Србија 19. века. Изабрани радови*, Новинско-издавачка установа "Војска", Београд, 1994, 383.

тетске наставе. Наиме, предмети проучавани у прва два разреда пружали су опште образовање, а у трећем разреду, фокус је био на предметима из правне струке. Међу наставницима, највише је било Срба из јужне Угарске, а велики део ученика су чинили синови српских старешина. Ипак, при упису, није било социјалних ограничења, па су се сиромашни ученици школовали о трошку државе или самих професора. Велика школа је радила све до пропасти Првог српског устанка, 1813. године.³⁶

³⁶ Радош Љушић, *Србија 19. века. Изабрани радови* (2), Новинско-издавачка установа "Војска", Београд, 1998, 86, 236-242.

ШИРЕЊЕ СРПСКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ

Свуда око устаничког Београдског пашалука, подизале су се "српске буне, некада повезане са збивањима у Србији, а некада без доказа да је то посредни". Устанци су избили око Ниша, у западној Бугарској, а утицаји Првог устанка су били видљиви у хришћанским селима чак до Солуна.¹ Ипак, одједи револуције у Србији били су најгласнији у Срему и Банату, а донекле и у Бачкој и Славонији. На целом том подручју, како Славко Гавриловић указује, "сељаштво је стењало под повећаним теретом кулука и новчаних дажбина, због одузимања општинског земљишта и ускраћивања права на пашу у шумама, против чега се оно борило подношењем тужби и покретањем урбаријалних процеса". Поводећи се за србијанским примером уништења спахија, сремски сељаци су, 1807. године, подижући Тицанову буну, устали против спахијске и жупанијске власти.²

¹ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку 1492-1992*, 178-179.

² Славко Гавриловић, *Из историје Срба у Хрватској, Славонији и Угарској (XV-XIX век)*, 166-167.

Поред тога што су се угледали на Србијанце, сељаци из Срема су успоставили везу са "српским устаницима мачванског краја, са командантима Луком Лазаревићем, Стојаном Чупићем и Јаковом Ненадовићем". Тицановој буни је претходило окупљање завереника око вогањског учитеља Андрије Поповића и њихов захтев Србијанцима да им помогну у ослобођењу од Мађара и племства. После вероватног саветовања са Карађорђем и другим војводама, Лука Лазаревић им је одговорио да Србија не може да им помогне, али није тражио да одустану од буне. С друге стране, београдски командант Младен Миловановић истицао је да Срем и Банат треба да се припоје Србији, што је охрабрило заверенике из Вогња да започну побуну, верујући да ће добити помоћ од устаника из Београдског пашалука.³

Тицанова буна је почела у селу Вогњу, 3. априла 1807. године. Убрзо је, због војних разлога, пренета на Фрушку гору, у Врдник, одакле је упућен позив прњаворским кнезовима у Крушедолу, Гргетегу и Нерадину да се придруже побуни. Истовремено, одазивајући се позиву војних власти да помогне у спречавању устанка, митрополит Стефан Стратимировић је, већ 7. априла, "позвао подручно свештенство да утиче на народ да се смири". Поред тога, митрополит се сусрео са представницима побуњеника, којима је обећао да ће се

³ Славко Гавриловић, *Војводина и Србија у време Првог устанка*, Институт за изучавање историје Војводине, Нови Сад, 1974, 79-82.

"потрудити да им код војне команде изради општу амнестију, затим да се формира специјална комисија која ће испитати њихове жалбе и, најпосле, да им се остави на уживање недавно одузето земљиште".⁴ Славко Гавриловић објашњава зашто се митрополит Стратимировић супротставио побуни Срба у Срему:

Сељачке вође у свом програму тесно су повезивале социјално-економске и националне тежње, па су, прилично наивно, то очекивале и од Стратимировића. Међутим, иако представник народа, Стратимировић је по пореклу ипак био феудалац и господар спахилука Кулпина, а као митрополит још и поседник даљског властелинства са чијим је поданицима 1806. г. имао озбиљан сукоб на социјално-економској основи. У сремском покрету био је тангиран учешћем прњавораца у редовима побуњеника, а све то значи да он није могао никако ускладити тај социјално-економски комплекс Срба сељака у Аустрији са својим патриотским осећањима. Као реалан политичар, није могао веровати у могућност остварења националних циљева Срба у Аустрији, све док Србија не заврши своју ослободилачку борбу против Турске и не постане ослонац Србима изван Србије у њиховој борби за национално ослобођење.⁵

У Србији, вест о Тицановој буни је примљена повољно, али је Карађорђе био опрезан и желео је да се,

⁴ Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини. Књига трећа. Од Темишварског сабора 1790. до Благовештенског сабора 1861*, 48-50.

⁵ Славко Гавриловић, *Војводина и Србија у време Првог устанка*, 87.

пре него било шта учини, обавести о реалном стању у Срему. Ипак, пре него што је србијански обавештајац стигао у Срем, сељачка буна је била угушена, између осталог, и услед разочараности Сремаца због изостанка србијанске помоћи. Наравно, гушењу буне је допринело и деловање митрополита Стратимировића, као и пораз одреда Теодора Аврамовића Тицана, најрадикалнијег устаничког вође, у сукобу са аустријском војском.⁶

И после неславног завршетка Тицанове буне, незадовољство Срба у Аустрији наставило је да тиња, а велики број сељака и граничара је пребегао у Србију, где су покушали да добију подршку за нови устанак у Срему. Србијанско вођство је остало уздржано, а митрополит Стратимировић је настојао да спречи нову побуну, захтевајући од свештенства да "саветује народу да се смири".⁷ Упркос томе, у банатском селу Крушчици, 12. јула 1808. године, избила је побуна која се, истог дана, и угасила. Наиме, користећи незадовољство сељака и граничара због честих регрутација, спахијског угњетавања и мањка металног и папирног новца мале вредности, организатори побуне су смислили "смео и замашан план о подизању Срба и Румуна на широком подручју од Ердеља до Славоније". Међутим, иако је у народу постојало латентно незадовољство, изостало је масовно учешће у побуни, па је био

⁶ Исто, 84-85, 87.

⁷ Исто, 91-100.

довољан само један одред војске да разоружа устанике.⁸

Однос између револуционарних збивања у Србији и политичког расположења Срба у Хабзбуршкој монархији није био једностран. Наиме, не само да су се "трговци у градовима на Сави и Дунаву, официри и граничари на кордону и представници црквене јерархије у Карловцима и Новом Саду" интересовали за устанак у Србији, него су и, сва је прилика, учествовали "у његовом припремању, односно у стварању плана о обнови српске државе, што је било значајно и за ток устанка, и за његову идеологију, и за његову спољнополитичку оријентацију".⁹ Изгледа да се, у том смислу, први ангажовао епископ бачки Јован Јовановић, који се, разочаравши се у Аустрију због њеног одбијања да успостави протекторат над Србијом, окренуо Русији. Он се, свега неколико дана пред почетак Првог устанка, обратио руском митрополиту Амвросију, молећи помоћ за Србе у Турској. Епископ Јовановић се залагао за обнову старе српске државе, у коју би били укључени Бугари и којом би владао руски велики кнез. Поред тога, он је помагао устанике и

⁸ Душан Ј. Поповић, *Срби у Војводини. Књига трећа. Од Темнишварског сабора 1790. до Благовештенског сабора 1861*, 51; Славко Гавриловић, *Војводина и Србија у време Првог устанка*, 156-160.

⁹ Славко Гавриловић, *Из историје Срба у Хрватској, Славонији и Угарској (XV-XIX век)*, 158.

материјално, пославши им два топа са тобцијом, као и новчани прилог од 12 000 форинти.¹⁰

Митрополит Стеван Стратимировић је имао трајнији утицај на устанак у Београдском пашалуку, као и интензивнији контакт са устаничким вођама, које су исправно закључиле да баш он "може бити посредник у њиховим односима са Аустријом, генералом у Петроварадину и надвојводом Карлом у Бечу".¹¹ На почетку Првог устанка, митрополит Стратимировић је поручио Србијанцима да треба да остану одани султану, као и да "треба да поштују и чувају царске људе, да не проливају крв невиних Турака, а нарочито треба да пазе да не оскрнавe њихове светиње". Истовремено, у писму надвојводи Карлу, истицао је да су се "Срби дигли против нечовечних а султану непокорних дахија", да су "верни султану, али и спремни да се потчине Аустрији, од које очекују топове и муницију".¹² С друге стране, Аустрија је, избегавајући директан контакт са устаницима, "употребила митрополита Стратимировића као посредника, овластивши га да их обавештава о њеној акцији и саветује у погледу држања према Турцима". У

¹⁰ Исто, 158-160; Василије Ђ. Крестић, *Срби у Угарској 1790-1918*, Матица српска, Нови Сад, 2013, 27; Славко Гавриловић, *Војводина и Србија у време Првог устанка*, 21-22.

¹¹ Славко Гавриловић, *Из историје Срба у Хрватској, Славонији и Угарској (XV-XIX век)*, 160-161.

¹² Славко Гавриловић, *Војводина и Србија у време Првог устанка*, 19-20.

складу с тим, он је јавио устаницима да је Бечки двор успео да издејствује "одлуку султана да их заштити преко Бећир-паше, коме они треба да се обрате својим тужбама". У новом писму надвојводи Карлу, митрополит је истицао да ће се Срби повинovati одлукама Порте, "али само ако дахије буду уклоњене". Такође, изразио је сумњу да су турски чиновници у стању да обезбеде ред и мир у Србији, као и да "устаници немају образованих људи који се разумеју у управу и уређење земље". На тај начин, Стратимировић је сугерисао да се "њему, односно Србима из Монархије, повери улога сређивања унутрашњих прилика у Србији и вођење њене спољне политике".¹³

Од пролећа 1805. године, Стратимировић убрзано губи улогу дипломатског посредника између српских устаника и Аустрије, што је, вероватно, повезано са слабљењем утицаја Проте Матије и Јакова Ненадовића у Србији. Ипак, он наставља да устаницима шаље писма, у којима их саветује да протерују само јаничаре и спахије, а да остале Турке постепено асимилиују. Поред тога, излажући своје ставове о организацији устаничке државе, истиче значај војске, финансија, судства, вере и школства. Коначно, апелује на устаничке вође да "поштују и слушају Карађорђа, али и да кроте његову плаховитост".¹⁴ С временом, постао је незадовољан због радикалних захтева и неслоге устаника, изгубивши "ве-

¹³ Исто, 25-26.

¹⁴ Исто, 30-31.

ру у могућност стварања потпуно самосталне српске државе, с обзиром на држање великих сила и дотадашње промашаје устаничког вођства". Једини излаз је видео у српској аутономији унутар Турског царства.¹⁵

Иако је био посредник између Аустрије и устаника, митрополит Стратимировић је, у тајности, предлагао Русији "обнову старе српске државе, односно њено проглашење за вазалну кнежевину са руским или неким лутеранским принцом чији би наследник већ примио православну веру". На тај начин, желео је да онемогући хабзбуршке претензије на Србију.¹⁶ Тако обновљена српска држава би обухватила већину јужнословенског становништва и "представљала би јаку противтежу Аустрији на Балкану".¹⁷

Међу Србима у Хабзбуршкој монархији, капетан Софроније Марковић (самозвани Југовић) је био најгласнији заступник руских интереса. Он је, од 1780-их година, службовао у Русији, одакле се вратио у Аустрију, непосредно пред почетак устанка у Београдском пашалуку. Те 1804. године, Марковић-Југовић је, у свом обраћању митрополиту Стратимировићу, изложио свој план стварања руско-славеносрпске државе, која би се простирала од Пирана до Солуна. Та држава би била под руском заштитом и њоме би владао руски кнез, а била би, по угледу на Русију, уређена као феудално-спахијска др-

¹⁵ Исто, 39.

¹⁶ Исто, 20.

¹⁷ Василије Ђ. Крестић, *Срби у Угарској 1790-1918*, 27.

жава. Према истом плану, митрополит Стратимировић би требало да постане српски, бугарски и влашки патријарх, а сам Софроније Марковић-Југовић би постао српски опуномоћеник при руском двору.¹⁸

За разлику од епископа Јовановића, митрополита Стратимировића и капетана Марковић-Југовића, Сава Текелија је тражио француску заштиту за Србе. Он се, 1804. године, обратио Наполеону, са молбом да помогне устанак у Србији, како би се створила савезничка словенска држава Илирија, која би представљала противтежу утицају Русије и Аустрије на Балкану. Већ следеће године, Текелија се са сличном молбом обратио аустријском цару Фрањи, залажући се за стварање "српског царства", супротстављеног руском утицају. Верујући да је он најпогоднија личност за вођу српског народа, Текелија је, 1806. године, објавио карту српских земаља, у 2000 примерака, од којих је неколико стотина послао у Србију.¹⁹

Доситеј Обрадовић је најпознатији Србин из Хабзбуршке монархије који је прешао у устаничку Србију. Он је, према Карађорђевом налогу, 1807. године, ишао у "изасланичку мисију за устанике у стан руске

¹⁸ Славко Гавриловић, *Војводина и Србија у време Првог устанка*, 22-23; Славко Гавриловић, *Из историје Срба у Хрватској, Славонији и Угарској (XV-XIX век)*, 159.

¹⁹ Славко Гавриловић, *Војводина и Србија у време Првог устанка*, 23-24; Славко Гавриловић, *Из историје Срба у Хрватској, Славонији и Угарској (XV-XIX век)*, 159.

војске у Влашкој". После тога је отишао у Србију, где је основао Велику школу (1808) и Богословију (1810). Након тога, 1811. године, "постао је вождов саветник и први попечитељ просвештенија".²⁰

Из Аустрије, за све време трајања устанка, у Србију су прелазили граничари и војници који су бежали од војне обавезе, као и сељаци који су бежали са спахилука. Поред њих, прелазили су и занатлије, писари, професори и учитељи, радници, слуге и надничари. Сви су они били потребни новоствореној устаничкој држави. Ипак, како Славко Гавриловић констатује, изузев интелектуалаца и официра, "може се рећи да је у Србију прелазило махом сиротињски свет, а ређе понеки боље стојећи трговац или занатлија".²¹

У Босни, већ од 1804. године, антифеудални отпор Срба је растао паралелно са интензивирањем српско-турских сукоба у Београдском пашалуку. Тако, под утицајем борби између устаника и Турака у Подрињу, у Босни избијају немири. Нарочито је устаничка победа на Мишару, 1806. године, допринела радикализацији босанских Срба. Штавише, у пролеће 1807. године, Турци су ухватили петорицу Карађорђевих изасланика који су носили његов проглас у којем позива хришћане у Босни на устанак. Уследили су неуспешни покушаји турских власти да разоружају рају, као и упади србијан-

²⁰ Василије Ђ. Крестић, *Срби у Угарској 1790-1918*, 28.

²¹ Славко Гавриловић, *Војводина и Србија у време Првог устанка*, 254-255.

ских хајдучких група, све до Козаре. У зиму 1807-1808. године, Јован Јанчић је припремао побуну у Босанској Крајини, настојећи да добије међународну подршку. Ипак, када је, у јесен 1809. године, Први српски устанак запао у кризу, престали су немири босанских Срба, а уследиле су турске репресивне мере над њима.²²

Из данашње перспективе, занимљиво је да је, подстичући устанак у Босни, Карађорђе убрајао и католике у српски народ, што је, како Екмечић наглашава, било неизбежно у то време "кад кроатизација католичког верника још ни близу није почела". Тако, вести из јануара 1805. године говоре да је Илија Мостаранин из Сарајева сакупио војску од три хиљаде бораца, "већином католика и Грка", с намером да се, код Бањалуке, споји с Карађорђевим трупама. Поред тога, у јануару 1808. године, Карађорђе је прогласио католика Ивана Косанчића-Самарцића из Јајца за свог буљубашу и обећао му команду над тврђавом Јајце и целом Турском Хрватском (Босанска Крајина до Врбаса и Пливе), уколико подигне католичко становништво на устанак. Ипак, у складу са аустријским интересима, фрањевци су успели да одврате католике од сарадње са српским устаницима.²³

²² Душан Берић, "Српска револуција 1804. и социјални покрети у Босни и Херцеговини у првој половини XIX столећа", у: Васа Чубриловић (уредник), *Историјски значај Српске револуције 1804. године*, 599-622.

²³ Милорад Екмечић, "Место Босне и Херцеговине у Српској револуцији 1804-1815", у: Симон Ђуретић (уредник), *Пр-*

Први српски устанак је подстакао револуционарну активност брдских и херцеговачких племена, па је, у лето 1804. године, у име Никшићана, Морачана, Дробњака, Пивљана и Херцеговаца, морачки архимандрит Аксентије Шундић молио владику Петра I Петровића да поведе борбу против Турака. Међутим, црногорски митрополит је морао да се повинује руској политици мира с Турском.²⁴ Наиме, Русија је сумњала да Француска шири свој утицај на Балкану, подстичући устанке у Османском царству. Зато је, под притиском руског изасланика грофа Марка Ивелића, владика Петар I поручио брдским и херцеговачким главарима да "не изазивају Турке, али и да им не допусте залажење у њихова племена". У складу с таквим упутствима, масовна побуна је изостала, али су хајдучке чете из Васојевића, Мораче, Дробњака и других брдских племена прелазиле у Србију да се придруже борби Карађорђевих устаника.²⁵

ви српски устанак у Црној Гори и Херцеговини и хришћанска Европа (1804-1813), Светигора, Цетиње, 2006, 56-57, 73-74.

²⁴ Новица Ракочевић, "Одјек Првог српског устанка у Морачи и неким сусједним племенима", у: Васа Чубриловић (уредник), *Историјски значај Српске револуције 1804. године*, 504-505.

²⁵ Миомир Дашић, "Утицај Првог српског устанка на национално-ослободилачки покрет у Васојевићима и осталим црногорским брдима (1804-1813)", у: Васа Чубриловић (уредник), *Историјски значај Српске револуције 1804. године*, 554-557.

Ипак, у марту 1805. године, охрабрени агитацијом Карађорђевих устаника и њиховим притиском на Ужице, Дробњаци и Морачани започињу борбу против Турака. Одлучујућа битка је одржана крајем новембра, када је, у селу Кулићима и Пирин-долу, Сулејман-паша Скопљак поразио Дробњаке. Због зиме и преговора с владиком Петром I, изостала је турска офанзива на Морачу. Морачани и Ровчани су, почетком 1806. године, наставили с припремама за устанак, тражећи помоћ од црногорског митрополита. Међутим, владика и руски агенти су на њих апеловали да се смире и привремено покоре Турцима, па су брдска племена изразила послушност скадарском везиру Ибрахим-паши. У току 1807. и 1808. године, није било већих борби, али су хајдучке чете из Васојевића, Дробњака, Мораче и других брдских племена упадале у Горњи и Доњи Колашин, Бихор, као и у пријепољски, пљеваљски, новопазарски и сјенички кадилук. Сам Карађорђе је одржавао везе с неким од њихових харамбаша.²⁶

У пролеће 1809. године, устаници су почели офанзиву изван граница ослобођене Србије, а Карађорђе је командовао трупама које су напредовале према Лиму, Сјеници и Новом Пазару. Захваљујући томе, завладало је револуционарно расположење међу Србима у Санца-

²⁶ Новица Ракочевић, 505-509; Миомир Дашић, "Утицај Првог српског устанка на национално-ослободилачки покрет у Васојевићима и осталим црногорским брдима (1804-1813)", 558-562.

ку, Дробњацима, Морачи, Васојевићима и Ровцима, што је подстицао и црногорски митрополит Петар I. Карађорђевићев циљ је био да цео простор између Црне Горе и Србије очисти од Турака, као и да продре у Босну и Херцеговину. Српска офанзива је била веома успешна, па је, од краја јуна до септембра, територија између Старе Црне Горе и Србије била под контролом устаника. Ово спајање Србије и Црне Горе било је политички омогућено обнављањем руско-турског рата.²⁷ Штавише, Карађорђе је својом офанзивом остваривао руски стратешки план да се сједине српски устаници и црногорске снаге, као и да се Босна и Херцеговина отцепи од Османског царства. Интересантно је да је Карађорђе тражио од Петра I сагласност за напредовање у Брда, сматрајући ондашња племена црногорским поданицима. С друге стране, такву сагласност није тражио за спајање с Васојевићима и Хашанима, пошто је Лимску долину сматрао "простором свог политичког и војно-стратедијског дјеловања".²⁸

Владика Петар I је, у току лета, успео да покрене устанак у Херцеговини, Морачи, Ровцима и Дробња-

²⁷ Новица Ракочевић, 510-511; Миомир Дашић, "Утицај Првог српског устанка на национално-ослободилачки покрет у Васојевићима и осталим црногорским брдима (1804-1813)", 574-575.

²⁸ Миомир Дашић, "Утицај Првог српског устанка на национално-ослободилачки покрет у Васојевићима и осталим црногорским брдима (1804-1813)", 583-584.

цима, али Карађорђе није успео да настави офанзиву долином Лима и да се, код Колашина, споји са црногорском војском. Услед српских пораза на источном фронту и турског напредовања долином Мораве, био је принуђен да се, са главнином војске, повуче и хитно упути ка Делиграду. Успео је да заустави турску офанзиву на Морави, а крајем септембра, захваљујући руском напредовању, Турци су почели да се повлаче из Србије.²⁹

Карађорђево повлачење из долине Лима охрабрило је скадарског везира да покрене офанзиву на Васојевиће, али су они успели да придобију неке прваке племена Хоти и Краснићи да наговоре остале албанске племенске челнике да одустану од напада. Ипак, у септембру, устанак у горњем Полимљу и Санџаку је јењавао, а много српских породица из горњег и средњег Полимља, Бихора, Потарја и околине Рожаја повукло се са Карађорђевој војском. Штавише, Карађорђе је тада, као и претходних година, подстицао исељавање становништва из Брда у Србију да би ојачао њену одбрамбену моћ.³⁰

И после смиривања устанка, упркос апелима владике Петра I, настављени су упади Дробњака, Морачана, Ускока и других преко Таре, који су подстицали Карађорђеви агенти. Касније, у пролеће 1811. године, дошло је до чарки између хришћана и муслимана у Ска-

²⁹ Исто, 587-588.

³⁰ Исто, 588-590.

дарском пашалуку, а у време слома Првог српског устанка, у другој половини 1813, хајдуци из Васојевића, Мораче, Дробњака и других племена су спречавали Албанце и Колашинце да се придруже нападу на Србију. Због појачаног турског терора, четовање је настављено у горњем Полимљу и после коначног пораза Карађорђевих устаника, а извесно је и да су хајдуци из тог краја учествовали и у Хаци Продановој буни, 1814. године.³¹

³¹ Исто, 591-594.

СРПСКА РЕВОЛУЦИЈА У СРБИЈИ И ХАБЗБУРШКА МОНАРХИЈА

Пошто је, Свиштовским миром из 1791. године, Аустрија препустила целу Србију Турској, окренула се, почев од 1792, вишегодишњем ратовању с револуционарном Француском. Према Турској, Аустрија се поставила потпуно неутрално, "задржавајући став посматрача збивања у Србији". Заправо, Аустрија је била најзадовољнија стањем у Београдском пашалуку у време Хаџи Мустафа-пашине управе, али није предузимала ништа против дахија и јаничара, осим што је појачала будност на пограничном кордону и што је примала турске и српске избеглице.¹

Хабзбуршка монархија је задржала строгу неутралност и када је избио Први српски устанак. Став Бечког двора је био да треба ојачати погранични кордон и демонстрирати снагу и пред српским устаницима и пред Турцима, али да се не треба мешати у њихов сукоб. Преко генерала Женејна, Аустрија је поручила Србима

¹ Славко Гавриловић, "Аустријска царевина и устаничка Србија", у: Чедомир Попов (уредник), *Европа и Српска револуција 1804-1815*, Платонеум, Нови Сад, 2004, 111-113.

да ће подржати њихове жеље, уколико остану верни Порти. Карађорђева понуда да се успостави аустријска власт над Србијом није променила политику неутралности коју је спроводио Бечки двор, али је увећала његове симпатије за Србе. Зато је аустријски интернунције у Цариграду добио налог да, на Порти, интервенише у корист српских побуњеника, а генерал Женејн је организовао српско-турске преговоре у Земуну.²

Након што су српски устаници радикализовали своје захтеве и успоставили везе с Русијом, Аустрија се све више окретала против њих. Плашећи се ширења руског утицаја, Бечки двор је предложио Порти да, свим средствима, угуши српски устанак. Ипак, знајући за руске обзире према Турској, српски устаници су наставили да траже успостављање аустријског протектората над Србијом. Истовремено, Аустрија је, пошто је, у рату с Француском, изгубила Далмацију и Боку Которску, постала још више заинтересована да задржи добре односе с Турском и да се устанак у Србији смири.³ У складу с тим, пошто су, у фебруару 1806. године, српски делегати (Прота Матија Ненадовић, Божа Грујевић и Милош Урошевић) у Бечу тражили помоћ у официрима, регуларним трупама, оружју и муницији, аустријске власти су одговориле да су спремне да посредују између Срба и Турака, као и да апелују на суседне турске паше да не нападају Србе. Оне су то

² Исто, 115-117.

³ Исто, 123-124.

обећање одржале, али је Порта одбила посредовање и одлучила да Србију покори оружјем.⁴

Како Славко Гавриловић закључује, Аустрија није могла сама да окупира Србију, "а није желела да у њу дођу Руси или Французи". Зато јој је "највише одговарало да Србија остане под Турцима", али да Срби задрже симпатије за Хабзбуршку монархију као посредника и, евентуално, арбитра у њиховом сукобу са Османским царством. Када су се српски устаници определили за стварање независне националне државе, Аустрија је, задржавајући неутралност, постала више благонаклона према Турцима, "настојећи да се они што дуже одрже у тврђавама на Сави и Дунаву".⁵ Истовремено, Бечки двор је одбио предлог надвојводе Карла да Аустрија заузме та утврђења, пошто би то могло бити протумачено као

...повреда турског суверенитета, односно покушај да Аустрија једнострано решава Источно питање, што би био изазов не само за Турску, него и за Француску и Русију, а изазвао би и непријатељска осећања Срба према њој.⁶

У складу с тим, када су, почетком 1807. године, устаници заузели Београд и Шабац, Хабзбуршка монархија

⁴ Славко Гавриловић, *Војводина и Србија у време Првог устанка*, 45-46.

⁵ Исто, 411-412.

⁶ Исто, 412.

је третирала Србију као "земљу побуњену против свог суверена", иако је "с њом одржавала трговачку размену" и решавала пограничне, трговачке и правне спорове "као са сувереном државом".⁷ Стварање српске државе је било опасно за Аустрију и због тога што је за њим

...уследило окретање устаника према Русији и што се национално-револуционарно расположење из Србије почело преносити на православно становништво Монархије односно, што су њени поданици који су пребегли у Србију почели да шире мржњу и неповерење према њој и имали утицаја и на устаничке старешине и на народ, те што је бивало све очигледно да постоје присне везе између аустријских поданика и Србијанаца, да се појачава дезертирање и пребегивање у Србију, да се кријумчарењу не може стати на пут, да граничари бивају све непоузданији, да национално-револуционарна пропаганда узима маха и да је посвуда присутна мисао о стварању српског царства на штету феудалне Хабзбуршке монархије.⁸

У складу с тим, Бечки двор је наредио пленидбу оружја намењеног Србији и забрану даље продаје ратних потрепштина устаницима. С друге стране, допуштено је дотурање оружја и артиљеријске муниције Турцима, за време њихових офанзива из 1809. и 1813. године. Повремене забране извоза хране (пре свега, брашна, житарица и соли) из Аустрије у Србију представљале су средство политичког притиска на устанике. Мануфак-

⁷ Исто.

⁸ Исто.

турна и ситничарска роба (уколико није имала војну намену), вино и ракија су трамплиени за стоку и друге артикле потребне становништву Хабзбуршке монархије.⁹

Однос између Аустрије и Србије био је највише сложен 1807. и 1808. године, због побуна српских сељака у Срему и Банату, као и због уласка Руса у Малу Влашку и њихове интензивне војне сарадње са Србијом. Плашећи се јачања руског утицаја на Балкану, Хабзбуршка монархија је прижељкивала да окупира Београд и Оршаву, а да Србију претвори у свој протекторат. Услед компликоване међународне ситуације, циљ аустријске дипломатије је био да Срби сами траже да се ставе под заштиту Хабзбурга. У преговорима који су вођени, априла 1808. године, Карађорђе је инсистирао да Србија буде укључена у Војну границу, одбијајући стављање под власт угарских сталежа. Ипак, жеље Бечког двора нису остварене, пошто су, под притиском Русије, Срби одустали од преговора. У

⁹ Исто, 412-413. У складу са меркантилистичким ставом да треба отежати или, ако је могуће, спречити одлив новца из земље, а, истовремено, желећи да обезбеди редовно снабдевање војске и градова месом и другим производима, Аустрија је инсистирала на трампи са Србијом. То је одговарало и устаницима, који су гајили неповерење "према обезвређеном, махом папирном новцу, који је циркулисао у суседним областима према Србији". Поред тога, устаници су желели да у трампу буду укључене и житарице, које су им биле тако потребне. Видети: исто, 409.

првом тренутку, огорчени цар Фрањо I је размишљао о једностраној окупацији Београда, али га је министар Стадион од тога одговорио.¹⁰

У августу 1813. године, тешко стање на фронтима у Србији натерало је Карађорђа да од Аустрије још једном тражи заштиту за Србију и примање избеглица. Бечки двор је био незаинтересован за судбину Србије, па је Карађорђу одговорио да је могуће само примање избеглица, док никакве друге помоћи не може бити. Штавише, у одговору је истакнуто да "Срби самима себи треба да припишу кривицу за своје садашње стање, будући да су раније стално одбијали пријатељско посредовање Аустрије у свом сукобу с Турском".¹¹ Пошто су, почетком октобра 1813. године, услед слома устаничке државе, Карађорђе и друге српске вође прешли у Земун и Панчево, Аустрија је настојала да их изолује од руског утицаја. Истовремено, мушкарци из избегличке масе су врбовани за фрајкор.¹²

Аустрија се нашла у деликатној и непријатној ситуацији, због захтева Турске да јој се изруче српске устаничке вође. Наиме, Аустрија је настојала да то избегне, пошто би, у супротном, била компромитована у хришћанској Европи и савезничкој Русији, у коју су, Карађорђе и друге војводе намеравали да оду. Решење је пронађено у њиховој интернацији у унутрашњост,

¹⁰ Исто, 111-115.

¹¹ Исто, 332-334.

¹² Исто, 347-353.

што даље од границе, па је, с временом, турска страна заборавила на свој захтев.¹³ Како Славко Гавриловић истиче, Аустрија је

...примајући избеглице из Србије и избегавши екстрадицију устаничких старешина Турцима, успела да одржи танку нит поверења Срба према себи и да избегне нерасположење Русије, као свог поновног савезника против Наполеона, у коју је пребацила депортоване старешине, али и да не угрози добросуседске односе с Турском, чији се барјак поново вио над Калемегданом.¹⁴

На сличан начин, Аустрија је избегла изручење браће Глигоријевић, вођа Хаџи Проданове буне из 1814. године. Насупрот томе, у жељи да побољша односе с Турском, Аустрија је, за време Другог српског устанка из 1815. године, затворила границу на Сави, покушавајући да спречи прилив избеглица из Србије у Срем, али и српских добровољаца из Срема у Србију. Поред тога, Хабзбуршка монархија је избегавала званичне контакте са српским устаничким властима, све док их, средином децембра 1815. године, Порта није признала.¹⁵

¹³ Славко Гавриловић, "Аустријска царевина и устаничка Србија", 211-213.

¹⁴ Исто, 213.

¹⁵ Исто, 215-219.

СРПСКА РЕВОЛУЦИЈА У СРБИЈИ И ФРАНЦУСКА

Захваљујући Наполеоновој победи над Аустријом и Русијом, 1805. године, дошло је до француског преузимања целог некадашњег млетачког подручја јадранске обале. На тој територији, 1809. године, Француска формира Илирске провинције, у којима спроводи политику стварања јединствене националне јужнословенске свести, праћену увођењем једнакости пред законом и верске толеранције. Територија Илирских провинција је била подељена на шест делова – Крањску, Корушку, Истру, Грађанску Хрватску, Далмацију и Дубровник, а политичко средиште је смештено у Љубљану. Суштина Наполеонове илирске националне политике је била у томе да дотадашњи Крањци, Корушци, Горичани, Тршћани, Истриани, Далматинци, Хрвати и Граничари постану "Илирци".¹ Међутим, како Екмечић наглашава, те покрајине су биле недовољно историјски зреле да "могу понети на леђима такав колосални задатак, као што је стварање темеља модерне

¹ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918. Први том*, 176, 181-186.

националне државе". Настала је ситуација у којој "чиновници једне развијене западноевропске земље желе да уведу просветљене законе у једној балканској новој држави, у условима када то друштво у свом историјском искуству није имало изграђену основу на којој се могло зидати ново државно здање". Изван италијанизованих градова, у словенском селу, које је било њихов социјални непријатељ и где је католички или православни свештеник имао улогу друштвеног посредника, није постојала жеља за спровођењем овог Наполеоновог пројекта.²

Француска је настојала да јужнословенске покрајине окупи у националну државу, пре него што то учине Русија и Аустрија. Заправо, како Екмечић објашњава, "Француској је организовање јужнословенских покрајина било снажан адут да их, преко ослобођене Србије, не окупља Русија".³ Штавише, и Наполеон је био свестан да су Илирске провинције биле неодрживе без ширења на Босну, Црну Гору и Србију, све до Саве и Београда, када дође до распада Османског царства. Дакле, оне су створене "као средство ширих циљева".⁴

² Милорад Екмечић, "Европски оквири и карактер Српске револуције 1804-1815", у: Чедомир Попов (уредник), 84.

³ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918. Први том*, 174, 179.

⁴ Милорад Екмечић, "Европски оквири и карактер Српске револуције 1804-1815", 92.

Од самог почетка, Наполеон је имао негативан однос према српским устаницима, како због њиховог обраћања Аустрији и Русији за помоћ, тако и због тога што је устанак угрожавао француске "трговачке и друге везе с Цариградом, преко Србије и Београда". Француска је подржавала реформе султана Селима III, којег је подстицала да заузме тврђи и енергичнији став према Русији и српским устаницима.⁵ Наиме, Наполеон је веровао да би "Србија, повезана с Црном Гором, могла да постане мост преко којег би Русија угрозила Французе у Далмацији", па је "највећи део својих активности у Турској концентрисао на елиминацију руских утицаја и што хитнију ликвидацију Србије као тог моста". Штавише, Француска је Турској нудила директну војну сарадњу у борби против Србијанаца и Црногораца, али је Порта ту понуду одбила.⁶

С друге стране, Карађорђе је, 1809. године, директно замолио Наполеона да Србе узме у заштиту. Том приликом, Французима су понуђени руде, дрво и стока, долазак француске војске у Шабац, као и коришћење свих стратешких тачака и војних снага у Србији. Заузврат, Срби су очекивали помоћ у новцу, наоружању и војним специјалистима.⁷ Истовремено, српски устаници су наставили да траже помоћ и од Русије и

⁵ Чедомир Попов, "Французи и Српска револуција 1804-1815", у: Чедомир Попов (уредник), 321-323.

⁶ Исто, 333, 336.

⁷ Исто, 357-358.

Аустрије.⁸ Након обнављања руско-турског рата, 1810. године, Французи су, поново, у Србима видели "обичне побуњенике и експоненте политике и ратне стратегије Русије, која, преко Србије и Босне, планира да угрози Илирске провинције". То није могла да промени ни вишегодишња дипломатска мисија Рада Вучинића, српског изасланика у Француској.⁹

⁸ Исто, 362-368.

⁹ Исто, 368-378.

СРПСКА РЕВОЛУЦИЈА У СРБИЈИ И РУСИЈА

Русија је, како Славенко Терзић истиче, "била главни и практично једини спољнополитички савезник српског ослободилачког покрета 1804-1813. године". У 17. и 18. веку, Русија је помагала српске цркве, манастире и школе, а у њој су налазили уточиште многи Срби који су бежали од верске нетолеранције и прозелитизма у Хабзбуршкој монархији. У то време, "руске црквене књиге и рускословенски језик улазе у српске цркве и српску просвету". Иако је, крајем 18. века, услед свог територијалног ширења ка Црном мору и целом источном Средоземљу, Русија постала више заинтересована за Србе, "било би претерано рећи да у руској дипломатији постоји било какав иоле јасан концепт решења српског питања". Штавише, и за време устанка, "српски проблем (је) имао релативно скромно место у широком мозаику проблема односа Русије са Османским царством, Наполеоновом Француском, Аустријом и другим оновременим европским силама".¹

¹ Славенко Терзић, "Русија и Српска револуција", у: Чедомир Попов (уредник), 221-224.

Након што је Бечки двор одбио њихову молбу да своју будућу државу ставе под врховну власт Хабзбурга, српски устаници су се обратили за помоћ Русији. У писму састављеном 3. маја 1804. године у Остружници, они су замолили Русију да над Србијом успостави протекторат, сличан онима над Крфом, Влашком и Молдавијом. У септембру исте године, устаничка делегација се упутила у Петроград, где је затражила помоћ у оружју, муницији и новцу. Поред тога, молили су Русију да, под својом непосредном заштитом, установи српску аутономију сличну оној на Јонским острвима, као и да се у Србију упути руски конзул, који би био посредник и гарант мира између Срба и "добрих" Турака. На предлог кнеза Чарторијског, руског министра иностраних послова, цар је Србима одобрио новчану помоћ, препоручујући им, истовремено, да се наоружају и утврде своје војне положаје, али и да изјаве лојалност султану и спремност да му плаћају данак. Заузврат, затражили би да им Порта одобри аутономију и повлачење свих турских војника са српске територије. Српска војска би имала обавезу да, по наређењу Порте, ратује у Европи на страни Турака. Русија и Аустрија би гарантовале све наведено. Овакав руски одговор је проистекао из "тежње да дође до мира у Београдском пашалуку, како би се избегла било каква могућност француске интервенције или српског обраћања Французима ради пружања помоћи против Турака".²

² Исто, 230-234, 237-238, 242; Stojan Novaković, *Vaskrs države srpske i druge studije*, 53-54.

Наиме, крајем 1804. и целе 1805. године, Русија и Француска су водиле тешку дипломатску борбу за утицај у Турској. Са жељом да Наполеоново јачање у Европи и продор на Балкан буду спречени, Чарторијски је, у септембру 1804. године, предложио стварање грчке и словенске републике, које би биле под сизеренством и Османског и Руског царства, слично положају Јонских острва. Руској дипломатији је било нарочито важно да савезнички уговор са султаном искључи сваку могућност турско-француског савезништва, као и да обезбеди да се Турска прикључи антифранцуској коалицији, а да Русија добије право заступања интереса хришћанских народа у Османском царству.³

Према савету Русије, устаници су, на скупштини у Пећанима код Остружнице, 1. маја 1805. године, одлучили да пошаљу делегацију у Цариград. Истовремено, рачунајући на руску подршку, донели су одлуку да заузму цео Београдски пашалук. С друге стране, Порта није намеравала да озбиљно преговара са Србима о њиховој аутономији, па је ускоро дошло до турске офанзиве и велике српске победе на Иванковцу, у августу исте године. У новембру, устаници су покушали да, уз руско посредовање, обнове преговоре с Портотом.⁴ Са своје стране, руски представници су усмено саветовали устаницима да заузму Београд, чиме би

³ Славенко Терзић, 243-244.

⁴ Stojan Novaković, *Vaskrs države srpske i druge studije*, 56-57.

Порту присилили на преговоре којима би изборили аутономију. Наиме, Русија још није била спремна да подржи стварање независне српске државе, већ само конституисање аутономије, по угледу на ону коју су имале дунавске кнежевине, Влашка и Молдавија. Истовремено, устаницима је из Петрограда поручивано да, без руског покровитељства, не прихватају обећања Порте.⁵

Француско заузимање јадранске обале и Наполеоново убеђивање Селима III да се придружи његовој антируској политици допринели су да српско питање постане још важније за Русију, па је, у јануару 1806. године, Чарторијски предложио цару да оснажи подршку Србима. Конкретно, предложио је да, преко Италинског, руског посланика у Цариграду, Срби упуте султану нови захтев за успостављање њихове аутономије. Такође, требало је да Италински "убеди Порту да одустане од војне акције против Срба, указујући да Срби, у крајњој нужди, могу прибећи покровитељству Француске". Коначно, Чарторијски је предложио да се устаницима упуту новчана помоћ која би им омогућила успешније одупирање турској војсци.⁶

Ипак, руски утицај на Порти је знатно ослабио у то време, па је, 1806. године, као устанички изасланик, Петар Ичко водио преговоре у Цариграду, без консул-

⁵ Радош Љушић, *Вожд Карађорђе (Прва књига)*, 118-119.

⁶ Славенко Терзић, 249-250.

товања са Русијом. Ичковим миром, Турска је Србима признала аутономију, а они су се обавезали да неће бити руски савезници. За време ових преговора, устаници су однели велике победе на Мишару, Делиграду и код Кладова. Због тога је порасло њихово самопоуздање и вера да, уз руску помоћ, могу успешно да се носе са султановом војском. Истовремено, и Русима је требало савезништво српских устаника, па је могуће да су, под руским утицајем, Срби масакрирали Сулејман-пашу и 250 његових људи, непосредно после заузимања Београда, почетком 1807. године. У пролеће исте године, устаници су одбацили Ичков мир и почели да планирају заједничко војно деловање са руским генералом Михељсоном, главним командантом Молдавске армије.⁷ Наиме, истог дана када су Срби заузели београдску тврђаву, Османско царство је објавило рат Русији, па је оживела руска идеја да се, преко Србије и Црне Горе, успостави ратни појас од Дунава до Јадрана. У складу с тим, како Љушић закључује, била је очигледна "намера Руса да покидају све везе између Срба и Турака". Међутим, војне жеље Срба и Русије се нису поклапале: "док су устаници очекивали руску помоћ у Србији, дотле су руске трупе тражиле заједничко дејство на влашком фронту".⁸ Наиме, због тур-

⁷ Исто, 254-257; Stojan Novaković, *Vaskrs države srpske i druge studije*, 61-68.

⁸ Радош Љушић, *Вожд Карађорђе (Прва књига)*, 200-202.

ске одлуке из августа 1806. да се забрани пролаз руским ратним бродовима кроз Босфор и Дарданеле, генерал Михељсон је, до краја исте године, заузео Влашку, Молдавију и Бесарабију. Крајњи циљ руске офанзиве био је да се обезбеди несметан пролаз бродова кроз Босфор и Дарданеле, као и постојање Републике седам сједињених острва.⁹

У марту 1807. године, Карађорђе је, у Михељсонов штаб, упутио Петра Новаковића Чардаклију, Аврама Лукића и Јеремију Гагића, чланове Правитељствујућег совјета, ради постизања договора о заједничком војном садејству. Договор је постигнут, па су, у јуну исте године, српски устаници и руске трупе под командом генерала Исајева заједнички победили турске снаге на Штубику и Малајници. Међутим, када су почели руско-турски преговори о примирју, Руси су се повукли из источне Србије. Услед тога, међу Србима су се прошириле гласине да Русија планира да Србију препусти Аустрији. У таквим околностима, Карађорђе се састао с пуковником Паулучијем, а на крају њиховог разговора, Јеремија Гагић је саставио неформалан документ, познат као *Паулучијева конвенција*, у којем стоји да се Срби стављају под заштиту руског цара, којег моле да им пошаље "земљеуправитеља", чији би задатак био да заведе ред у народу, уреди Србију и напише устав усклађен с народним обичајима, који би одобрио цар Александар I. Међутим, руско-француски

⁹ Славенко Терзић, 257-258.

мир у Тилзиту (јул 1807) и руско-турско примирје у Слобозији (август 1807), односно последично руско напуштање Јонских острва, Боке и источне Србије умањили су значај Паулучијеве конвенције.¹⁰ Зато Екмечић наглашава да је српско-руска борба против Турака била "у сенци великих војних обрачуна са Наполеоном у средњој Европи", где се ковала "права историја", којој су балканска обрачунавања била "само политички додатак".¹¹

Поред повлачења руских снага из источне Србије, Србе је констernerирано и то што су потпуно изостављени из документа проистеклог из примирја у Слобозији. Због тог пропуста, цар Александар I је казнио руског преговарача Лошкарова и генерала Мајендорфа, заступника изненада преминулог генерала Михелсона, а Турке је, преко кнеза Прозоровског, обавестио да је примирје погрешно ратификовано. Међутим, Турци су инсистирали на важењу свих тачака примирја у Слобозији.¹²

У то време, у Србију је, као руски дипломатски представник, стигао Константин Родофиникин, чије је грчко порекло додатно разочарало Србе. Наиме, чим је Михелсон уочио да у тексту *Паулучијеве конвенције*

¹⁰ Исто, 263-273.

¹¹ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918. Први том*, 135.

¹² Stojan Novaković, *Vaskrs države srpske i druge studije*, 76-78.

стоји да Срби желе да руски представник у Србији буде Рус, а не Грк, обавестио је о томе цара, али је Родофиникин већ био именован. У Србији је дочекан са свим почастима, али је његов први сусрет с Карађорђем протекао хладно.¹³ Истовремено, како Стојан Новаковић указује, дошао је у

непосредан додир с војводом Миленком Стојковићем и другима, којима је тешка била власт Карађорђева, и који су мислили да је представник рускога цара једини човек који њима може помоћи против Карађорђа и власт његову ограничити.¹⁴

На другом месту, Новаковић објашњава да су се они који су желели да ограниче Карађорђеву власт уздали у Русе,

пошто је њихов ауторитет био највећи у Србији. Противници Карађорђа и врховне му средишње власти старали су се свима могућим начинима, па и интригама, које нису остале без штете за општу ствар, да Русе и руске чиновнике, који су у Србију шиљани, употребе и помешају у ову борбу око поделе и разграничења власти у Србији. То је био узрок што се Карађорђе ни Русима није онако радовао као сви други, јер му се чинило да сметају личним жељама његовим, и да се много дају у руке онима за које је он сматрао да су му непри-

¹³ Радош Љушић, *Вожд Карађорђе (Прва књига)*, 227-230.

¹⁴ Стојан Новаковић, *Из српске историје*, 306.

јатељи, а он је знао да се Русима из хатара свагда није могло изаћи, су чим су управо и рачунали противници његови...¹⁵

Још у јулу 1806. године, Русија је именовала Родофиникина за специјалног резидента у Влашкој и Молдавији, са седиштем у Јашију. Његов задатак је био да сакупља информације о молдавском кнезу Мурузију (према којем су Руси гајили неповерење), стању у турској војсци, као и о спремности Срба за рат и њиховим спољнополитичким везама.¹⁶ Поред тога, имао је наређење да, у случају уласка руске војске на турску територију, утиче на Србе да своје снаге држе груписане и на располагању руској команди, као и да одмах почне да припрема залихе жита, сена, овса и других војних потрепштина.¹⁷

Када је, у августу 1807. године, стигао у Београд, Родофиникин је већ имао припремљен нацрт организације државне управе. Одмах је састављена комисија чији је задатак био да размотри *Основаније правителства сербског*, а коју су чинили: Родофиникин са својим сарадницима Пизанијем и влашким бољаром Растијем, Карађорђе, Младен Миловановић, два члана и секретар Совјета. Није познато да је било шта промењено у Родофиникиновом нацрту, а Карађорђе је,

¹⁵ Stojan Novaković, *Vaskrs države srpske i druge studije*, 110.

¹⁶ Славенко Терзић, 259.

¹⁷ Стојан Новаковић, *Из српске историје*, 294.

већ 20. августа, потписао уставни акт који је донела поменута комисија.¹⁸

Уместо установе вожда и Скупштине, *Основаније правитељства сербског* уводи институцију књаза и Сенат. Наиме, Правитељствујушчим сенатом председава свјетљејшији књаз, који располаже с три гласа, док сви остали чланови имају по један. Постоје три категорије сенатора: нахијски команданти – сијателни вожди, дотадашњи чланови Савета – превасходни сенатори и представници нахија – совјетници Сената. Вождови и сенатори имају доживотне функције, док се совјетници бирају на три године. Уколико буде изабран три пута, совјетник постаје превасходни сенатор. Сенат поставља нахијске команданте, одлучује о рату и миру, организује војну, цивилну и судску власт у нахијама, разрезаје порезе и управља финансијама итд. Нигде не стоји ко врши функцију књаза – Карађорђе или неко други, па је, како Љушић истиче, скоро невероватно да је "вожд пристао да потпише овај акт". На Карађорђеву срећу, цар Александар I није потврдио *Основаније правитељства сербског*, пошто није желео да угрози преговоре са Турцима, вођене у Слобозији.¹⁹

Након склапања примирја у Слобозији, Турска је истрајавала у противљењу његовој ревизији, истовре-

¹⁸ Радош Љушић, *Вожд Карађорђе (Прва књига)*, 230-231; Славенко Терзић, 274-275.

¹⁹ Радош Љушић, *Вожд Карађорђе (Прва књига)*, 231-233; Славенко Терзић, 275.

мено одбијајући да Влашку и Молдавију уступи Русији. Такође, Османско царство није пристајало да своје побуњене српске поданике призна као актере руско-турског примирја. Штавише, у јесен 1807. године, Турци су, из Босне и од Ниша, вршили војни притисак на Србе, настојећи да их политички одвоје од Руса и врате на основе Ичковог мира. Пошто ограничени војни напади нису дали резултате, Porta је одлучила да искористи дипломатске услуге Цариградске патријаршије. Наиме, средином новембра, у Београд је стигао митрополит Аксентије, носећи патријархово писмо, у којем се Карађорђе, београдски митрополит Леонтије и српски народ позивају на покорност султану, који им, великодушно, нуди опроштај. Поред тога, митрополит Аксентије је усмено износио да је султан спреман да Србима одобри уређење какво они желе.²⁰

Аксентије је одсео код Леонтија, који је детаљно извештавао Родофиникина о свим активностима свог госта. Захваљујући томе, Родофиникин је успео да успори Аксентијеву дипломатску акцију, очекујући упутства од Прозоровског и дајући српским старешинама време да се договоре. У ствари, морао је да уложи велики напор да Карађорђа одговори од идеје да Аксентија прогна, а непопуларног Леонтија убије или затвори у неки манастир. Родофиникин је нарочито морао да се потруди да добије Карађорђев пристанак на одговор султану

²⁰ Stojan Novaković, *Vaskrs države srpske i druge studije*, 79-81.

који је саставио, према упутству Прозоровског. Наиме, након што је избачена спорна формулација о поданичком односу Срба према султану, Карађорђе се сагласио да Срби прихвате понуду Порте, уз инсистирање на гаранцијама руског цара и француског императора. Наравно, тражење страног јемства је обесмислило турски предлог, чији је циљ био да покида српско-руске везе.²¹

У периоду који је уследио, Русија је радила на сузбијању аустријског и француског утицаја у Србији, а Карађорђе се правдао да са Хабзбуршком монархијом одржава контакт, пре свега, због увоза хране и муниције из ње. Истовремено, Срби су тражили помоћ у оружју и муницији од Руса, као и да, у случају обнове рата с Турцима, Београд добије руски гарнизон. Плашећи се компликација с Портом, али и Аустријом и Француском, Руси су увођење своје војске у Србију сматрали преурањеним, али су Србе саветовали да буду спремни на турски напад. Са своје стране, Порта је, у октобру 1808. године, преко видинског архимандрита Дионисија, организовала преговоре са устаницима, у чијој је делегацији био и Родофиникин, прерушен у Србина. Према његовом упутству, Карађорђе и Савет су одговорили Порти да пристају на преговоре, али само уз руске гаранције и француско посредништво.²² Политичке последице оваквог исхода српско-турских

²¹ Радош Љушић, *Вожд Карађорђе (Прва књига)*, 242-244; Stojan Novaković, *Vaskrs države srpske i druge studije*, 81.

²² Славенко Терзић, 276-279.

преговора најбоље су сажете у следећим Новаковићевим речима:

Тако се сасвим сврше за тај мах турски покушаји да Србе од Русије одвоје, и Срби отад остану за Русију и њене преговоре с Турском везани чвршће но икада досад. Одбивши сасвим предлоге Портине о непосредном умирењу, Срби су се ослонили коначно на оно што буду Руси о њима уговорили. Таквим су путем српски послови преко Руса дошли у потпуну зависност од стања које су руски послови имали у тадашњој европској политици.²³

Штавише, зависност од Руса се појачала и у унутрашњој српској политици. Новаковић указује да су српске старешине хтеле да искористе руску помоћ и утицај

...само за се и против свога супарника; сви су пак настојавали да је какогод употребе против Карађорђа, као врховнога и средишњег поглавара, макар је то ишло како против општих интереса непосредно, тако и против њихових личних интереса посебице...²⁴

Још на почетку свог мандата, Родофиникин је оставио лош утисак на Карађорђа и друге старешине, зато што је "ушао у сувише интимне везе с митрополитом Леонтијем, којег Срби нису волели не само што је био

²³ Stojan Novaković, *Vaskrs države srpske i druge studije*, 85.

²⁴ Исто, 91.

Грк, него што је био непоуздан и рђав човек уопште". Српско незадовољство Родофиникином је кулминирало када је, на поменути састанак с митрополитом Дионисијем, довео митрополита Леонтија и Стевана Живковића, секретара Савета.²⁵ Ипак, како Љушић указује, Карађорђе је препустио руском конзулу да "потпуно самостално ради на уређењу земље", док је он само "ударао печате и захваљивао Родофиникину на прописаним законима".²⁶

Ерфуртском руско-француском конвенцијом из октобра 1808. године, предвиђено је да Влашка и Молдавија припадну Русији, а да остатак Османског царства буде очуван као целина. Србији је била намењена аутономија под руским покровитељством. На захтев кнеза Прозоровског, Родофиникин је, у новембру исте године, сачинио мемоар о Србији, тзв. *Белешку*. У том документу, руски конзул се заложио за то да границе Србије буду оивичене Дунавом, Савом, Дрином, планинским венцем јужно од Скопља, а на истоку, Тимоком и територијом која би се пружала све до Софије. Карађорђе би био наследни кнез, који би председавао Саветом. Србија би имала своју војску, а Турској би плаћала минималан данак. Увело би се руско законодавство, а представници страних држава би били примани на основу одобрења руског цара. Овај Родофиникинов ме-

²⁵ Исто, 91-92.

²⁶ Радош Љушић, *Вожд Карађорђе (Прва књига)*, 250-251.

моар је требало да послужи руској дипломатији за преговоре с турским представницима у Јашију.²⁷

У новембру и децембру исте године, јаничари су, у Цариграду, извршили преврат, захтевајући од султана да прекине преговоре с Русијом. Ратоборно расположење у Османском царству додатно је подстакнуто британско-турским споразумом из јануара 1809. године, којим је гарантована територијална целовитост Османског царства. У таквим околностима, Срби су одустали од захтева за аутономијом, уверени да је "дошао час да створе не само независну националну државу на простору Београдског пашалука, него да крену у ослобођење и присаједињење околних српских земаља".²⁸

Младен Миловановић је био "најжешћи заговорник идеје о обнови српског средњовековног царства, које би васкрсло присаједињењем Србији Босне, Албаније и Бугарске". Насупрот томе, Родофиникин је убеђивао устанике да "буду задовољни оним што имају", наглашавајући да и за то што имају могу да захвале Русији.²⁹ Он је саветовао Србе да постојећу територију под својом контролом прошире само на Рашку и Стари Влах, обећавши им да ће, у том случају, Русија од Порте тражити независност за Србију. Незадовољни оваквим Родофиникиновим ставовима, устаници су

²⁷ Исто, 280-283; Славенко Терзић, 281-285; Stojan Novaković, *Vaskrs države srpske i druge studije*, 88-90.

²⁸ Славенко Терзић, 280-281.

²⁹ Радош Љушић, *Вожд Карађорђе (Прва књига)*, 284-285.

формирали делегацију чији је задатак био да кнезу Прозоровском у Јашију и највишим представницима Русије у Петрограду изложи српске захтеве. Делегацију су чинили Иван Југовић, Павле Поповић и Јанићије Димитријевић, што је било у нескладу с Родофиникиновим плановима да, на разговоре у Јаши, пошаље Стевана Живковића. Поред раније разматраног Уставног акта, којим су Срби самостално дефинисали Карађорђеву власт и овлашћења Совјета, састављање поменуте делегације је представљало најексплицитнији израз српског отпора Родофиникиновој моћи.³⁰

У току разговора с Прозоровским, јануара 1809. године, чланови делегације су инсистирали на руској подршци потпуној независности Србије од Турске, нудећи, као алтернативу, да Срби постану руски поданици. У том случају, устаници би били спремни да одустану од успостављања државе у границама царства Стефана Душана. Прозоровски им је објаснио да Турска, Аустрија, Француска и Енглеска неће пристати на проширење руских граница на десну обалу Дунава, као и да Срби, у том тренутку, не могу да рачунају на стварање независне државе изван Османског царства. Наиме, Руси су сматрали да би независна Србија тежила уједињењу са аустријским Србима, Црногорцима, Херцеговцима и другим сународницима, што би искомпликовало односе Русије с другим силама. Зато је, из руске пер-

³⁰ Славенко Терзић, 285-286; Stojan Novaković, *Vaskrs државе српске и друге студије*, 92.

спективе, најповољније решење за Србију било да се, у границама Османског царства, успостави њена максимална аутономија, уз плаћање минималног данка Порти. Суочена с таквим руским ставом, српска делегација је, сачинила меморандум, у којем се заложила да се однос Русије и Србије дефинише "јасним и тајним члановима", што би представљало основу за њихово садејство у будућности.³¹ Према том тајном акту, српски устаници су се обавезивали да ће ступити с Русијом у вечни савез, увек се одазивати на њен ратни позив и да, без њеног посредовања, неће склопити мир. С друге стране, од Русије су очекивали да призна самосталност српског народа с Карађорђем као кнезом и издејствује да Аустрија учини исто. Поред тога, Русија би требало да подржи уједињење Срба у једну државу и да гарантује границе, посебно према Аустрији. Коначно, Русија не би требало да, без присуства српских представника, склапа било какав уговор који се тиче Србије.³²

Од планираних руско-турских преговора није било ништа, пошто је, иритирана већ поменутиим британско-турским споразумом, којим је гарантован територијални интегритет Османског царства, Русија ултимативно захтевала протеривање енглеског посланика из Цариграда. Пошто је Porta одбила тај ултиматум, рат је постао неминован. Турци су још једном, у фебруару 1809. године, покушали да, преко Хуршид-паше из Ниша, на-

³¹ Славенко Терзић, 286-288.

³² Радош Љушић, *Вожд Карађорђе (Друга књига)*, 11.

веду Србе на сепаратне преговоре, али су Карађорђеви устаници остали лојални савезници Русије.³³ Како Љушић објашњава, они су "већ ушли у рат за независност, из којег се могло, како су веровали Срби а обуздавали их Руси, васкрснути царство". Са своје стране, Руси су, без помињања независности, подржали Србију у ослобађању од "сваке зависности од Порте", али су и јасно ставили до знања да обнова српског царства не долази у обзир.³⁴

Верујући да, због рата с Француском, Аустрија неће моћи да се супротстави Русији на Дунаву, руски цар Александар I је тражио од Прозоровског да, са својом Молдавском армијом, прошири дејства против Турске. Међутим, Прозоровски није веровао у могућност брзог продора према Цариграду, па је одуговлачио пребацивање својих снага на десну обалу Дунава, правдајући се високим водостајем. С друге стране, на супрот његовим саветима, Срби су, у априлу, самостално кренули у офанзиву против Турака.³⁵

На југозападном фронту, под Карађорђевој командом, Срби су однели велику победу код Сјенице и почели опсаду Новог Пазара. Међутим, устаници су доживели неуспех на Дунаву, код Кладова, као и код Ниша, где су на Каменици, у чувеној бици на Чегру, тешко по-

³³ Stojan Novaković, *Vaskrs države srpske i druge studije*, 92-93.

³⁴ Радош Љушић, *Вожд Карађорђе (Друга књига)*, 13.

³⁵ Славенко Терзић, 289-290.

ражени.³⁶ Љушић истиче да су, и пре "чегарске катастрофе", преко Родофиникина, Руси "саветовали устанике да напусте офанзивни рат и да се окрену одбрани земље". Нешто касније, Родофиникин је за српски пораз на југу кривио Младена Миловановића и Милоја Петровића, док је Карађорђе "оптуживао Русе и њиховог конзула". Заправо, како Љушић објашњава, судбина Срба је зависила од исхода француско-аустријског рата. Наиме, општим руским војним планом било је "предвиђено да се Дунав форсира само ако Француска порази Аустрију".³⁷

Што због незадрживе турске офанзиве, која је кулминирала заузимањем Јагодине, што због Карађорђевих претњи да ће га убити, Родофиникин је, крајем августа, заједно с Петром Добрњцем, побегао из Београда у Панчево. Непосредно пре тога, побегао је и митрополит Леонтије. Након што су руске снаге интензивирале своја дејства на доњем Дунаву и спречиле продор Турака ка Букурешту, заустављено је и турско напредовање у Србији.³⁸ Новаковић наглашава да су се Турци тада

повукли понајвише на старе границе Београдског пашалука, а у својим су рукама задржали велики део дотадашњих српских освојења од Видинског, Нишког и Лесковачког пашалука.³⁹

³⁶ Stojan Novaković, *Vaskrs države srpske i druge studije*, 96-97.

³⁷ Радош Љушић, *Вожд Карађорђе (Друга књига)*, 29-30.

³⁸ Stojan Novaković, *Vaskrs države srpske i druge studije*, 97-99; Радош Љушић, *Вожд Карађорђе (Друга књига)*, 40-41.

³⁹ Stojan Novaković, *Vaskrs države srpske i druge studije*, 99.

Незадовољство Русима је било велико међу Карађорђевим присталицама. У суштини, Срби су били љути на Прозоровског који их је, својом одлуком да ратна дејства почне далеко од српске границе, изложио турском нападу. С друге стране, Прозоровски се жалио што су Срби отворили више фронтова истовремено, пре него што су руске снаге прешле Дунав и почеле напад на Турке.⁴⁰ Новаковић објашњава тадашњи руско-српски неспоразум следећим речима:

...У Србији се, уопште, заједница с Русима разумевала готово искључиво у смислу да Русија Србима помогне и одбрани их пошто-пото, без обзира на околности и на саме потребе руске. Тако су онда људи у Србији схватили савез с Русима. Сјајне српске наде у последице заједничког ратовања с Русима показале су се већ други пут далеко од остварења. Срби су још вређани и радњом руских чиновника, који су прегонили негде ревношћу а негде немаром. И што би год који од њих радио, Србима се чинило као да оно не ради лично тај и тај (а то је баш и ништа друго и бивало врло често), него као да оно ради цар и сва Русија, мада дотичну радњу цар често није ни знао, а много пута баш је он није одобравао пошто би о њој био извештен. Српске старешине су се онда, у простоти својој осећале чисто преварене, особито у августу 1809, када су Турци прешли Мораву и кренули к Београду, а од руске помоћи није још било ни трага ни гласа. Расположења су била раздражена како се само помислити може, и на К. К. Родофиникина се товарило и оно за што јесте и оно за што није он сам био крив.⁴¹

⁴⁰ Исто, 100.

⁴¹ Исто, 101.

Иако је био разочаран у Русе, Карађорђе није кидао везе с њима, али је, истовремено, тражио покровитељство и помоћ од Аустријанаца и Француза. Како Љушић указује, он се, практично, истог дана, са сличним захтевима, обратио трима великим силама – "као да је Србију ставио на лицитацију".⁴² О тадашњим контактима устаника са Аустријом и Француском већ је било речи, а сада ћемо се фокусирати на њихово обраћање Русији.

Карађорђе је, у септембру, саставио писмо за цара Александра I, у којем је тражио руску заштиту за Србе, а за руско-српске неспоразуме оптужио непријатеље отаџбине, алудирајући на Родофиникина и опозиционо оријентисане старешине. Међутим, показало се да Русија није спремна да жртвује Родофиникина, па је, у октобру и новембру, у Хасан-пашиној паланци у Београду, одржана скупштина, на којој је одлучено да се Багратиону, наследнику Прозоровског на месту команданта Молдавске армије, упуте делегати – Милан Обреновић и архимандрит Мелентије Стефановић, заменик и проглашени наследник одбеглог митрополита Леонтија, којима је требало да се, у Поречу, придружи одметнути Миленко Стојковић. Када су Милан Обреновић и архимандрит Мелентије стигли у Пореч, Миленко Стојковић је своје место у делегацији уступио одбеглом Петру Добрњцу, који је већ био у Влашкој. Поред измена у саставу делегације, под утицајем Родофиникина, промењени су и српски захтеви – прене-

⁴² Радош Љушић, *Вожд Карађорђе (Друга књига)*, 45.

брегавајући одлуку Скупштине да се затражи покровитељство и помоћ Русије, као и да се Родофиникин смени са места конзула, делегати су тражили непосредну руску управу у Србији и истраживање Карађорђево одговорности. Штавише, у разговору с Багратионом, делегати су оптужили Карађорђа да се окренуо Аустрији. Багратион им је одговорио да ће устанцима ускоро стићи руска помоћ у војсци и оружју, да ће, приликом закључења мира, цар Александар I заступати српске интересе и да ће, чим руска војска пређе Дунав, бити успостављен руски гарнизон у Београду. Наиме, Руси нису намеравали да свој суверенитет прошире на Србију, већ су јој нудили своју заштиту и покровитељство. Што се тиче смењивања Карађорђа, сматрали су да би то изазвало раздор у Србији, што је било противно руским интересима. Како Љушић објашњава, Руси су Карађорђа држали на клацкалицы – "нису били за његов пад, а подржавали су његове противнике".⁴³

⁴³ Радош Љушић, *Вожд Карађорђе (Друга књига)*, 46-53; Stojan Novaković, *Vaskrs države srpske i druge studije*, 105-106. Наиме, Родофиникин је подстицао опозиционо расположење Миленка Стојковића и Јакова Ненадовића, а Петар Добрњац је од Руса добио новчану помоћ и право да окупља српске добровољце у Влашкој. Размишљало се, чак, да Родофиникин пређе из Крајове у Пореч, али се од тога одустало да се Карађорђе не би потпуно одвојио од Руса. Видети: Радош Љушић, *Вожд Карађорђе (Друга књига)*, 56-57.

Русима је било изузетно важно да, у предстојећем рату с Турцима, имају подршку српских устаника. Зато су, у марту 1810. године, сменили Родофиникина, а на Карађорђа, Стојковића и Добрњца утицали да се помире.⁴⁴ Поред тога, Руси су интензивно размишљали о будућем статусу Србије. Свесни Наполеонових агресивних планова, Руси су желели да се што пре споразумеју с Турцима, па је, већ средином фебруара, министар Румјанцев послао нацрт мировног споразума са Османским царством генералу Каменском, наследнику Багратиона на месту команданта Молдавске армије. У пропратном писму, Румјанцев је објашњавао да би најбоље решење било да Србија стекне потпуну независност од Порте и да буде под покровитељством Русије. Али, пошто би инсистирање на таквом исходу отежало постизање мира, руски преговарачи би требало да пристану на аутономију Србије унутар Османског царства. Према том плану, Србија би била обавезна да Порти плаћа годишњи данак у једном заувек утврђеном и непроменљивом износу, а Русија би била гарант српске аутономије.⁴⁵ На основу овог нацрта мировног споразума, Каменски је, у марту, пре почетка ратних дејстава, формулисао ултиматум Турцима. Како Љушић објашњава, Руси нису одустајали од тога да, на Дунаву, успоставе своју границу, која је могла бити осигурана само независном или, барем, аутономном Србијом.⁴⁶

⁴⁴ Радош Љушић, *Вожд Карађорђе (Друга књига)*, 66-77.

⁴⁵ Славенко Терзић, 294-295.

⁴⁶ Радош Љушић, *Вожд Карађорђе (Друга књига)*, 81-82.

Настојећи да српске устанике увуку у рат што дубље, Руси су их, више него раније, снабдевали новцем и ратним материјалом. Наиме, Русима је било изузетно важно да овладају стратешким тачкама око Дунава, пошто, у унутрашњости Бугарске, скоро да није било утврђења. Са своје стране, Срби су концентрисали своје снаге "на три места – источни корпус у селу Тополници у Поречкој реци, средишњи у Делиграду и западни у Лозници", док је, за разлику од 1809. године, "занемарен (је) фронт према Рашкој и Црној Гори, на којем није било већих сукоба".⁴⁷

Руско-српске снаге су постигле велики успех на Дунаву, а сами Срби су однели велике победе на Варварину и Лозници. Ипак, Карађорђе је инсистирао на доласку руске војске у Србију, наглашавајући да Срби не могу сами да се носе с Турцима.⁴⁸ Зато је, у октобру, уз сагласност Совјета и старешина, он одлучио да пошаље Миленка Стојковића, Милана Обреновића и Доситеја Обрадовића у штаб генерала Каменског. Ова делегација је тражила увођење руских гарнизона у сва српска утврђења, као и да Русија пошаље два чиновника који ће помоћи у изради закона и уређењу земље. Испрва, Руси су, због обзира према Аустрији, одбили успостављање својих гарнизона у Србији, али су, ипак, крајем јануара 1811. године, два батаљона Неј-

⁴⁷ Исто, 90-91.

⁴⁸ Stojan Novaković, *Vaskrs države srpske i druge studije*, 123-124.

шлотског пука стигла у Београд, са образложењем да треба да уреде и чувају магацине припремљене за корпус који ће дејствовати према Бугарској.⁴⁹ Штавише, руски цар је уверавао аустријског цара да ће, чим буде склопљен мир с Турском, руска војска напустити српске градове. Истовремено, нудио му је, поред Влашке и Молдавије, и Србију, тражећи да Аустрија буде неутрална у наступајућем руско-француском рату, као и да Русија добије Пољску. Аустријски цар је, због обзира према Наполеону, одбио понуду.⁵⁰

Нешто пре тога, истог месеца, у Београду је заседала Скупштина, која је, том приликом, усвојила уставне акте којима је значајно ојачана централна власт у Србији и којима се та устаничка држава безусловно везала за Русију. Наиме, Карађорђе је сматрао да ће "усмерењем државне политике према Русији лакше сузбити русофилску опозицију".⁵¹ Он се, чак, на том заседању Скупштине, између осталог, заклео "да ће одржавати вечни савез са Русима".⁵² Ипак, то није значило покоравање руској вољи, нити да Русима више нису били потребни проруски опозиционари у Србији. Када су, почетком марта, Петар Добрњац и Миленко Стојковић протерани, Руси су настојали да их врате, али су Карађорђе и Совјет упорно инсистирали на својој одлуци. Заузврат,

⁴⁹ Славенко Терзић, 298.

⁵⁰ Dragoslav Janković, *Srpska država Prvog ustanka*, 176.

⁵¹ Радош Љушић, *Вожд Карађорђе (Друга књига)*, 119.

⁵² Исто, 115.

Руси су одбили да хиротонишу архимандрита Хаџи Мелентија у епископа.⁵³

У 1811. години, устаници нису покретали офанзиве, већ су чували оно што су стекли. С друге стране, од августа до октобра исте године, вођене су жестоке борбе између руске Молдавске армије, под командом Кутузова, и турских снага, на челу с великим везиром Исмаил-бегом. Поред тога, Руси су помагали Србима у заустављању турског напада из Босне и борбама код Ниша. Након пораза код Рушчука на Дунаву, велики везир је, 2. октобра, затражио примирје. Уследили су руско-турски преговори у Шумли и Ђурђеву, од октобра до децембра 1811, и Букурешту, од јануара до маја 1812. године.⁵⁴

Знајући да је француско-руски рат неминован, Турци су били свесни колико је Русима мир потребан, па су, у преговорима, били непопустљиви. Руси су морали да одустану од тога да руско-турска граница буде на Дунаву и Серету, што је довело и до њиховог одустајања од подршке максималним српским захтевима.⁵⁵ Желећи да утичу на ток руско-турских преговора, устаници су, у децембру 1811. године, упутили делегацију у Петроград. Јаков Ненадовић, Сима Марковић и Михаи-

⁵³ Исто, 126-129.

⁵⁴ Dragoslav Janković, *Srpska država Prvog ustanka*, 177; Славенко Терзић, 298-299.

⁵⁵ Stojan Novaković, *Vaskrs države srpske i druge studije*, 129-131; Радош Љушић, *Вожд Карађорђе (Друга књига)*, 146-147.

ло Грујовић су од министра Румјанцева тражили један руски корпус, као и да Србија буде под протекторатом Русије. Цар Александар I је обећао да ће, у преговорима с Портом, настојати да нађе најбоље решење за Србе, као и да ће их, до закључења мира, Молдавска армија снабдевати ратним материјалом. Делегација се вратила кући у мају 1812. године, у време када је, у Букурешту, руско-турски мировни споразум добио коначан облик. Све до јула исте године, Србима није било познато шта су се Руси и Турци договорили.⁵⁶

У својој осмој тачки, Букурешки споразум предвиђа: амнестију за Србе; њихову обавезу да сруше тврђаве које су изградили за време устанка, као и да допусте улазак турских гарнизона у стара утврђења; давање Србима повластица сличних онима које има становништво Јонског архипелага и успостављање потпуне аутономије Србије у унутрашњим пословима, уз плаћање умереног данка Порти.⁵⁷ Русија је издејствовала да све наведено мора да се спроведе у договору са српским народом, чиме је Порти "одузела право октроисања повластица Србима, а овима омогућила да се боре за што потпунија самоуправна права".⁵⁸

Руси су оклевали да обавесте Србе о садржају осме тачке Букурешког споразума, пошто су им били по-

⁵⁶ Славенко Терзић, 299-300; Stojan Novaković, *Vaskrs države srpske i druge studije*, 131.

⁵⁷ Dragoslav Janković, *Srpska država Prvog ustanka*, 178-179.

⁵⁸ Радош Љушић, *Вожд Карађорђе (Друга књига)*, 147.

ребни за планирани напад на француске области у Далмацији. Највећи поборник планиране јадранске експедиције био је Чичагов, Кутузовљев наследник на месту команданта Дунавске армије. Срби су били одушевљени овом руском иницијативом, пошто је подгрејала "њихове наде у заједничко ратовање против непријатеља и то за слободу свих Срба". Међутим, после ратификације Букурешког споразума, Чичагов више није могао да крије његов садржај од Срба, па је, у јулу, послао препис његове осме тачке Недоби, руском представнику у Србији. Требало је да Недоба упозна Србе с тим шта Букурешки споразум предвиђа за њих и да им објасни да је Русија морала да попусти у преговорима, због тешке ситуације у којој се нашла услед опасности од Наполеона. Поред тога, Недоба је добио задатак да Србе увери да турске снаге неће ући у утврђења и да им објасни да, због права да задрже оружје, неће бити могуће да поново постану раја.⁵⁹

Чим су сазнали садржај осме тачке Букурешког мировног споразума, устаничке вође су се, 17. јула, окупиле на скупштини у Тополи, одакле су поручили да Турцима неће предати градове и да не желе да сами преговарају с њима. Истакли су да пристају да преговарају с Портом, искључиво под руским покровитељством, као и да су спремни да пристану само на плаћање данка и чување пограничних градова. Истовремено, тражили су да руска војска остане у Србији, да им се пошаље помоћ у новцу и

⁵⁹ Исто, 151-152.

ратним потрепштинама, као и да Чичагов буде гарант у њиховим преговорима с Турцима. Уплашен да би, одбијањем осме тачке Букурешког мировног споразума, Срби могли да искомпликују ситуацију, Чичагов им је послао грофа Марка Ивелића, Бокеља у руској служби, да их убеди да пристану на договорени мир.⁶⁰

На састанку у Тополи, крајем јула, и скупштини у манастиру Враћевшница, средином августа, Ивелић је објаснио да, због француског напада, Русија мора да повуче своје војне јединице из Србије, обећавши да ће, чим протера непријатеља, руски цар помоћи постизање српске независности. Такође, саветовао је устаницима да пошаљу делегацију у Цариград, ради преговора о спровођењу осме тачке Букурешког мировног споразума. Наравно, све то је значило и отказивање јадранске експедиције. Разочараним српским старешинама није преостало ништа друго него да прихвате упутства која им је Ивелић пренео и да изјаве лојалност руском цару.⁶¹

Руси су веровали да је могуће одуговлачити са спровођењем осме тачке Букурешког мира све док не прође напад Француске на Русију, а такав став су, преко Чичагова, Ивелића и Недобе, подгревали и код Срба. Зато су српски делегати упућени у Цариград, с циљем да успоре спровођење одредаба Осме тачке, а не да преговарају о

⁶⁰ Dragoslav Janković, *Srpska država Prvog ustanka*, 180-182.

⁶¹ Исто, 182-183; Радош Љушић, *Вожд Карађорђе (Друга књига)*, 156-164.

њиховој реализацији. Њихова мисија је трајала око месец дана, од октобра до новембра, за које време нису успели да се састану ни са једним високим турским државним функционером, као ни са Италинским, руским изаслаником у Цариграду. Имали су мандат да траже опстанак постојећих граница и врховних органа власти, а да, заузврат, пристану на верност и покорност Порти, боравак царског мухасила у Београду, плаћање годишњег данка одсеком, бригу о царским градовима и помоћ Османском царству у ратовима. У току преговора, тврдили су да им је садржај осме тачке непознат и да желе да сазнају шта Порта намерава. На тај начин, невољно су открили да им је циљ да добију у времену. С друге стране, Порта је Италинском јасно ставила до знања да ће спор са Србима решити силом, на шта су је подстицале Француска и Аустрија. У складу с тим, на повратку у Србију, на састанку с великим везиром Хуршид-пашом у Шумли, делегатима је испостављен ултимативан захтев да Срби предају оружје и буду раја, пусте Турке у градове, разруше шанчеве и исплате заостали данак.⁶²

Како Драгослав Јанковић констатује, ни српска ни турска страна "нису водиле рачуна о постојању Букурешког уговора", већ су "разговарале и преговарале као да тај руско-турски уговор не постоји, као да их он уопште не обавезује". То је било очигледно и у закључцима скупштине одржане у Крагујевцу, у јануару 1813. године, као

⁶² Радош Љушић, *Вожд Карађорђе (Друга књига)*, 167-168; Dragoslav Janković, *Srpska država Prvog ustanka*, 183-184.

и у преговорима који су, после тога, вођени у Нишу.⁶³ На поменутој скупштини у Крагујевцу, Карађорђе је показао да не верује у успех преговора, као и да је свестан да ће, у предстојећем рату, Турци бити знатно надмоћнији. На његово питање да ли су спремни да се супротставе турској војсци, све војводе су одговориле потврдно. Иако се, после повратка делегације из Цариграда, уз подршку Недобе, залагао да се Турцима допусти да запоседну утврђења, Јаков Ненадовић је, на овом заседању Скупштине, ћутао. Истом приликом, формирана је делегација, која је, на преговорима у Нишу, изнела следеће захтеве: очување постојећих граница Србије и њена независност у унутрашњим пословима; пристанак Порте да бератом призна Карађорђа за врховног војводу; и пристанак Порте да ферманом потврди Савет, суд и друге органе власти. Заузврат, Срби су били спремни да обећају покорност султану и у Београд приме његовог везира са онолико Турака колико буде договорено. Срби би требало да сакупљају годишњи данак, утврђен преговорима, који би предавали београдском везиру. Поред тога, Срби би Порти пружали војну помоћ против сваког њеног непријатеља, а царске градове би чували сами (у случају напада, тражили би помоћ од султана).⁶⁴ Љушић закључује:

Овако замишљена аутономија представљала би врхунац у развоју кнежинске самоуправе. Била би то, у ствари, комбина-

⁶³ Dragoslav Janković, *Srpska država Prvog ustanka*, 184.

⁶⁴ Радош Љушић, *Вожд Карађорђе (Друга књига)*, 170-171.

ција оног што су устаници стекли у овом рату и онога што су уживали у време Хаџи Мустафа-паше. Устаници, очигледно, нису водили рачуна о Осмој тачки Букурешког мира. Они су хтели да прикрију своју државну организацију с једним безвласним везиром и са неколико Турака. Дакле, пристајали су само на формално, а не и на стварно потчињавање Турској.⁶⁵

Као турски преговарач, Челеби-ефендија је обећао да ће српске предлоге проследити Порти, али никакав одговор из Цариграда није стигао. Зато је, у мају, Карађорђе послао делегацију у Софију, са задатком да предложи да Срби задрже лично наоружање и да се у Србију не враћају Турци с породицама, већ само везир с петсто војника. Званичан одговор није дат, али је Челеби-ефендија "усмено инсистирао на неодложној предаји градова и свег оружја и муниције". Штавише, и у разговорима са Италинским, Турци су инсистирали на потпуном разоружању Срба. Порта није пристала ни на понуду руског цара да он наведе Србе на покорност султану, без угрожавања њихове безбедности. Међутим, под утицајем влашког кнеза, као и француског и аустријског посланика, Порта је одлучила да Србе покори силом и врати их у положај раје, истовремено одбацивши руско посредовање и тражећи да Недоба напусти Србију.⁶⁶ Јанковић објашњава да је Порта

⁶⁵ Исто, 171.

⁶⁶ Dragoslav Janković, *Srpska država Prvog ustanka*, 184-185; Радош Љушић, *Вожд Карађорђе (Друга књига)*, 173-174.

само чекала како ће се завршити француско-руски рат, да се не би Русија, у којој је уништена Наполеонова Велика армија, окренула да с њом води нове преговоре, с ауторитетом и с позиција победника, али кад је Наполеон успео да постигне неке нове победе у Европи (потукао Русе и Пруссе и освојио Дрезден), Порта је, половином јула 1813, пустила на Србију своје већ од раније припремљене војске...⁶⁷

Два дана пред улазак турске војске у напуштени и небрањени Београд, заједно са својом породицом, Недобом и митрополитом Леонтијем, Карађорђе је, 3. октобра, прешао на аустријску страну. Следиле су га све војводе, осим Милоша Обреновића, па су, тако, Срби "привремено изгубили своју државу и били покорени".⁶⁸

Александар I је позитивно одговорио на Карађорђево захтев да се избегли Срби преселе у Русију, а Недоба је добио задатак да ту сеобу припреми. Од масовног пресељења се одустало, пошто су се, због тешког живота у избеглиштву, многи вратили у Србију. Сам Карађорђе је стигао у Хотин, у Бесарабију, крајем октобра 1814. године.⁶⁹

⁶⁷ Dragoslav Janković, *Srpska država Prvog ustanka*, 185.

⁶⁸ Радош Љушић, *Вожд Карађорђе (Друга књига)*, 206-207.

⁶⁹ Славенко Терзић, 305-306, 308. Још у пролеће 1813. године, Карађорђе се обратио Недоби, с молбом за пресељење у Русију. Штавише, у јуну је предложено да се "од исељених Срба прави нека врста војничке границе у областима око Дњестра". Руси нису одговорили на ове предлоге. Виде-

Свој поход на Србију, започет у јулу 1813. године, Турци су окарактерисали као цихад против српских неверника, које је требало уништити или поробити. У складу с тим, велики везир Хуршид-паша је "становништво устаничке Србије ставио изван закона за првих дванаест дана поновне окупације рестаурације турске власти", а највећим репресалијама биле су изложене Београдска, Рудничка, Крагујевачка, Јагодинска и Смедеревска нахија.⁷⁰ Тек после неколико недеља безвлашћа, Порта је наредила да се обустави терор над рајом, "имајући у виду, пре свега, пореске и економске користи које може извући од ње, ако јој, бар донекле, омогући безбедност и заштиту од претераног насиља органа власти".⁷¹

ти: Stojan Novaković, *Vaskrs države srpske i druge studije*, 150; Радош Љушић, *Вожд Карађорђе (Друга књига)*, 202.

⁷⁰ Владимир Стојанчевић, *Из историје Србије Другог устанка и кнез Милошеве владе 1815-1839*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1995, 23.

⁷¹ Владимир Стојанчевић, *Милош Обреновић и његово доба*, Издавачко предузеће Просвета, Београд, 1966, 48.

КРАЈ СРПСКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ У СРБИЈИ

Војним поразом устаника, уништено је "целокупно унутрашње друштвено и политичко уређење у Србији које се изградило од 1804. до 1813". Како Васа Чубриловић истиче, Турци су освојену Србију третирали као стари Смедеревски санџак, па су, стога, у њу увели управни апарат и организацију, какви су постојали до 1804. године. Наиме, турска војска је запосела градове, а муслиманско становништво се вратило у њих и паланке. Обновљен је стари турски феудални поредак, па су спахије поново убирале десетак. Поред тога, Турци су обновили и стару нахијску и кнежинску самоуправу, а неколико војвода је остало у Србији, представши да буду нахијски кнезови.¹ Најзначајнији међу њима био је Милош Обреновић, којег је Сулејман-паша Скопљак, београдски везир, поставио за обор кнеза рудничке нахије. Владимир Стојанчевић објашњава да је Милошева власт "суштински зависила од нахијског муселима", али и да су Турци сматрали да су њоме

¹ Васа Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Народна књига, Београд, 1982, 85-86.

обезбедили покорност Срба. Порта је желела и да се у Србију врате избеглице, што је био услов њене обнове, а плашила се и да би Русија, која је управо победила Наполеонову Француску, могла да захтева поштовање осме тачке Букурешког мировног споразума.²

Хаџи Проданова буна је избила у септембру 1814. године, пошто су његов брат Мијајло и Пајсије, игуман манастира Трнава, разоружали неколико људи чачанског муселима Латиф-аге. Обухватила је подручје три нахије – Пожешке (Чачанске), Крагујевачке и Јагодинске, а угушена је после непуних месец дана. Милош Обреновић је значајно допринео њеном смиривању, плашећи се великих турских снага под командом Имшир-паше. Иако је Милош успео да за побуњене крајеве добије опрост од Имшир-паше, Турци су спровели драстичне репресалије, па су, тако, између осталог, 152 заробљеника и таоца набијена на колац и изложена на зидовима калемегданске тврђаве.³

Ускоро је убијен и Станоје Главаш, а сам Милош се нашао у заточеништву, из којег се спасио подмићивањем и лукавством. Штавише, Сулејман-паша Скопљак је, почетком 1815. године, без објашњења, захтевао да преко две хиљаде најугледнијих Срба дође у

² Владимир Стојанчевић, *Милош Обреновић и његово доба*, 48-51.

³ Владимир Стојанчевић, *Из историје Србије Другог устанка и кнез Милошеве владе 1815-1839*, 13-20; Владимир Стојанчевић, *Милош Обреновић и његово доба*, 52-53.

Београд, што је указивало да се спрема њихово хапшење. У таквим околностима, почетком марта, на скуповима у Рудовцима и Вреоцима, одлучено је да се подигне устанак, а да се Милошу понуди вођство, чим се избави из турског заточеништва. Када се појавио у Црнућу, Милош је пристао да се стави на чело устанка, истовремено формулишући његов политички програм. Побуна је требало да буде усмерена против Сулејман-паше Скопљака, без одбацивања султановог суверенитета, с циљем да се изборе повластице предвиђене Ичковим миром. Уколико би се Аустрија и Русија заинтересовале за српски устанак, требало би да се захтева примена осме тачке Букурешког споразума. Поред тога, Милош је инсистирао да се устанак не подиже пре 11. априла, када се, на Цвети, код цркве у селу Такову, одржава велики народни сабор. Ипак, због интензивираниог турског терора, "устанак је плануо два-три дана пре заказаног рока, и то убијањем порежџија, харачлија, у Јасеници и Грузи".⁴

Тежња Свете алијансе да рестаурише предреволуционарни поредак у Европи узроковала је да су велике силе, "у начелу и практично политички, сматрале (су) Србију саставним делом Турске". Зато су, 1814. и почетком 1815. године, прота Матеја Ненадовић и други српски делегати узалудно молили учеснике Бечког

⁴ Владимир Стојанчевић, *Милош Обреновић и његово доба*, 54-56; Владимир Стојанчевић, *Из историје Србије Другог устанка и кнез Милошеве владе 1815-1839*, 27.

конгреса да заштите Србе од турског насиља.⁵ Заправо, Русија је припремала неколико верзија меморандума у којем се истицала потреба да европске државе заштите хришћане на Балкану и зауставе турски терор у Србији, али је, насупрот томе, Метерних припремао предлог проглашења "целовитости и неприкосновености власти султана и територија Османског царства".⁶ Таква аустријска политика је имала подршку Велике Британије, која је Хабзбуршку монархију видела као конзервативну силу која представља једну од основа стабилности у Европи и "најбољег савезника за очување Турске од руских амбиција".⁷ За време Другог српског устанка, аустријска помоћ Србима се свела на омогућавање материјалног снабдевања, а цар Александар I је, тек крајем августа, дао инструкције свом министру иностраних послова да се, преко руског посланства у Цариграду, енергично успротиви деловању турских оружаних снага у Србији.⁸

Без обзира на неповољне спољнополитичке околности, Срби су, због бруталне владавине Сулејман-паше Скопљака, били принуђени да, на Цвети, 11. апри-

⁵ Владимир Стојанчевић, *Из историје Србије Другог устанка и кнез Милошеве владе 1815-1839*, 26-27.

⁶ Славенко Терзић, 307-308.

⁷ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку 1492-1992*, 189.

⁸ Владимир Стојанчевић, *Милош Обреновић и његово доба*, 64.

ла 1815. године, на народном сабору у Такову, подигну устанак, под вођством Милоша Обреновића. Устанак се, убрзо, проширио на цео Београдски пашалук, а до јула, Срби су однели више значајних победа: на Палежу, код Ваљева, код Чачка, на крагујевачком Црном Врху, на Баточини, код Гроцке и Пожаревца, на Дубљу... Како Стојанчевић истиче, у овим биткама, "турска војска у Београдском пашалуку, која је бројала око двадесет хиљада људи, била је потпуно сатрвена, поробљена и протерана из Србије".⁹

Иако су постигли значајне војне успехе, устаници су, како Чубриловић указује, "исувише (су) добро знали однос снага своје полуопустошене, десетогодишњим ратовањем преморене земље и Турског царства у Европи да би веровали да ће моћи да одоле нападу његове војске". Зато се, од самог почетка, код вођства устанка "јавља мисао да треба искористити прву прилику и правити компромисан мир".¹⁰ У складу с тим, Милош је, све време, инсистирао на томе да је "устанак покренут против насиља београдског везира, а не против Порте", а устаницима је наредио да хумано поступају са заробљеним Турцима и муслиманским становништвом.¹¹

⁹ Исто, 57-59.

¹⁰ Васа Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, 89.

¹¹ Владимир Стојанчевић, *Милош Обреновић и његово доба*, 62-63.

Услед војног пораза београдског везира, Порта је наредила да, у лето 1815. године, босански везир Хуршид-паша изађе на Дрину, а румелијски беглербег Марашли Али-паша заузме положај на Морави, код Ђуприје. Милош је најпре отишао на Дрину, код Хуршид-паше, који је био непопустљив и захтевао безусловну капитулацију српских устаника. Штавише, Хуршид-паша је одлучио да не пушта Милоша из својих руку, све док турска војска не заузме Србију. После неколико дана, Милош је успео да издејствује своје пуштање на слободу, под изговором да треба народу да саопшти везиров захтев. Избавивши се из заробљеништва на Дрини, отишао је на Мораву да преговара с Марашли Али-пашом, који је био попустљивији.¹²

Милош и Марашлија су брзо постигли споразум, којим је било предвиђено да један одред турске војске буде пропуштен до Београда, а да устаници остану на својим тренутним положајима. Поред тога, договорено је да Марашлија да препоруку за српске посланике који ће отићи у Цариград да се султану жале на Сулејман-пашу Скопљака, "умолити Порту да постави Марашлију за новог београдског пашу" и, на крају, издејствовати султанов опроштај за устанике. Марашлија се обавезао да ће обавестити Хуршид-пашу да је постигнут мир,

¹² Васа Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, 89; Владимир Стојанчевић, *Милош Обреновић и његово доба*, 64-67.

као и да ће остати у Ћуприји док се српски посланици не врате из Цариграда, "односно док Порта и службено не објави да прихвата српске молбе за мир". Када се, у септембру, српска делегација вратила с повољним одговором из Цариграда и када је, нешто касније, стигао и царски ферман о опроштају, Марашлија је, заједно с војним одредом, отишао у Београд, а Милош је устаничку војску распустио кућама.¹³

Убрзо су, у Београду, одржани преговори између Милоша и Марашлије о унутрашњем уређењу Србије. Њиховим усменим договором, предвиђено је следеће: сакупљање пореза је препуштено српским кнезовима; утврђена је обавеза да, на суђењу Србима, поред нахијског муселима, седи српски кнез; спахијама је дозвољено да од народа сакупљају само оно што је утврђено бератима; онемогућено је да се, у службу београдског паше, примају "Бошњаци и Арнаути, носиоци насиља и нереди"; оснивање Народне канцеларије у Београду, сачињене од дванаест кнезова (по један из сваке нахије), задужених да суде Србима за веће преступе, као и да паши предају "порезе, царски харач и остале утврђене дације"; и, на крају, Србима је омогућено да задрже лично наоружање. Крајем новембра, Марашли Али-паша је овластио Милоша да, "у унутрашњости земље, објави крај устанка и да организује нахијске органе власти за одржавање реда и мира у па-

¹³ Владимир Стојанчевић, *Милош Обреновић и његово доба*, 67-68.

шалуку". Истовремено, новостворена Народна канцеларија је прогласила Милоша за "врховног кнеза и предводитеља народа Српског".¹⁴

Желећи да избегне нову српску побуну и европску интервенцију у корист Срба, Порта је, крајем 1815. и почетком 1816. године, донела седам фермана, којима је проглашена амнестија, потврђено постојеће стање у Београдском пашалуку и уређено спахијско питање. Ипак, ни у једном ферману није потврђено "законито постојање Народне канцеларије као политичког тела и политичког представника српског народа". Непризнат је остао и статус кнежинских кнезова, као и Милошев предводнички положај. Порта је све повластице за Србе третирала као административне олакшице, а не као посебна политичка права. У складу с тим, заборављено је шта осма тачка Букурешког мировног споразума предвиђа за Србе.¹⁵ Међутим, иако се, на крају 1815. године, целокупна организација српске државне власти састојала од Милоша, дванаест нахијских кнезова и два писара, оснивач династије Обреновић је, у наредне две деценије, како Љушић истиче, "од таквог Београдског пашалука створио модерну државу".¹⁶

¹⁴ Исто, 68-69.

¹⁵ Исто, 71-72.

¹⁶ Радош Љушић, *Србија 19. века. Изабрани радови*, 69.

СРПСКА РЕВОЛУЦИЈА У ЦРНОЈ ГОРИ

У Црној Гори, крајем 18. века, сточарство је била главна привредна грана. Гајиле су се највише овце и козе, док је крупна стока служила само за обраду земље. У земљорадњи, највише се гајио кукуруз, који је, уз сточне производе, био главна храна. Црмничка нахија је била економски најнапреднија, пошто је имала највише товарне стоке и обрадиве земље, као и велике приходе од риболова на Скадарском језеру. У самој Црној Гори су постојала тржишта у Ријечи Црнојевића и Вирпазару, а Црногорци су своје производе продавали и у Боки, нарочито у Котору. Тамо су продавали стоку, сточне производе, сушену рибу, кожу и дрво, док су куповали мануфактурне производе, со, барут и олово. У односу на време владавине Шћепана Малог и пре њега, трговина између Боке и Црне Горе је смањена. Због тешких услова живота, Црногорци су се иселавали у Боку Которску, као и у Турску, све до Цариграда.¹

¹ Глигор Станојевић, *Црна Гора пред стварање државе 1773-1796*, Историјски институт у Београду, Београд, 1962, 280-282.

До 1766. године, Цетињска митрополија је била подвргнута пећком патријарху, да би се, потом, осамосталила. Плашећи се јачања грчких утицаја, Цетињска митрополија је тражила заштиту од Руске православне цркве. Истовремено, цетињске владике су вршиле духовну власт и над Црногорцима и над православним Бокељима, а помагали су и православно становништво у Далмацији, које је било под млетачком влашћу. Штавише, Цетињска митрополија је била носилац црнојевићке и немањићке традиције, а, самим тим, и идеје државности.²

У тадашњој Црној Гори, постојало је неколико манастира, од којих је цетињски био главни, мада су митрополити Сава и Петар I више боравили у манастиру на Стањевићима, него на Цетињу. Манастири су били највећи земљопоседници, а остваривали су и велики приход од риболова на Скадарском језеру. Поред тога, поседовали су око две хиљаде коза и оваца. До имовине су долазили завештањем или куповином, а земљу су издавали под закуп, узимајући половину, трећину или четвртину прихода.³

Црна Гора је била подељена на четири нахије (Катунска, Ријечка, Љешанска и Црмничка), од којих је свака имала по једног сердара, са изузетком Катунске, која је, као највећа, имала два. Сердари су били војне старешине, док је гувернадур био највиша цивилна

² Исто, 271-274.

³ Исто, 274.

власт. Црногорски збор је био војнодемократско политичко представништво и његове одлуке су, начелно, биле обавезујуће за све. Ипак, црногорско политичко јединство је, крајем 18. века, било веома угрожено, пошто су нахије ближе градовима биле под великим утицајем Махмуд-паше Бушатлије, скадарског паше. Црмничка нахија му је плаћала харач, а исто важи и за нека села Ријечке и Љешанске нахије.⁴

Постојали су и нахијски, племенски, братственички и сеоски зборови, као и главарски зборови на нивоу племена, нахије и целе Црне Горе. Увећање моћи појединих главарских породица и политичког значаја нахијских и племенских зборова довело је до слабљења политичког јединства Црне Горе. Умножили су се спорови између братстава и племена, као и унутар њих, а Црногорци су се често сукобљавали и са млетачким и турским поданицима. Све те спорове су решавали кметски, односно умирни судови, чије одлуке нису биле обавезујуће, али су их, према обичају, странке најчешће поштовале. У противном, долазило је до крвне освете, чији су починиоци протеривани из Црне Горе. Поред ових судова, и владике су имале велику улогу у умиру између братстава и племена, а то нарочито важи за митрополита Петра I.⁵ Све наведене институције биле су израз очуване социјалне и пореске аутономије, у којој

⁴ Исто, 275, 277-278.

⁵ Исто, 278-280.

класичан османски феудализам са тимарским спахијама није могао да се укорени.⁶

После смрти Шћепана Малог, гувернадур Јован Радоњић је постао најистакнутија политичка личност у Црној Гори, пошто су митрополити Сава Петровић и Арсеније Пламенац имали малу моћ и углед. Једино је млади архимандрит Петар Петровић могао да угрози гувернадура Радоњића, па је, настојећи да ојача свој политички положај у Црној Гори, 1775. године, отпутовао у Русију. Сазнавши за то, гувернадур Радоњић се жестоко посвађао са владиком Савом, који је подржавао тежње архимандрита Петра.⁷

У то време, Црногорци су били незадовољни што, у Кучук-кајнарцијском миру, из 1774. године, нису били ни поменути. С друге стране, Руси су сматрали да су се Црногорци недовољно ангажовали у рату. Ипак, у Црној Гори су се одржале снажне симпатије према Русији, па су, стога, куће Петровић и Радоњић отпочеле борбу "око позиција код руског двора, односно око првенства у црногорском политичком животу, у ослонцу и под покровитељством Русије". Убрзо су гувернадур Јован Радоњић и архимандрит Петар Петровић схватили да је боље да заједнички траже милост руског двора и да, пред њим, не истичу своје ривал-

⁶ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918. Први том*, 70.

⁷ Глигор Станојевић, *Црна Гора пред стварање државе 1773-1796*, 23-27, 295.

ство. Зато су се, крајем 1777. године, заједно упутили у Петроград, баш у време када почиње руско-аустријско такмичење за утицај у Црној Гори.⁸ У складу с таквим спољнополитичким околностима, делегација је свратила у Беч "да би се освједочила на какав ће пријем наићи код Аустриског двора, у случају да у Русији не постигне ништа за своју земљу".⁹ Вероватно због ових контаката с Бечким двором, делегација је у Русији примљена веома хладно, те је доживела потпуни неуспех. Након тога, представници Црне Горе су, у Бечу, "изјавили да су Црногорци ослобођени свих обавеза према Русији и вољни да се, тајно или јавно, споразумију о антитурској акцији у ослонцу на Аустрију".¹⁰

Бечки двор је оклевао да се активније ангажује у Црној Гори због унутрашњих политичких и племенских сукоба у њој. У складу с тим, Аустрија није испунила гувернадурову молбу да заведе ред и мир у Црној Гори, већ се задовољила слањем делегације чији је задатак био да истражи свеукупне црногорске политичке прилике. Аустријска мисија је, предвођена пу-

⁸ Радоман Јовановић, "Црногорско-руски политички односи (1771-1917)", у: Јован Р. Бојовић (уредник), *Црна Гора у међународним односима*, Историјски институт СР Црне Горе, Титоград, 1984, 25-26.

⁹ Душан Лекић, *Спољна политика Петра I Петровића Његоша (1784-1830)*, Народна књига, Цетиње, 1950, 36.

¹⁰ Радоман Јовановић, "Црногорско-руски политички односи (1771-1917)", 26.

ковником Паулићем, 1781. године, стигла у Црну Гору, што је само продубило и интензивирало постојеће политичке сукобе. Истовремено, Млечани и скадарски паша Махмуд Бушатлија су, свако за свој рачун, појачали притисак на Црну Гору.¹¹

Након одласка бечке делегације из Црне Горе, гувернадур Радоњић је, 1783. године, поново тражио да се успостави аустријски протекторат над његовом земљом. Тај захтев је одбијен, али је прихваћена црногорска молба да Бечки двор дозволи да карловачки митрополит Мојсије рукоположи архимандрита Петра Петровића за митрополита. Након рукоположења у Карловцима, извршеног 13. октобра 1784. године, владика Петар I одлази у Беч, одакле пише руском канцелару Потемкину, желећи да обнови везе с православним царством. Следеће године одлази у Петроград, одакле је, убрзо, протеран због клевета Софронија Марковић-Југовића и зато што се завладичио без дозволе Синода Руске цркве.¹²

Петар I је био збуњен и огорчен руским понашањем према њему зато што није знао за споразум између Катарине II и Јосифа II, на основу којег се Црна Гора нашла у аустријској интересној сфери. Наиме, према том споразуму, Аустрији су препуштене "све земље сјеверно од праве линије повучене од Београда до ушћа Дрима у Јадранско море". С друге стране, требало је да, од остатка

¹¹ Глигор Станојевић, *Црна Гора пред стварање државе 1773-1796*, 49-70.

¹² Исто, 70-80; Душан Лекић, 62-67.

турских територија, Русија створи две независне државе: Дацију, која би обухватала Бесарабију, Молдавију и Влашку; и грчко царство, са Цариградом као престоницом, чију би круну носио Константин, унук Катарине II. Обе империје су очекивале од Црне Горе да ратује против Турске, при чему је Бечки двор сматрао да Црногорци треба да буду савезници Махмуд-паше Бушатлије.¹³

Без обзира на поменути споразум, за време заједничког ратовања Русије и Аустрије против Турске, од 1787. до 1792. године, Катарина II је позвала Црногорце да се "боре у савезу са Русијом". Зато је, у јуну 1788, у Црну Гору упућена руска делегација, са задатком да организује "вођење црногорских акција у складу са руским операцијама и ратним плановима".¹⁴ У фебруару исте године, из Беча је упућена аустријска делегација, која је, у Црној Гори, наишла на отпор руских присталица. Наиме, у том тренутку, међу Црногорцима су јасно биле издиференциране две струје: проруска, на челу с владиком Петром I, и проаустријска, под вођством гувернадуре Радоњића. Показало се да аустријска делегација није у стању да мобилише Црногорце за рат против Турака, те да су неуспешни напади на Спуж и Жабалј изведени тек кад је митрополит дао своју сагласност.¹⁵ Глигор

¹³ Душан Лекић, 76-77.

¹⁴ Радоман Јовановић, "Црногорско-руски политички односи (1771-1917)", 26.

¹⁵ Глигор Станојевић, *Црна Гора пред стварање државе 1773-1796*, 141-198.

Станојевић објашњава основни разлог за аустријски војно-политички дебакл у Црној Гори:

...Русија је Црногорцима увијек била ближа него Аустрија, без обзира што је тренутно, у овоме рату, Аустријски двор био више заинтересован за Црну Гору и уложио знатна новчана средства да би привукао Црногорце на своју страну. Савезништво између Русије и Аустрије није могло обезбиједити равнотежу интереса два савезничка двора у Црној Гори.¹⁶

Исход рата је био разочаравајући за Црногорце. Једина корист за њих је била у томе што је, Свиштовским миром из 1791. године, Аустрија издејствовала амнестију за хришћанско становништво Османског царства, које се, у рату, борило против Порте. Русија се, приликом склапања мировног споразума у Јашију, 1792. године, није потрудила ни толико да учини за своје балканске савезнике. У таквим околностима, митрополит Петар I и многи истакнути Црногорци су постали свесни да "могу иступити са својим захтјевом о обухватању Црне Горе мировним уговором, не у име црногорских племена, него као нека црногорска влада коју би фактички признавале Аустрија и Русија". То је подразумевало превазилажење унутрашњих подела и постизање јединства народа Црне Горе. После интензивних консултација у манастиру Стањевићи, владика је, 1791. године, "одредио 24 главара који би представљали неку црногорску владу". То је заиста допринело

¹⁶ Исто, 204.

успостављању политичког јединства Црногораца, које се, 1793. године, манифестовало као једнодушно одбијање аустријског захтева да се формира црногорски фрајкор који би ратовао против француских револуционара. Свестан да то одбијање може да има озбиљне последице за Црну Гору, митрополит га је, у писму аустријском цару, образложио страхом од могућег напада Махмуд-паше Бушатлије.¹⁷

Скадарски паша Махмуд Бушатлија је био Албанац који је, како Станојевић објашњава, био "чедо анархије Османског царства у ово доба и најизразитији представник сепаратистичких тежњи периферних паша у Царству, који настоје да, ослањањем на нетурско становништво, заснују своје кнежевине или монархије". Ти сепаратизми нису били "резултат сазријевања националне свијести, него је тежња појединих паша за одвајањем од Царства подстицала и будила националну свијест покорених народа у Турској".¹⁸

Махмуд-паша је представљао сталну опасност за Црну Гору, коју је, 1785. године, накратко војно поразио и окупирао, а Паштровиће опљачкао и спалио.¹⁹ Црногорци су му се осветили 1796. године, поразивши његове снаге у биткама на Мартинићима и Крусима. Албанци су на Крусима доживели потпуни пораз, а у тој бици је погинуо и сам Махмуд-паша Бушатлија. Тада су Пипери и

¹⁷ Исто, 226-240.

¹⁸ Исто, 124.

¹⁹ Исто, 93-107.

Бјелопавлићи ушли у састав Црне Горе, а постављена је и основа за прикључење осталих брдских племена.²⁰

Сукоб са Махмуд-пашом допринео је убрзаној државном организовању Црне Горе. Најпре је, 1796. године, збор главара донео две одлуке (од којих је друга позната под називом *Стега*) о одбрани и очувању слободе Црне Горе. Две године касније, 1798, донесен је *Законик обичи црногорски и брдски*, који је, у почетку, имао 16 тачака. Касније, 1803. године, проширен је на 33 тачке. У тада дефинисаној структури самосталне црногорске државе, Народна скупштина представља врховну власт, која доноси законе и бира митрополита, гувернадура, сердаре и војводе. Народна скупштина бира и Правитељство, носиоца извршне власти. Свети синод Руске цркве потврђује избор митрополита, док руски цар потврђује објаву рата, коју доноси Народна скупштина.²¹

Захваљујући победи над скадарским пашом и уједињењу с Брдима, Црна Гора је поново побудила заинтересованост Русије. Иако је, 1797. године, због спољнополитичких околности, одбио да удовољи њиховој молби да успостави званични руски протекторат над Црном Гором и Брдима, цар Павле I је обећао политичку и војну подршку Црногорцима. Такође, владика Петар I је, 1798. године, добио Орден Александра Невског, највише руско одликовање. Ипак, успостављање аустриј-

²⁰ Исто, 257-269; Душан Лекић, 103-113.

²¹ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку 1492-1992*, 117-118.

ске власти у Боки, на основу мировног уговора склопљеног у Кампоформију 1797. године, представља најзначајнији фактор који је допринео да црногорски митрополит задржи своју проруску оријентацију. Зато је, 1799. године, Петар I послао у Русију Николу Давидовића, чији је задатак био да се договори о руској помоћи успостављању државне власти у Црној Гори. Том приликом је затражена и руска подршка за припајање Боке Црној Гори, којој би, на тај начин, били обезбеђени нови природни и привредни ресурси, као и излазак на море. Што је најважније, како Душан Лекић истиче, "у јавној руској заштити овако увећане Црне Горе", митрополит Петар I Петровић је видео "почетак уређења праве и прве српске државе последице слома на Косову".²²

Још од доласка на престо, 1801. године, руски цар Александар I је настојао да убеди турског султана да му опасност прети од Наполеона, истовремено подстрекавајући побуне православних народа у Османском царству. У складу с тим, мешовити протекторат над Јонским острвима трансформисан је у пуни суверенитет Русије, чиме је успостављена њена слободна веза са Црном Гором као једном од база за опкољавање Турске. Насупрот томе, Француска распоређује своје агенте широм Средоземља, настојећи да сузбије руски утицај. У таквим околностима, незадовољан руском помоћи у спору са Аустријом, митрополит Петар

²² Радоман Јовановић, "Црногорско-руски политички односи (1771-1917)", 27-28; Душан Лекић, 114-132.

И се, под утицајем опата Долћија, свог секретара, окреће Французима. Наиме, Петар I је понудио црногорску војну помоћ Французима, уколико се ови одлуче за рат с Турцима.²³ Због тога је, у току 1802. и 1803. године, трајао отворени сукоб Петра I са руским државним и црквеним властима, што је резултовало познатом "афером Долћи" из 1804. Наиме, после размењених жестоких оптужби, "сва кривица је сваљена на опата Долћија, и он је тако постао трагична жртва ради поновног успостављања срдачних односа између Црне Горе и моћног словенског царства".²⁴

Руско-црногорском помирењу је допринело и то што је, у то време, Наполеон почео да се залаже за очување и консолидацију Турске, видећи је као свог савезника против Руса. То ће довести до "сукоба његове трупе са Црногорцима и навести га на помисао да сатре оне који су му некада нудили своје снаге".²⁵ Избијању црногорско-француског сукоба пресудно је допринело то што је, у децембру 1805. године, победом код Аустерлица и Пожунским миром, Наполеон укинуо Свето римско царство и сателитској Краљевини Италији припојио Венецију, Истру и Далмацију, дотадашње аустриј-

²³ Душан Лекић, 141-145.

²⁴ Радоман Јовановић, "Црногорско-руски политички односи (1771-1917)", 28-29. Опат Долћи је осуђен на смрт и, потом, умро у затвору, под неразјашњеним околностима. Видети: Душан Лекић, 171-172.

²⁵ Душан Лекић, 156-157.

ске територије. Наиме, према Уговору из Пожуна, "сва пристаништа, утврђења и мјеста млетачких земаља Аустрија уступа Француској, заједно са читавим ратним материјалом који је припадао бившој Млетачкој републици". Реагујући на то, Руси и Црногорци заузимају целу Боку, пошто је, 27. фебруара 1806. године, Црногорска скупштина одлучила да се, из те приморске области, истерају Аустријанци, пре него што Французи уђу у њу.²⁶

Желећи да предупреду улазак Француза у Дубровник, руско-црногорске снаге су, преко Конавала, стигле до њега. Пошто су га Французи већ заузели, Руси и Црногорци су га заобишли и угрозили га из Гружа. У селима око Дубровника, сељаци су са одушевљењем дочекали владику Петра I, који је прогласио "укидање феудалних односа и опрост плаћања обавеза на десет година".²⁷

Руска флота се искрцала на острва у средњој Далмацији, на Брач и ушла у Омиш, пружајући подршку устанку католичког и православног словенског становништва. Устанак се распламсао када је, 26. августа 1806. године, гувернер Далмације Дандоло поништио ранију одлуку француских власти да се сачува аутономија Пољичке области.²⁸ Французи су сурово угушили далматински

²⁶ Исто, 179-181.

²⁷ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку 1492-1992*, 176.

²⁸ Пољичка аутономија је била регулисана Пољичким статутом из 14. века, а опстала је и након пада Венеције, 1797. го-

устанак, док су се Руси повукли из рата, што значи и из Јонског и Јадранског мора, после склапања Тилзитског савеза Русије и Француске, 7. јуна 1807. године.²⁹ Наиме, Александар I се, миром у Тилзиту, обавезао да Наполеону препусти "скоро све интересне сфере у Европи у којима се његов утицај јако осјећао, па је, тако, и Бока Которска препуштена Француској".³⁰ Заправо, ни док је рат трајао, Александар I није подржао митрополитов план да се створи "славеносрпска" држава, у чији састав би ушли Црна Гора са Подгорицом, Спужом и Жабљаком, Бока Которска, Херцеговина, Дубровник и Далмација. Та држава би била под суверенитетом руског цара, а на њеном челу би био "рођени Рус", којем би црногорски митрополит био помоћник. Дубровник би био престоница те "славеносрпске" државе. Како Душан Лекић објашњава, Русија је, превасходно, желела да спречи испуњење Пожунског уговора, не оспоравајући да наведена територија представља аустријску интересну сферу.³¹

Ипак, када је, 1807. године, заратила са Турском, Русија је настојала да повеже српске снаге из Србије, Цр-

дине. Видети: Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку 1492-1992*, 174.

²⁹ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку 1492-1992*, 176-178.

³⁰ Радоман Јовановић, "Црногорско-руски политички односи (1771-1917)", 30.

³¹ Душан Лекић, 213-215.

не Горе, Брда и Херцеговине. Руси и Црногорци су покушали да, у заједничкој акцији, заузму Клобук у источној Херцеговини, али су, уз помоћ Француске, Турци одбили њихов напад. Црногорско-брдско борбено деловање према Никшићу и Босни је било успешније, па је значајно утицало на то да изостане напад Турака из Босне на Србију.³²

Руско-турски рат је обновљен 1809. године, што је допринело јачању сарадње Црногораца и србијанских устаника. Када су Карађорђеове снаге продрле преко Сјенице, сусреле су се са једним одредом Црногораца и Брђана код Суводола. Истовремено, Црногорци су интензивно нападали Никшић. Циљ је био да се, праћени својим војним снагама, Петар I и Карађорђе сретну код Колашина и да се договоре о даљим дејствима. Међутим, због турског продирања од Ниша, Карађорђе је морао да се врати у Србију, па је Петар I саветовао брдским племенима да се уздрже од већих напада на Никшић и Колашин. Ипак, пошто су србијански устаници одолели турској офанзиви, брдска племена су, у току 1810. године, наставила да нападају Турке.³³ Већ 1811. године, Црногорци нападају Спуж, Подгорицу и Жабљак, а настоје и да се осигурају од скадарских и херцеговачких Турака.³⁴

³² Новак Ражнатовић, "Политички односи Црне Горе и Србије у XIX вијеку", у: Јован Р. Бојовић (уредник), 74.

³³ Исто.

³⁴ Душан Лекић, 257-258.

У околностима произашлим из рата с Турцима, црногорском митрополиту је било важно да одржи добре односе с Французима. Међутим, када је, 1811. године, постало јасно да ће се обновити руско-француски сукоб, Наполеон је почео да планира потпуно војно покорвање Црне Горе. Од тога је, ипак, одустао, пошто "није имао рачуна да разбукти ватру на југу Јадрана уочи новог и судбоносног окршаја са Александром".³⁵

Букурешки мир није био кобан за Црну Гору као за Србију, али ју је изложио великој несигурности, па ни вести о француским поразима у Русији, ни енглеско подстрекавање, нису били довољни да охрабре Црногорце да, 1812. године, поново зарате у Боки. Тек када су, 1813. године, Енглези заузели већину далматинских острва и успоставили блокаду Дубровника, а Аустријанци почели да улазе у Илирију, Петар I се одлучио на нови поход на Боку. Уследио је низ црногорских војних успеха, после којих су Французи задржали контролу само над Котором.³⁶

Такву ратну победу је требало политички верификовати, па се, 10. новембра 1813. године, у Доброти, састала Скупштина Црногораца и Бокеља, на којој је донета резолуција о уједињењу Црне Горе и Боке Которске. Убрзо је формирана Централна комисија, на челу с митрополитом Петром I, сачињена од девет представника Бокеља и девет представника Црногора-

³⁵ Исто, 252-253, 258-260.

³⁶ Исто, 264-265, 275-281.

ца. Међутим, још је било неизвесно шта ће, као силе победнице у рату, Русија, Британија и Аустрија одлучити о судбини Боке Которске. Због тога су, на заседању Скупштине, 29. јануара 1814. године, 64 обласна делегата потврдили акт уједињења и одлучили да се не дозволи улазак страних трупа у Боку, све док савезници не донесу одлуку о њој.³⁷

Петар I се надао руском покровитељству над двама уједињеним српским провинцијама, али је на Бечком конгресу одлучено да Бока Которска припадне Аустрији, "што је за Црногорце представљало до тада највеће разочарање у Русију".³⁸ Душан Лекић објашњава зашто је Русија изневерила црногорска очекивања:

...Иако главни побједник, цар Александар је прихватио аустриску тезу поводом питања Боке, сматрајући ваљда да његови мали и храбри штићеници Црногорци још нијесу дорасли да као организована државна заједница управљају земљом која би била проширена бившим посједима Млетачка и, доцније, Аустријанаца и Француза. (...) Посматрана кроз призму словенске сентименталности, ова одлука на први мах вријеђа, да би одмах затим дала повода за размисљање. Треба стално имати на уму да су сви аустро-руски преговори и комбинације о подјели турског царства увијек сматрали као аустриску утицајну сферу земље сјеверно од линије Београд – ушће Дрима. С друге стране, Русија по-

³⁷ Исто, 281-284.

³⁸ Радоман Јовановић, "Црногорско-руски политички односи (1771-1917)", 30.

слије побједи над Наполеоном, иако је могла да се територијално проширује у централној Европи, није постала господар Средоземља. За ово су се побринули Енглези. Према томе, оставити један важан војни залив као што је Бока у посједовању Црногораца без могућности да их ефикасно подржава, значило би изложити их похлепности једне велике силе која би, првом zgodном приликом, тражила и нашла начина да Црногорце одстрани из Боке. Нема, дакле, сумње да су такве и сличне консидације политичке стварности диктовале ову одлуку цара Александра и да је она – посматрана кроз ту призму – резултат једног дубоког испитивања реалних могућности садашњице с обзиром на будућност.³⁹

Црногорци и Бокелји се нису лако помирили са таквом одлуком великих сила, па су, почетком јуна 1814. године, пружили оружани отпор аустријским трупама које су улазиле у Боку Которску. Ипак, брзо су принуђени на капитулацију, па се, 11. јуна, напустивши Котор, Петар I вратио у Црну Гору.⁴⁰ Следеће, 1815. године, он интензивно прати избијање Другог српског устанка и шаље своје емисаре у Србију.⁴¹

³⁹ Душан Лекић, 286-287.

⁴⁰ Исто, 287.

⁴¹ Новак Ражнатовић, 75.

ПОЛИТИЧКИ ИДИОМ СРПСКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ

Српска револуција је отворила епоху "сукоба интереса великих и малих народа у Југоисточној Европи"¹, уводећи у "историју Источног питања и нови фактор малих народа и ослободилачких покрета".² Несумњиво, захваљујући својим војним успесима, нарочито од 1805. године, Срби "постадоше фактор с којим се поче рачунати и у великој политици".³ Међутим, како Екмечић указује, Српска револуција је, у Европи, доживљена "као догађај који мами Русију према турским мореузима"⁴, што је било погубно за дипломатске напоре устаничке Србије:

...Сваки српски депутат који би се запутио из узаврелих шумадијских села на европске дворове, удисао је у њима непријатељски ваздух, а да тога није био свестан.⁵

¹ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку 1492-1992*, 195.

² Milorad Ekmecić, "Srpska revolucija i jugoslovenske zemlje u vreme napoleonskih ratova", 220.

³ Васиљ Поповић, 97.

⁴ Милорад Екмечић, "Европски оквири и карактер Српске револуције 1804-1815", 51.

⁵ Исто, 52.

На другом месту, Екмечић објашњава:

Вођена у време драме наполеонских ратова, Српска револуција је постала фактор стратешких односа великих сила и из те сенке није никада изишла. Тешко је наћи значајнији догађај у светској историји модерног времена коме је свет поклонио мање пажње. Делимично за ово сноси одговорност и сама Српска револуција – одвећ је била везана за Русе, па је с њима морала да дели и страх Западног јавног мњења од "калмичког кнеза", како у Француској 1814. називају руског цара.⁶

Такво Западно становиште о Српској револуцији сажето је у две Наполеонове мисли: "да би само један палац земљишта на десној обали Дунава, под руском контролом, био раван општем расулу Османлијског царства", као и да је Аустрија "географски непријатељ Србије". Тим наполеоновским историјским проклетством, према Екмечићу, Србији је на чело утиснут "белег вечног савезника Русије".⁷

Ипак, не треба заборавити да су се српски устаници најпре обратили за помоћ Хабзбуршкој монархији, као страном сили с којом су, до тада, имали најјаче везе. Прва молба Бечу упућена је преко митрополита Стратимировића, у писму које је, крајем марта 1804. године, добио од Јакова Ненадовића и Карађорђа:

⁶ Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918. Први том*, 156.

⁷ Милорад Екмечић, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку 1492-1992*, 164.

Наша великаја нужда дерзостное нас творит, пак извјестити нашу посљедњују погибелъ којом данас страдамо и терпимо, а зашто је то то је добро познато Вашему архипастирству и самом царском двору да у време турскога рата ми цијела Србија јесмо се заклели блаженопочившему цесару Јосифу вјерно служити, од кога смо и оружије примили и крјепко против Турака оружије дизали желећи што би имали благог заштителъ дом аустријски; и тога лешени бисмо и не знамо зашто нас цар остави у рукама они исти наши непријатеља које смо ми гонили и њиову браћју и синове под мач метали царским оружијем. (...) Али не знамо какав ће овому дјелу конец бити. За које ми сва Србија, мало и велико, со плачем, горко вопијемо Вашеј екселенцији, прострите свјатија руки вашија и пријмите нас у отеческаја недра и придстаните у царја и идјеже сам вјеси помошчи нама за сада могли би ш њима војевати и против њи стајати, али после не знамо хоћемо ли одкуд какову помоћ имати...⁸

У своме одговору, тј. посланици свештенству и народу у Србији, митрополит Стратимировић је саветовао покораванье царској и Божјој вољи:

По тому, дакле, толико само за утјешеније ваши јављам и вас увјеравам да прошеније ваше височајшему мојему надлежатељству сообшчити и тако управити буду ја да тоје и мојему милостивјешему монарху преставитисја может. Милостивјеши мој монарх најлушче знајет оно отношеније

⁸ Радослав Перовић (приредио), *Први српски устанак. Акта и писма на српском језику. Књига I 1804-1808*, Народна књига, Београд, 1977, 60.

и сојуз у којему он с височајшим султаном стојит, сљедователно по својој мудрости и челољубију најлучше закључити будет уколико и какoвими средствaми он вам јакo турскија Порти подаником от својеја страни спомоштетствовати может и хошчет.

Једино токмо что засада вам по дужности архипастирској јакo јединовјерним мојим и чадом во Христје возљубљеним совјетовати и отечески препоручити имам јест сије да по заповједи божијеј вашу судбу, у коју вас је промисл божиј поставио, терпјељиво сноситe и зато будите височајшему султану турскому јакo верховному господину и обладатељу вашему вјерни и јему тегобе ваше пристoјно представљајте и облагшеније просите, који, ако и није христијанин, обаче опет тјаготе ваше јакo подаников својих услишати и правоте ваше разсудити безсумјено будет; царске јего људе почитујте и чувајте, штедите кров невину, пазите да не учините обиду невиним Турком, а најпаче не косњавајте сја мечетов и свјатиње их и гледајте да никаковим начином не обезчестите оно что год они за свјатињу почитајут. Ово вам усердствују, мољу и совјетују. В прочем, возверзите печаль вашу на промисль божиј, бог јест милостиви утјешитель скорбјашчих и плачушчих.⁹

Митрополит је, у писму проти Матији Ненадовићу, био нешто конкретнији:

Кромје того, вашему благоговјeјнству за вашу сопствену вједомост и управленије приложити здје могу да турски двор и с нашим аустријским и с росијским и с прочими окрестними дворами у миру, у љубови и у пријатељству находитсја,

⁹ Исто, 61.

дакле и сваком од ових дворов угодно будет ако ви турецкому султану као вашему обдатељу вјерни пребудете, слѣдователно мислим да у ово време од других ових дворов не можете другу помошч ни оживавати развје то једно да вас они код турскаго султана препоруче. И то једино и желити и молити можете. Но притом ви сами ваља да се бринете за себе и прошеније важе и желаније вашему надлежатељству, сирјеч султану, дивану турскому да предложите; межутим, сва дејствија ваша тако да уреждуј(а)те и то всегда у памети да имате да сте поданици турскаго султана и да и по совершенији предпријатија того које сте предузели опет турској Порти подложни имате бити. Једно само облакшеније и безопасије за будушче од турскаго двора и вашего обдатеља просити свободно можете, а друге дворове који су турскаго двора пријатељи можете молити да вам буду заштитници у прошенију вашему. То је један сигуран пут којим, по мојему мњенију, шествовати можете, којим ако ходили будете никого увредити не можете, а и божју притом и чловјеческу заповед преступити не будете, а за себе опет промотреније и уредбу исходатајствовати можете.

Настојте, дакле, и Ви и све друге старешине и кметови народни да бодруствујут да не би са мирним Турком обиде никакове твориле, како что и у овом другому посланију опоменух.

Препоручујем Вам такожде да колико је можно и сами свој род чувате да не би крвопролитије без нужди бивало.¹⁰

Устаници су послушали Стратимировићев савет да се боре само против дахија и да буду лојални султану,

¹⁰ Исто, 62.

па су, износећи своје захтеве и тражећи обнављање повластица из 1793. године, крајем априла 1804, истакли да је "раја цару покорна, него само противимо се оним зликовцем од који смо немилостиво мучени били".¹¹ Такав став су задржали и у прво време након што су почела сукобљавања с царском војском, па су, у свом обраћању султану, јануара 1806, изјавили следеће:

Ми, дакле, торжествено изјављујемо пред богом, В. В. и целим светом да желимо заувек остати ваши поданици и да ћемо точно плаћати данак принадлежећи владатељу кога нам је бог даровао, но ни ми нити деца наша нећемо се ново подвргнути јарму наши мучитеља...¹²

У исто време, показало се да бес српских устаника није усмерен само према дахијама. Карађорђе и друге старешине су, јула 1804, писали Јовану Јовановићу, бачком владици, образлажући му своју огорченост односом Аустријанаца према Србима, у рату 1788-1791:

...Они умјесто штоб мужество рода нашег вјерност и ревноност похвалама и награжденијем милости возвисити, називали нас безчестним именованима, кујонама и ферфлукте национ. Тако су завидјели нашој војеној храбрости и неустрашимости. Бједности и несреће које је трајавшеј војни и пре и после закљученија мира кроз обману њемачку род наш трпио није могуће описати...

¹¹ Исто, 68.

¹² Исто, 151.

(...) Није им доста било толику несрећу и погибелъ људству нашему проузроковати за званијем својим, него су и оне који су тамо на ваших странах, бојећи се турског отмашченија, заостали живити от свију странах опет натраг у Турску терали без пошчадјенија, не давши им тамо грунтова и мјеста за домове. Камо да смо на миру остали и превару немачку предвидили, доиста, господине, не би лако Немац ногу преко Саве и Дунава пренесао или би с великим својим убитком и трудностију морао чинити. Но службе наше и вјерна содјејствија која су му пут у земљу турецку облакшала – све су презрјели и у ништо ставили...¹³

Због свега тога, устаничке вође су затражиле од владике Јовановића да им помогне у успостављању везе са Русијом:

...Зато ваше преосвјешченство и паки, Христа ради, и пет његових рана, с излијанијем слез просимо употребите, владико свјати, ваше ходатајство у Их свјашчењејшега, всеблагоутробњејшега и непобједимаго императора всеја Росији, государја государја Александра Павловича што бољше можете за овај бједни храбри и вјерни славеносербски народ, от толико вјекова у пребједних окрестностех находјашчејсја, деноношчно кричушч, плачушче под љутејшим јармом турским и тиранским, у оковах жељезних, воздыхајушчих християнских душ и жалајушчи јединожди за всегда избавленија и искупленија милостију и помошчју всевишњаго творца посредством же скиптра всеблагоутробњејшега, непобједимаго, благочестивјејшега цареј царја нињешњаго вјека, государја

¹³ Исто, 86-87.

государја Александра Павловича, за благостојаније и обшче-је нашего сербскога народа безсмртноје благополучије, ползу и славу изходатајствовати умилњејше изволите...¹⁴

Ипак, то није спречило устаничке старешине да, неколико дана касније, изразе захвалност аустријском цару Фрањи I за његово посредовање код султана, као и да га замоле да буде посредник и јемац у њиховим преговорима с Бећир-пашом и Портом:

Ми не можемо довољно Вашем ц.-краљевском величеству благодарити за превелико милосердије које сте ви к нама у великој нашој туги учинили, најпаче што сте нашу молбу услишили и нашег цара, великаго султана, дали сте извјестити што ми от насилников и зулумџија страдамо. (...) зато у величајшеј понизности молимо се Вашему цесаро-краљевском величеству да нам и ви овде от ваше стране будете у помоћи и да пошљете ваше цесарске поклицаре који ће моћи бити и посредственици и свидјетељи при овој уредби и договору нашем у с царевим везиром Бекир-пашом. И кад наш цар велики султан уредбу ту и договор потврди, онда и Ваше величество да потврдите и да гарантирате. Тако би сигурни били да неће унапредак зулума у Србији бити. То ви лако можете учинити као пријатељ и коншија нашег цара. А и за вас и вашу земљу и границу и за ваше поданике је нужно и полезно да мир постојани и тишина у Србији буде, јер кад је овде немир то и у вашим земљама не може бити мирно, како што сте досаде искусити могли.¹⁵

¹⁴ Исто, 87.

¹⁵ Исто, 88-89.

Устаници су брзо увидели да им ривалитет међу империјалним силама и сукоби у Османском царству омогућавају да наступе као самосталан политички фактор и теже што већем остварењу сопствених интереса. То се констатује и у писму¹⁶ са упутствима и саветима митрополита Стратимировића, послатом Јакову и проти Матији Ненадовићу и Божи Грујовићу, августа 1805. године:

Гдикоја господа паметна и мудра говоре о вама да никада боље време за вас изабрати нисте могли да устанете нити лепшим начином него што сте почели, а да је добро време сами видите јер сви су краљеви у рату између себе, немају кад на вас мислити, а ваш цар султан забунио се својима провинцијама наше стране, не зна куда ће пређе и неверојатно да ће вас или заштитити од нападенија или насилно угњетити или отрећи вам оно што иштете. Држите, дакле, и иштите прошеније ваши сложено, јединодушно, иштите дуго и без ослабљенија, мораће вам дати што иштете. Боље сад с крвополитијем мучити се, а после у миру и безопасности живити нежели онако како што сте пређе били угњетени бити.¹⁷

Њихова спремност да се сукобе са султановом војском пресудно је утицала да Карађорђеви устаници

¹⁶ Иако је писмо потписано са "Константин Јовановић", дуго се мислило да је Доситеј Обрадовић његов аутор. Радослав Перовић то демантује и потпис на крају писма не третира као псеудоним.

¹⁷ Радослав Перовић (приредио), 137.

постану релевантан политички фактор и потенцијални савезници империјалних сила. После српске победе на Иванковцу, руски цар Александар I је, како Лазар Арсенијевић-Баталака указује, увидео

...да су Срби кадри не само дахија отрести се и растерати их, него да су у стању и суверена сили одапрети се, па зато је он и о молбама српским, њему подношенима, и о самом њиховом уздигнућу, судећи по опстојатељствима која су се придогађала, врло добро по интересе своје промислио и рачун схватио.¹⁸

Наиме, Руси су брзо разумели да би, успостављањем савезништва са српским устаницима, стекли предност у односу на своје конкуренте у решавању Источног питања – Хабзбуршку монархију, Француску и само Османско царство. Пошто су Турци и Французи били отворени непријатељи Српске револуције, Русима је било најважније да сузбију аустријски утицај на Србе. То је било највидљивије у тренуцима када се, незадовољан степеном руске подршке, Карађорђе окретао некадашњим српским савезницима.

Како Славко Гавриловић објашњава, након што је Хабзбуршка монархија одбила да их "прими под своју заштиту", Срби су се оријентисали према Русији, "али су увек, мање или више, држали отворена врата за спо-

¹⁸ Лазар Арсенијевић-Баталака, *Историја Српског устанка. Књига I*, Баталакин фонд, Београд, 1898; Слово љубве, Београд, 1979 (фототипско издање), 187.

разум са Аустријом, знајући да би их потпуна блокада и херметичко затварање границе на Сави и Дунаву довели у скоро безизлазан положај у погледу снабдевања храном и оружјем и у погледу азила у случају пораза устанка".¹⁹ Управо то је Аустрија искористила да, у пролеће 1808. године, покуша да постигне да устаници траже успостављање њеног протектората над Србијом. Међутим, показало се да је руски утицај на Србе сувише јак. Почетком маја, Карађорђе је обавестио Родофиникина да ће, на преговоре са генералом Симбшеном, послати Младена Миловановића и Стеву Јевтића, свог секретара. У истом писму, он објашњава:

...Ја сам тако писао моме секретару Стеви Јевтичу и г-дару Младену да они овако разговор имаду на састанку: ако ишту Немци да смо њиови вечити пријатељи на то ћемо бити контени и писмено дати или од њи узети писмено, а ако ли ишту Србију ни под који начин дати нећемо никому без крвополитија...²⁰

Отприлике две недеље касније, у писму Симбшену, Карађорђе је, позивајући се на руску и француску заштиту, експлицитно одбацио сваку могућност да Србија постане аустријски протекторат:

¹⁹ Славко Гавриловић, "Аустрија и присуство Руса у Србији 1811-1812", у: Васа Чубриловић (уредник), *Југословенске земље и Русија за време Првог српског устанка 1804-1813*, Српска академија наука и уметности, Београд, 1983, 132.

²⁰ Радослав Перовић (приредио), 342-343.

...У све теченије нашега востанија старали смо се ми сохранили височајшу милост и благотвореније Јего величества императора и краља, вашего всемилостивјејшега господара, не дајући ни најмањега повода зашто би на нас негодовао.

Кад су Ваше превасходитељство призвали мене на састанак, ја, будући заузет причином нападенија турскога на Дрини, уполномоћио сам за ови састанак мојега секретара Стефана Јефтимијевича и совјетника Младена полагајући да се предмет састанка тиче до послова погранични и комерцијални, али по разговору са уполномоћенима вашима, о којима сте ви мени изволели писати, јаве мени мој секретар и совјетник Младен да желаније ваше состоји се у тому да ми пишемо Јего императоро-краљевскому величеству, всемилостивјејшему вашему господару, у којем прошенију да предамо Србију под верховну његову власт и да га молимо да уведе у наше градове аустријске гарнизоне.

Таково предложеније од уполномоћени ваши није могло да ме до крајности не удиви, перво, што ни ми ни народ, сав сербски, који смо проливали кров своју за своје избављеније, не можемо на то согласити се, а ако би се согласили ми, свако согласеније наше не може имати никаквога места без утвржденија велики господара росијскога и францускога у којих рукама состоји се наше жребије. Ја ускоравам обзнанити о тому Ваше превасходитељство, не сумњајући нимало да предложеније ваши полномоћника учињено је не по вољи вашеј или по заповеди Двора аустријскога, него самосердије њиово к својему господару мислећи да ће чрез то учинити што угодно Јего величеству.²¹

²¹ Исто, 352.

Наравно, такав Карађорђево одговор је само продубио аустријско неповерење и анимозитет према Србима. Аустрија је нарочито била узнемирена због активности руских трупа на територији Србије, 1807. и 1809, а када су, почетком 1811. године, Руси успоставили своје гарнизоне у Смедереву, Београду и Шапцу, то је, у Бечу, доживљено као директно угрожавање границе на југу. Избегавајући отворено супротстављање Русима, Аустријанци су завели економску блокаду Србије, што је требало да отежа снабдевање руских трупа и изазове огорчености Срба према својим словенско-православним покровитељима. Економска блокада није испунила свој циљ, пошто је, међу Србима, проруско расположење остало доминантно, док су се Руси повукли из Србије тек 1812. године, због рата против Француза.²²

И у последњим годинама устаничке државе, Срби су настојали да, балансирањем између интереса великих сила, обезбеде најбољи положај за њу. Због тога су се, како Славко Гавриловић указује, Карађорђе и друге устаничке вође држале противречно:

...у присуству званичних аустријских емисара, Карађорђе је дизао здравицу најпре за руског цара, као свог заштитника, али је одмах изјављивао да Србија за своје постојање има да захвали само Аустријском двору. Вожд је дискретно пребацивао Аустријанцима што га нису отворено помо-

²² Славко Гавриловић, "Аустрија и присуство Руса у Србији 1811-1812", 132-135.

гли, па се не би потчинио Русима, док их је његов секретар Стефан Јефтић уверавао да су Руси дошли у Србију, по наговору Стефана Живковића, а не на молбу Карађорђеву. Попут Карађорђа, и поједине војводе и совјетници (Јаков Ненадовић, Михајло Грујовић) повремено су протурали гласове како су одани Аустрији, а незадовољни политиком Русије...²³

Гавриловић сматра да је земунски командант Червинка дао најтачнију оцену Карађорђевих ставова:

...он није ни за Русе ни за Аустријанце, него за независност Србије. Иако пред људима из Аустрије исказује захвалност према Бечком двору, а неповерење према Русији, он се неће потчинити Аустрији све док га Руси сасвим не напусте.²⁴

Без обзира на катастрофалан пораз устаника који је уследио после одласка руских трупа, устаничка Србија је рационално поступила када је, између Аустрије и Русије, изабрала Русију. Драгослав Јанковић даје сажето и уверљиво образложење таквог српског избора:

Док се Русија, ипак, залагала за ствар Срба и пројектовала њихову аутономију (ако не и пуну независност, коју су устаници желели), Аустрија је, претежно због својих уну-

²³ Исто, 135-136.

²⁴ Исто, 136.

трашњих национално-политичких разлога, у најдужем раздобљу устанка, била против било каквог самосталног политичког организовања Срба у њеном суседству, а најчешће за *status quo*, не дајући устаницима наду за ослобођење и осамостаљење.²⁵

Исти аутор пружа и сажето и уверљиво објашњење основе српско-руских спорења за време Српске револуције:

Невоља је била у томе што су многи Руси, а најчешће одвећ ревносни руски чиновници, под руском заштитом – протекторатом Русије, подразумевали, у ствари, руску власт у Србији или бар руско мешање у унутрашње ствари Србије, док су, с друге стране, устаници под заштитом – протекторатом, подразумевали, у ствари, своју пуну унутрашњу самосталност, без неких других својих обавеза према протектору, осим верности Русији и руском цару.²⁶

Другачије речено, конфликт је проистекао из спремности Карађорђевих устаника да изађу изван оквира задатих руском империјалном политиком и неспремности Руса да се ставе у службу српског национализма. Ипак, руски утицај је био пресудан да Срби одбаце Ичков мир, што их је, неминовно, одвело у политичку ра-

²⁵ Драгослав Јанковић, "Русија и државно уређење устаничке Србије", у: Васа Чубриловић (уредник), *Југословенске земље и Русија за време Првог српског устанка 1804-1813*, 257.

²⁶ Исто.

дикализацију и посвећеност циљу да, "у савезу са Русијом, извојују пуну независност и, по могућству, уједињење свих српских земаља".²⁷

Већ од прве године устанка, његово вођство је сматрало да, кроз борбу против Турака, треба постићи српско национално јединство. У складу с тим, Карађорђе и друге војводе су, у августу, позвале пивског архимандрита Арсенија Гаговића и херцеговачке старешине да се придруже борби:

...Зато љубезна браћо моја, ево ви сад (време) и случај да се и ви ослободите и с нами сједините. Немојт(е) поштеђети, ка' и ми, посљедњу капљу крве пролити за вјеру хр(и)стијанску, за свете цркве и монастире и за слободу отечества својего. (...) Зато, љубезна браћо, не упустите из ваших руку срећно вријеме и случ(ај), но сви једно и заједно помолите се всевишњему богу створит(ељу), помошнику христијанскому, и ударите ви о(т) те стране, а ми ћемо от ове, с неустрашимим духом, и с помоћију божијеју приђе мјесец данах, састаће нам се војске у Сарајеву, гдје захира, цибана, свако благо и бисер неизчитајемо и безмјернаја сокровишта које су Турци от нас и нашијех старијех пограбили...²⁸

Поводом овог позива, како је у писму митрополиту Петру I нагласио, Арсеније Гаговић није желео да чи-

²⁷ Васа Чубриловић, "Међународни положај југословенских земаља концем XVIII и почетком XIX века", у: Васа Чубриловић (уредник), *Југословенске земље и Русија за време Првог српског устанка 1804-1813*, 17.

²⁸ Радослав Перовић (приредио), 92.

ни ништа противно саветима црногорског владике и руској вољи.²⁹ У децембру исте године, Гаговић је сазнао шта Руси очекују од Херцеговаца, пошто је добио писмо од Марка Ивелића, руског представника. У том писму, између осталог, стоји и ово:

...Знате и ви и Турци како сам ја от всемилостивјејшаго моего государја, всеросијскаго императора Александра Павловича оправљен у ове стране за ставити мир и тешину перво међу Црногорцима, који су ме и послушали (...) и вас опет совјетујем да будете вашим заповједникам Туркам покорни и послушни, а от јарамаза ваља се чувати; тако исто да и међу вама не буде јарамаза зашто сам ви и приђе објавио да је честити цар Отмановић с росиским царем у мир и у велику љубов. Зато вам пишем да и ви не слушате људе оне који ништа друго нијесу вредни учињети нако да смуте народ и да род сербски доведу до такве погибелји из које се никад не би могао избавити, а сувише у немилост оба цара (!). Ја се без сваке сумње уфам да ћете ме всесердно послушати, а злих људеј савјете који ве наговарају и наводе на гњев божији и царски сасвим оставити и отбачити. Будите вјерни богу и цару, у томе се састоји срећа ваша и поштење и таде ће вас бог и цареви помиловати, а који људи бога и царева своје не слушају они морају великим и тешким кастигом божијим и царским изгинути.³⁰

Противно руској политици, Карађорђе је наставио да подстиче Херцеговце, Брђане и Црногорце на бор-

²⁹ Исто, 99-100.

³⁰ Исто, 100-101.

бу против Турака. Новембра 1805. године, Скупштина устаничких старешина је, између осталог, одлучила да се устанак прошири на суседне крајеве. У складу с тим, 1806. година је протекла у подбуњивању Срба у Босанском и Видинском пашалуку, као и у Лесковачком и Новопазарском санџаку. Немира је било и у Скадарском пашалуку, тј. у деловима Полимља.³¹ Априла исте године, Карађорђе и Правитељствујушчи совјет су писали митрополиту Петру I:

...Ми смо то свагда и у сердцу и у мисли имали да ћете ви кад било сербском народу у ослобођењу велика и могућа потпора бити, тако смо и у почетку нашем и до данас свеједнако на вас и на ваше славне Сербље, црногорске витезове, и очи и сердце наше обрашчено имали као на једну једиту слободну и независну и преславну, уви! без наше кривице изгубљене сербске државе витешку част која је данас Сербљем и обрана велика и преслатка дика. Ви, дакле, и осећате боље вкус слободе и независности који сте до данашњег дана тако славно њу на утјеху свјех Србов обдржати знали. То ми добро знамо и сав свјет с нама зна и говори да су Црногорци они Сербљи који ћеду у обшчему избављенију прву помоћ роду своме и учинити. Зато смо ми свагда бога молили и данас га са сузама молимо да он нас с вама соједини, нас које је љута нужда и невоља натерала да себе от мучитеља наши и от непокорников нашега честитаго цара отбрањујемо и избављамо, не надајући се ни

³¹ Миомир Дашић, "Ширење српске народне револуције од граница устаничке Србије до граница Црне Горе владике Петра I (1807-1813)", у: Симон Ћуретић (уредник), 21.

на кога другога него само на јединога бога и на правду нашу, на благочестивјејшаго цара и наш прелјубезни сербски род којега наше ране боледу. Да бог, велим, соједини мисли обшченародна дјела наша с вама и да свеже међу нами и вама сојуз, неразрјешими сојуз грађанства, сладчајши и вјечни, како што нас је везао свезом крoви, рода и племена и вјере љубезњејшим (!), за обшченародну ползу нашу и за славу и чест благочестивјејшего и всемилостивјејшего вашегo, дерзајем рeшчи и нашегo и обшчегa всјех православних Сербов и всјех благочестивих християнских народoв, покровитеља Александра Великагo који је, благодареније богу дајем велики и могушчи сојузник нашегa честитогa цара. То радост нашу умножава да ви с договором царева у вас повјереногo господина брегадира Санковскогo и са согласијем јединовјерне и јединородне браће наше Бокезов и Далматинцев Боку от Которе и Далмацију от новогa на њи баченогa ига обшчих наших цареј непријатељев Французов избавити намјеравате и, како чујемо, већ сте их и избавили и тако сте предсачували вашу и за Бокезе и Далматинце приправили сте слободу и независимост како ћете заједно уживати под крилом благочестивјејшагo гoсударa.³²

Након што су, настојећи да своје тежње прикажу као компатибилне са руском империјалном политиком, повезали борбу за српско национално уједињење с лојалношћу словенско-православном цару и турском султану, Карађорђе и Совјет су затражили црногорску помоћ у рату против босанских муслимана:

³² Радослав Перовић (приредио), 175.

...зато молимо и заклињемо вас крoвију сeрбском, која крoв крoз вaшe и вaши витезoвa жилe тeчe, a знaмo дa је у мнoгих блaгoрoдних сeрдцaх у дaнaшњeм врeмeну прeкрaснo вeћe и ускипeлa, дa нaм сe с вoјскoм чтo сe скoријe мoжe нa пoмoћ нaћeтe и дa тaкијa с лeђa и oтудa нa Бoснy удaритe, дa дижeмo свe штo сe чeститим крeстoм крeсти, дa устaнe и Бoснa и Хeрцeгoвинa нa oбшчeјe свију Сeрбљa избaвлeнијe, и дa пoбјeдимo нeвјeрнy нaмa и цaру нaшeму Бoснy и дa живимo зaјeднo и ујeднo кaкo штo нaм бoг зaпoвјeдa кoји је у нaс јeднy исту сeрбску крoв улиo и јeдним нaс блaгoчeстијeм прoсвјeтиo; тaкo дa живимo и дa будeмo јeднa брaћa, јeднo тјeлo, јeднo сeрдцe и јeднa душa и љубeзни сoгрaждaни пoд јeдним крилoм и пoкрoвитeљствoм нaм јeдинoвјeрнaгo и јeдинoплeмeнaгo, дaнaс у свјeту прeвaгo и нaјслaвнијeгa цaрa, блaгoчeстивјeјшaгo гoсудaрјa всeрoсијскaгo.

Овo је мисл и жeљa нaшa oт кoјe ми никaдa oтступaти нeћeмo. Видитe, милoстивјeјши сeрбски aрхипaстиру и влaдaтeљy, дa нaм ви дaнaс вишe пoмoћи мoжeтe нeгo штo смo ми кaдри учинити. A у свaкoмy присрјeнију пoмoћи мoжeтe, јeрбo ми, рoд и брaћa вaшa, ми смo у нужди у oнo врeмe у кoјe ви кaо крoв и плeмe и вјeрa нaшa прeд цјeлим свјeтoм дужни стe нaм пoмoћи. Нeмoјтe тo чeкaти дa вaши и нaши нeпријaтeљи бyду мoгли рeћи: "Сeрбљи би сe били избaвили и oслoбoдили сaмo дa су им Цeрнoгoрци њихoви у пoмoћи били." Ми oт чaсти знaмo oтнoшeнијa вaшa, кoјa истa и нaс љубeзњeјшe вeжy, aли aкo ви дaнaс у Хeрцeгoвинy и у Бoснy с вoјскoм нe удритe знaјтe дa ћeмo ми жaлoснo прoћи. Aкo ли бoг прeкрaснo вaшe сeрбскo сeрдцe рaспoлoжи, тe ви пoхитaтe с вoјскoм дa сe сoјeдинимo и дa јeдaн другoм пoтрeбнa дoдaвaти мoжeмo, учинићeмo у имe

божје оно за које ће нас Србин после хиљаду година благосиљати...³³

Позив црногорском митрополиту за помоћ поновљен је и у Карађорђевом писму из маја 1806. године:

...Против ове, дакле, неверне и душманске Босне, која је от старине свагда главне и заклете непријатеље србскога имена и вјере у њедрама својим ранила и која је Јехидново исчадије, нечестивога Бранковића семе проклето, данас о томе ради да угаси са света јадом својим и да избрише сасвим име и благочестије србско! Против овога, велим, заклетога вечнога домаћега непријатеља нашега просимо ми од вас скорују и неотложимују вооружану помошч, на коју смо ми у самоме почетку основанија нашего велику надежду имали!!! Заклињајући вас светим оним вјере, племена и крви свезом, по којему се једна браћа називамо и јесмо, призивљемо с пламеним сердцем и с разширенима рукама вас и чрез вас сву нашу црногорску, далматинску и ерцеговачку храбру, премилу и предрагу браћју у онај положителни сојуз који је между старима и праотцима нашим, док су славни били, био, сирјеч у дружство оружија и у междусобни отбранителни и нападателни свез!³⁴

После великих победа на Иванковцу, Мишару и Делиграду, извојеваних 1805. и 1806. године, показало се да је национално уједињење Срба у независну државу

³³ Исто, 176-177.

³⁴ Исто, 189.

"прави ратни циљ устаничке Србије". Карађорђеви устаници су се надали да ће за постизање овог циља добити руску подршку, али им је, почетком 1809. године, експлицитно речено да на то не треба да рачунају. Наиме, на састанку са српским представницима, генерал Прозоровски је нагласио да "такав план није реалан", пошто би Србе и Русе гурнуо у рат не само са Турском, већ и са Аустријом и Француском. Према Баталаки³⁵, Прозоровски се овако обратио српским делегатима:

Ну, што ви, ви замишљавате о востановљењу серпскога царства, и хоћете да се Русија зарати с целим светом за вас, и за воспостановљење серпског царства. Па докле мислите томе вашем царству границе да се протегну, ваљда до реке Марице, до Андијанопоља, па чији ће онда Цариград бити? Нећете ли онда имати вољу да Цариград буде столица вашег царства?

Као политички највештији од тројице српских делегата, Иван Југовић је одговорио:

Ни Црни Ђорђе ни ми никад нисмо замишљали о востановљењу српског царства, али да је тежња наша, а особито врховног вожда да и другу браћу нашу християне видимо избављене испод јарма турског, то не кријемо...

Прозоровски је наставио:

³⁵ Лазар Арсенијевић-Баталака, *Историја српског устанка. Књига II*, Баталакин фонд, Београд, 1899; Слово љубве, Београд, 1979 (фототипско издање), 505-507.

Кад Русија буде имала Дунав за границу онда ће она и војску своју и овде, и у Малој Влашкој држати, које такође Государ покровитељствује, и које ће дејствително и подржавати. Како је могуће једној тако малој земљи себе држати за државу, имајући с једне стране турску, а с друге стране аустријску империју!... Нећете ли се ви учинити аустријским поданима?

Пошто му је Југовић одговорио да Срби не желе да буду аустријски поданици, Прозоровски је поентирао:

Но, кад је тако а ви треба да останете у поданству турском; а будући да вам је и Порта сама обећала, по вашем желењу дати вам сопствено прављеније, то ће она дужна бити то испунити, особито при покровитељству нашем над Србијом. Може се помислити да ће Порта одустати од свог обећања, али у таквом случају отворио би се наново рат, и она с једне стране бојећи се раскинути свезе сајуза с Русијом; а с друге, видећи наше војске на обалама дунавским, на сваки начин мораће реч своју одржати.

Иако се противила националном уједињењу Срба у независну државу, Русија је, исте године, настављајући рат с Турцима, подржала Карађорђеву офанзиву према Црној Гори, која се уклапала у "стратегијски план Руског двора о уједињењу српских устанничких и црногорских снага и отцјељењу Босне и Херцеговине од осталог дијела Османског царства". У ствари, Карађорђе је имао руску сагласност и за офанзиву према Херцеговини и Брди-ма из 1807. године. Како Миомир Дашић објашњава, Русија је, од 1807. до 1812. године, "будући у рату с Тур-

ском, подстицала црногорско-српску сарадњу, у жељи да подвоји турске снаге, а поред тога, и да изврши притисак на француске снаге у Далмацији и Боки".³⁶

У унутрашњој политици устаничке Србије, доминирала је борба између оних старешина који су се залагали за што већу аутономију својих нахија, тј. за федеративно или чак конфедеративно уређење државе, и Карађорђа, који је тежио успостављању централизоване државе са апсолутистичком влашћу. Те сукобе су искористиле Русија, Аустрија и, у мањој мери, Француска, које су, међу српским старешинама, створиле мреже својих присталица и агената. Драгослав Јанковић сматра да је оснивање Совјета као тела чији чланови представљају своје нахије било добро решење – "поступно обједињавање, постепени прелаз од аутономних кнежина и нахија ка унитарној и централистички уређеној држави". Међутим, Карађорђе је, 1811. године, успео да централизује државу и укине бирање чланова Совјета у нахијама. Према Јанковићу, та победа централизма је допринела "бржем и неславном слому устанка". Ипак, исти аутор признаје да је мала, сиромашна и културно неразвијена Србија могла да "напредује и да се развија економски, друштвено-политички и културно само превазилазећи феудалну расцепканост, само као национал-

³⁶ Миомир Дашић, "Ширење српске народне револуције од граница устаничке Србије до граница Црне Горе владике Петра I (1807-1813)", 24, 36.

но уједињена и политички јединствена држава".³⁷ Штавише, сматрам да је централизацију револуција учинила још потребнијом, пошто политички партикуларизми могу само да одмогну конституисању нације у условима антиимперијалне борбе. Српски устаници су, 1813. године, поражени због тога што су се, у неповољним међународним условима, суочили с много јачим непријатељем, а не зато што су, међу њима, преовладали они који су се залагали за што снажније политичко јединство.

Карађорђево сукоб са опозицијом није представљао само конфликт између апсолутне монархије и олигархијске републике, односно централистички уређене државе и савеза нахија³⁸, већ и борбу за националну независност, а против потчињавања империјалној хегемонији. Зато је Љушић у праву када наглашава да седам уставних аката из 1811. године представљају "врхунац устаничког уређења Србије", као и да су "настала без руског и аустријског утицаја, па су утолико значајнија".³⁹ Истина, устаници су, 1809. године, тражили књиге са руским законима, како би се угледали на њих, али то, како Јанковић истиче, "није имало другу сврху него да изазове добро политичко расположење Руса" и обез-

³⁷ Драгослав Јанковић, "Процеси уједињавања и раздвајања друштвених група у Србији Првог устанка", у: Васа Чубриловић (уредник), *Историјски значај Српске револуције 1804. године*, 233-235.

³⁸ Dragoslav Janković, *Srpska država Prvog ustanka*, 267.

³⁹ Радош Љушић, *Вожд Карађорђе (Друга књига)*, 118.

беди њихову војну помоћ. На то указује и податак да су, 1810, устаници разгласили да су, "у Љубљани, купили француски закон (Code Napoleon), а тражили да набаве и кривични закон да би, из њих, извукли законе за своју земљу". Правни поредак устаничке Србије развијао се претежно самостално, на основу обичајног и средњовековног права, а представљао је и "резултат друштвено-економског развитка у правцу нових економских – робноновчаних, и нових друштвених – буржоаских односа".⁴⁰

Борећи се за конституисање и унутрашњу интеграцију независне националне државе и тежећи српском националном уједињењу, Карађорђеви устаници су пружили отпор империјалној хегемонији непријатељског Османског царства, ненаклоњене Хабзбуршке монархије, али и савезничке Русије. На тај начин, антиимперијални интегралистички национализам се нашао у основи политичког идиома Српске револуције у Србији.

За разлику од Карађорђа, који је прво подигао устанак, па онда затражио руску и аустријску подршку, Петар I се устручавао да, без руске дозволе, зарати с Турцима. У августу 1804. године, у писму руском цару Александру I, црногорски митрополит пише:

Једновјерни и једноплемени, с нама граничећи, народи, а особито Ерцеговци, врло често долазе к мене са жалбама да

⁴⁰ Драгослав Јанковић, "Русија и државно уређење устаничке Србије", 265.

више не могу трпјети турска тиранства. Они се жале да Турци грабе и отимају њихово имање, и мачем истребљују род хришћански. Моле да им се даде помоћ како да се избеаве из овога стања, јербо ако тако и даље остану, биће тиранством турскијем сасвим истријебљени. Црногорци са великом радошћу учинили би им помоћ, али не смију они ништа чинити без моје заповиједи, а ја опет без вашег одобрења не могу дати допуштење Црногорцима и Брђанима да се дигну у њихову помоћ.

(...) Будући Црногорци због овијех турскијех злочина, од којијех трпи Црна Гора велике штете, имају законите и правилне узроке подићи оружје противу варвара Турака и присајединити се са хришћанима, који са највећом жељом очекују Црногорце на помоћ ради избављења испод варварства турскога, те да ступе под славну протекцију вашег величанства, стављам на благоумотрење вашег величанства ову ствар и молим да ме у тачности извијестите како ћемо у овоме случају поступати. Ја ћу пак све мјере предузети, да се помоћу божијом што боље приправимо и дамо отпор нашем душманину на потпуно задовољство вашег царскога величанства, и на благо и срећу нашега народа...⁴¹

Како Томица Никчевић објашњава, Петар I је сматрао руску подршку кључном за "остваривање свих својих политичких и државних планова". То митропо-

⁴¹ Јефто М. Миловић (приредио), *Петар I Петровић Његош. Писма и други документи. Књига I (1780-1820)*, Историјски институт СР Црне Горе – НИО "Универзитетска рибјеч" – Архив Црне Горе – НИО "Побједа" Титоград, Титоград, 1987, 200.

литово становиште је заснивано како на традиционалним руско-црногорским везама, тако и на реалистичким прорачунима да "Русија мора имати одлучујућу улогу у сламању Отоманске империје, успостављању новог европског поретка и решавању судбине покорених балканских народа". Петар I је и руско-турски савез против Наполеона сматрао "само нужним и привременим у односу на трајни циљ руске источне политике".⁴² Зато, митрополитова оданост Русији није умањена, након што је Александар I одбио да одобри почетак рата Црногораца и Брђана против Турака. Штавише, Петар I се трудио да смири народ у Црној Гори, Брдима и Херцеговини и након што је избио устанак у Дробњацима, који је Сулејман-паша Скопљак угушио у крви.⁴³ У новембру 1805. године, владика пише Петронију, игуману манастира Острог:

Из вашијех и другијех писамах, којих сте ми послали разумијем с великом мојом жалости, да је турска војска ударила на Дробњаке. Ви знате како сам ја њих и Ускоке и совјетова и препоручива вама да свакога учите што би они трпјели и

⁴² Томица Никчевић, "Улога Црне Горе и митрополита Петра I у припремама и подизању Првог српског устанка 1803-1804", у: Васа Чубриловић (уредник), *Југословенске земље и Русија за време Првог српског устанка 1804-1813*, 359-360.

⁴³ Миомир Дашић, "Ширење српске народне револуције од граница устаничке Србије до граница Црне Горе владике Петра I (1807-1813)", 22.

с миром били да на себе више зло и несрећу не наведу. А сврх тога ја сам на исти начин писао свијем Дробњацима једно писмо јануарија, а друго септембра и последње послао чрез Јефта Шећеровића; нијесу ме послушали него пошли по наговору некијех који су били мојим писмам и наукама супротивни, и који нијесу размишљали што се последијед из тога догодити може. Ја не могу мимо височајшега мојега покровитеља ништа учинити, а да су ме послушали не би то на себе дочекали. Истина је да су од тешкога зулума и неправосудија турскога до тога доведени иза како су толико пашах и капицибашах доходили на Херцеговини да учине правду и суд рајетинцима и не учинили ништа. Али боље бјеше да још трпе, како су неке силе времена трпјели, него ли да се зачну бранити у вријеме када се обранити не могу, нако их једини силни и всемогући бог од таквога неправетнога насилија обрани...⁴⁴

Дробњаци нису били једини који нису послушали митрополитове савете, па је, стога, у јануару 1806. године, он морао да Ровчанима и Морачанима упути писмо пуно прекора и огорчења:

...ви сте људи тврдоглави узели самовољство, не имајући доброга и здравога разума, не знате што чините, ни што мислите, нити разбирате ишта од вашег самовољства и вашијех дјелах... догодити може, но како којему вјетар... донесе, тако он без свакога даљњег, ... и тако мисли да њега нитко... а кад до муке дође, онадар... да не зна што ће чинит ни куда ће окренут као зец, када га ловници и пси околе, онда виче: хај, ђе је ко; је ли игђе икога, помагај пропадох, поги-

⁴⁴ Јефто М. Миловић (приредио), 218-219.

бох и сасвијем нестadox, и још криви тога јунака, а не хоће кривит себе и своје безумно самовољство и ...шаније. Ово се на много мјестaх догађало, ја не бих рад, да се и вама догоди, и за то вас архипастирски молим и Богом всдржителњем заклинам, да стојите под страхом божијем у љубави и послушности међу собом и са сваким мирно и да не бисте икакве смутње и боја започели, јер не можете себе вишега зла учинити, ни Турцима добра, него кад би с ваше стране почетак од кавге и боја био учињен; ако ли они на вас ударе, ви зовите са свом вјером и узданицом Бога на помоћ и бијте се колико више и боље можете. Ја се надам, да ћете ме барем саде послушати и дати ми... напријед радим за ваше добро, као и за свијех Црногорацах и Брђанах радим... помоћ шиљем, кад би потреба била.⁴⁵

Наравно, Петар I је слао сасвим другачије поруке када је, у Боки, дошло до сукоба између руско-црногорских и француских снага. У јуну 1806. године, он прекорева Ришњане што се нису укључили у ту борбу и љутито их позива да то учине што пре:

Не знам друго рећи, него ви истинито кажем, ако опет убрзо не дођете, да ћете остати у вјечну срамоту мимо свакога народа у свијету и остаће на вас и на ваше потомке клетва Бранковића у вијек. А ја ћу се... онога народа, што је вјеран Богу, цару... заклинајући се вам Богом, да нећу с вама и Црногорцима имат другога посла, ако пријекијем путем не пошље свака комунитад и кнежина и капетанијати што највише може војске за доказат своју вјерност према цар-

⁴⁵ Исто, 223-224.

скијем ђенералима и војницима, а навлаштито за обрану својега отечества и слободе. Ко ли не учини тако, он ће себе обличити у дјела Вука Бранковића под вјечном срамотом и проклетством од свега поштенога народа.⁴⁶

Руско супротстављање француском заузимању Боке Которске и Далмације кореспондирало је с тежњом Црногораца да добију излаз на море, због чега су се одушевљено придружили Русима у њиховој борби против Француза. Радоман Јовановић објашњава да је владика Петар I истицао заједничке ратне операције са Русима као "оправдање за немогућност да се ангажује у покрету и сарадњи са српским устаницима".⁴⁷ То је имплицитно исказано у писму које је, у јулу 1806. године, црногорски митрополит упутио Карађорђу:

...Ја искрено жалим невин и једноверан мени народ, али при том несумљиво надам се да правдољубље честитог султана Селима Другог, неће оставити Вашу верност без одбране и награде и без достојног кажњавања Ваших нападача. Зато Вам и саветујем да сачувате своју уобичајену верност његовом величанству, Вашем честитом султану и верном савезнику мог славног покровитеља, великог Александра Првог, а Вас ће наградити божији богови, како каже диван спаситељ наш, јер они су над царем цареви.

⁴⁶ Исто, 234-235.

⁴⁷ Радоман Јовановић, "Утицај спољњег фактора на политику владике Петра I према Првом српском устанку (1804-1813)", у: Симон Ђуретић (уредник), 87.

Налазим се пред војском моје дивне домовине, која се спојила са руском поморском и сувоземном војском, у борби против Француза, који се налазе у дубровачкој области, и чија је лукава намера да се прошире и на државу Вашег цара, преко издајника као што је Хаџи-бег клобучки, који се налази на Утову, и преко турске земље пут у Дубровник и против нас себи отворили. Но помоћу божијом остали су у сваком боју побеђени о чему Вам може посведочити доносилац овог писма.

Било би ми веома драго када би могли да пронађемо начин помоћу кога би један другог извештавали о садашњем стању у корист наших савезних дворова и за општенародну корист, будући да су Французи постали непријатељи целог света, преваривши многе народе, осрамотивши их и унесрећише, и сада су до наших словенских народа дошли. Дај Боже да они свуда у нашем народу нађу, како име словенско, тако и дух мушкости, храбрости, истомишљења старих Словена, и да наши народи обнове ту славу, која им је увијек приличила, и коју им ја свима од свег срца и душе моје желим.⁴⁸

Након што јој је, децембра 1806, под Наполеоновим утицајем, Порта објавила рат, Русија је активирала "устаннички покрет као савезника у рату против Турске".⁴⁹ То је довело до значајне промене у садржају и интонацији писама владике вожду. У фебруару 1807. године, Петар I пише Карађорђу:

⁴⁸ Јефто М. Миловић (приредио), 235-236.

⁴⁹ Радоман Јовановић, "Утицај спољњег фактора на политику владике Петра I према Првом српском устанку (1804-1813)", 87.

...С сада будући Порта Отоманскаја више по наговору всеобщих целого света непријателеј Французов, него ли по својему обичајному постојанству и злости, височајшему двору нашему неправедно војну објавила. Поспешују Вас, љубезнејши витезови, уведомит, што ја при помошчи божијеј по согласију довереној в черногорских делах од особе јего императорског величества всеросијског самодержца господина статског советника, кавалера и полномочног в Боки ди Каторо Стефана Андрејевича Санковског, не пропушчај времени, намерен с частију регуларног војска и с черногорцама вступит в земли непријателскије. Уповају совершенно што и с Вашеј страни по полученији овога мојега писма немедленно будет отправљено к нам в сретеније неколико војске, да би ми удобнеје могли, при нинејших обстојатељствах, между нашими војскама непријателеј стеснивши, поражат и стењајшчих под несносним игом варварства љубезнејших собратјев наших славјан ослободит, који к нами непрестано ден и ношч вопијут. Ово је само срећна згода и вријеме благополучно, које смо свагда у бога просили. Сојединимо дакле сердца наша во јединомислије и совокупили сили наши с силами благочестивого и богом помазаного Александра, да совокуплена будут расточенаја чада славенских негда бивших державах и слава с волностију и свободом нашом под штитом благословеној Росији возобновлена, в чем сам бог молитвами и ходајтајством србских светителеј будет нам помошчник...⁵⁰

Петар I се сматрао подаником руског цара и из тога су проистицали његови планови о националној независности и уједињењу. Започет након победа на Мар-

⁵⁰ Исто, 244.

тинићима и Крусима, 1796, процес конституисања црногорске државности је, 1805. године, настављен стварањем *Плана о реорганизацији правитељства и предрачуном трошкова за његово издржавање и Правила о унутрашњој организацији правитељстава и предрачун трошкова*, два документа који су, пошто су их потписали митрополит Петар I, гувернадур Вук Радоњић и неколико главара, послати руском цару. Према тим документима, "Црна Гора је требало да буде под покровитељством Русије, која би јој гарантовала политичку независност". Истовремено, "црногорско правитељство и скупштина су се обавезали да одлуке о свим важнијим спољнополитичким питањима, од објаве рата до закључења мира и одржавања спољнополитичких веза са другим државама, не предузимају и не доносе без знања и сагласности високог Руског двора". Иако је тај пројекат предвиђао да Црна Гора добије статус државе, она "није требало да има потпун међународни субјективитет, већ полусуверен положај". Црногорска политичка и економска зависност од Русије била је знатно већа него у случају Републике Јонских острва, "која се налазила под врховном влашћу Порте и покровитељством руског цара".⁵¹

⁵¹ Радослав Распоповић, "План Петра I о дјеловању црногорско-бокешке и руске војске у Херцеговини и план о стварању славеносрпске државе под покровитељством Русије", у: Симон Ђуретић (уредник), 165-166.

На основу црногорског пројекта из 1805, Петар I је, 1807. године, промовисао идеју о стварању Славеносрпског царства, с Дубровником као престоницом. Заправо, још 1803, пивски архимандрит Арсеније Гаговић је, као изасланик црногорског митрополита, презентовао сличан план руском цару, али је, наредних неколико година, како Екмечић објашњава, остварење тог плана покушавано "у оквиру војне авантуре само рата против француске окупације источне обале Јадрана, а не и против Турске", што је једино могло да доведе до неких резултата.⁵² Међутим, почетак руско-турског рата донео је, крајем 1806, нове околности, које су црногорском митрополиту изгледале погодне за реализацију плана о стварању славеносрпске државе. Зато је, у мају 1807. године, као изасланик владике Петра I, архимандрит Симеон Ивковић упознао руску владу са "жељом митрополита и народа" да се створи Славеносрпско царство.⁵³

Планирано је да Славеносрпско царство настане обједињавањем Црне Горе (с Подгорицом, Спужем и Жабљаком), Боке Которске, Херцеговине, Дубровника и Далмације, а руски цар би био носилац титуле славеносрпског цара. Намесник или председник новостворене државе био би Рус, док би његов заменик био црногорски митрополит Петар I. Дубровник би био пре-

⁵² Милорад Екмечић, "Место Босне и Херцеговине у Српској револуцији 1804-1815", 64.

⁵³ Радослав Распоповић, 173-176.

стоница. Приликом предаје овог плана, архимандрит Ивковић је објаснио да би највећи успех био ако би ова држава обухватила и Србију и Босну.⁵⁴

Петар I је сматрао да је, за стварање Славеносрпског царства, неопходно покренути заједничке црногорско-бокељске и руске војне операције у Херцеговини. Како Радослав Распоповић наглашава, митрополитов план о заузимању Херцеговине, "иако настао у вријеме замаху Првог српског устанка, ни у једном дијелу није изричито предвиђао операције у циљу спајања са Карађорђевим устаницима", већ је, суштински, био "под утицајем руских планова о преуређењу Балкана, савезничких односа између Русије и Турске, као и потребе очувања територијалне цјеловитости Османског царства". Међутим, због ескалације рата с Турском, већи део руске флоте је напустио Јадранско море, што је значило крај митрополитових нада да ће започети заједнички поход Црногораца, Бокеља и Руса на Херцеговину.⁵⁵

Екмечић објашњава да су сви "планови Петра I били одвећ везани за политику Русије тога времена, па није чудо да је кормило те револуције морао да препусти независнијем Карађорђу". Вероватно је претерана констатација истог аутора да је Петар I био "полу Србин и полу Рус", а Карађорђе "само Србин"⁵⁶, али је

⁵⁴ Исто, 177.

⁵⁵ Исто, 177-180.

⁵⁶ Милорад Екмечић, "Место Босне и Херцеговине у Српској револуцији 1804-1815", 64-65.

неспорно да се црногорски митрополит сасвим потчињено руској империјалној хегемонији. Зато је и његова тежња за националном независношћу и уједињењем била ограниченија од Карађорђевог, а спремност Црногораца да се, с оружјем у руци, супротставе Турцима, Французима и Аустријанцима није прерасла у доследан антиимперијални национализам. То нас води закључку да је национализам у основи политичког идиома Српске револуције у Црној Гори имао знатно слабије изражен интегралистички и антиимперијални карактер од национализма на којем је изграђен политички идиом Српске револуције у Србији.

ЗАКЉУЧАК

У науци, постоји консензус о томе да је Српска револуција почела 1804. године, али и различита мишљења о томе када је завршена. Тако, Чедомир Попов сматра да је трајала чак 114 година. Према том аутору, Срби су, политичким, оружаним и духовним средствима, водили "борбу за разарање феудалних односа и национално ослобођење и уједињење", све до стварања Југославије, 1918. године.¹ С друге стране, Васа Чубриловић види Српску револуцију као процес који је трајао 26 година, тј. све до 1830, када је Србији признат статус аутономне кнежевине унутар Османског царства.² Радош Љушић се не слаже с Чубриловићем, пошто, како истиче, до добијања аутономије, 1830. године, "кнез Милош није могао озбиљније да ради на

¹ Чедомир Попов, *Источно питање и Српска револуција 1804-1918*, 17.

² Васа Чубриловић, "Улога народних маса и личности у Српској револуцији (1804-1830)", у: Васа Чубриловић (уредник), *Историјски значај Српске револуције 1804. године*, 1-18.

укидању феудализма". Према Љушићу, тај Милошев подухват је успешно завршен 1835, када су укинуте разноврсне дажбине и уведен јединствени порез, чиме је, у Србији, феудализам престао да постоји. Због тога, Љушић смешта крај Српске револуције у 1835. годину, иако признаје да је укидање феудализма у Србији било резултат процеса који је био поступан, "без икаквих потреса и сукоба"³, што значи – еволутиван.

У политици, концепт "револуције која тече" спада у домен идеолошке есхатологије, док у науци, нужно води у одсуство консензуса о значењу основних појмова и арбитрарност у тумачењу релевантних друштвених феномена. Поменути аутори су датирали завршетак револуције, идентификујући га са остварењем једног или више револуционарних циљева. Тако су занемарили хетерогеност садржаја и динамике вишедеценијског (или чак вековног) историјског процеса, као и промене услова у којима се он одвијао. Да би се избегао такав пропуст, револуцију треба разумети као политичку мобилизацију масовног друштвеног покрета који захтева радикалну и неодложну трансформацију социоекономског и политичког поретка. На основу тога, сматрам да трајање Српске револуције треба ограничити на Први и Други српски устанак, тј. на период од 1804. до 1815. године.

³ Радош Љушић, *Тумачења Српске револуције у историографији 19. и 20. века*, Српска књижевна задруга, Београд, 1992, 108-112.

Као што сам већ нагласио, Српска револуција се догодила на врхунцу Првог циклуса историје модерног светског система, који је трајао од краја 15. до почетка 19. века и којег карактеришу мултилатерална империјална хегемонија више сукобљених сила, тежња да се државе изнутра интегришу и превазиђу предмодерни политички партикуларизми, као и меркантилистичка политика изградње и консолидације капитализма. Такође, указао сам да Наполеонови ратови и интензивна борба великих европских сила за решење Источног питања представљају артикулације мултилатералне империјалне хегемоније које су релевантне за избијање и ток Српске револуције.

У условима мултилатералне империјалне хегемоније, ривалске империјалне силе су настојале да се изнутра политички и привредно интегришу, а Срби су, крајем 18. и почетком 19. века, живели у две које су, у томе, биле најмање успешне – Османском царству и Хабзбуршкој монархији. У обе државе, Срби су се политички афирмисали интересним савезништвом са централним властима против носилаца политичког и економског партикуларизма: у Османском царству – босанских и албанских ајана и јаничара, а у Хабзбуршкој монархији – мађарског племства. Политичком значају Срба је допринело и то што су се, у аустријско-турском рату 1787-1791, показали као војно респектабилан фактор.

Захваљујући животу у јужној Угарској, близу турске границе, и економском конзервативизму мађар-

ског становништва, Срби су успели да профитирају од хабзбуршке меркантилистичке политике трговинског повезивања са Османским царством и, асимилујући агилне цинцарске трговце, формирају грађански слој. Тако је постављена социјална основа српског национализма, који је своју прву велику манифестацију имао на Темишварском сабору, 1790. године.

Јачање привредних веза између два царства стимулисало је и појаву успешних српских трговаца стоком у Београдском пашалуку. Склапајући савез с београдским везиром Хаџи Мустафа-пашом против јаничара, они су се афирмисали као српски политички лидери, који ће, убрзо, покренути Српску револуцију. Већ сам навео да је Ружица Гузина упоредила такву политичку улогу Срба у Београдском пашалуку са савезништвом апсолутних монарха са сељаштвом и буржоазијом, у борби против феудалног сепаратизма, на Западу. Мислим да такво поређење није оправдано, пошто савез султана са иноверним и социоекономски дискриминисаним српским становништвом против сепаратизма муслиманских феудалаца с периферних територија није могао да постави основу за трансформацију Османског царства у националну државу, за разлику од религијски хомогеног савеза апсолутних монарха са буржоазијом и сељаштвом у земљама на Западу. Савез султана и његових локалних представника са Србима резултовао је појавом српског национализма, што је био исход и савеза католичког Бечког двора са православним Србима против сепаратизма католичког

мађарског племства. Ни Порта ни Бечки двор нису успели да постану центар будуће националне интеграције, а верски и социоекономски дискриминисани (више у Османском царству, а мање у Хабзбуршкој монархији) Срби су искористили савез са царевима за сопствену политичку еманципацију.

Устаничка Србија је политички и економски интегрисана захваљујући рату против Турака, али и конфронтацији Карађорђевог централизма с партикуларизмом опозиционих војвода. Захваљујући успешном вођењу рата и прогресивном јачању Карађорђевог (централне) власти и државне контроле над неразвијеном привредом, устаничка Србија је конституисана као национална држава. Поред наведених локалних фактора, томе је допринела и глобална доминација меркантилизма и политике националног интегралитета. У Црној Гори, унутрашња политичка и економска интеграција је остваривана теже него у Србији, због још неразвијеније привреде, снажнијег партикуларизма у виду племенско-братственичке подељености и структурно детерминисаног ривалитета између вршилаца две најважније политичке функције – митрополита и гувернадура.

Њихова територијална дисперзија и подељеност између три царства (турског, аустријског и, у случају Босне и Херцеговине, француског) учинили су национално уједињење Срба у независну државу максималним циљем Српске револуције. То је нужно водило српском супротстављању империјалној хегемонији

отворено непријатељских Османског царства и Француске, ненаклоњене Хабзбуршке монархије, али и савезничке Русије. Без обзира на то што је Русија била једина империјална сила чији су се интереси, у значајној мери, поклапали са српским, у Србији су само опозиционо оријентисане војводе биле спремне да се сасвим потчине њеној империјалној хегемонији. С друге стране, Карађорђе и његове присталице су покушавали да политички балансирају између интереса великих сила, тежећи што већој националној независности. С друге стране, црногорски митрополит Петар I је, од 1804. до 1815. године, доследно избегавао политичку конфронтацију с Русијом, с чијим интересима је усклађивао своје тежње за националном независношћу и интеграцијом.

Сматрам да је Карађорђево однос према империјалним силама био најусклађенији са историјским контекстом у којем се Српска револуција догодила. Само у условима мултилатералне империјалне хегемоније, Срби су могли да се појаве као самосталан политички фактор на Балкану и да настоје да добију што више помоћи и уступака од међусобно сукобљених царства. Иако је несумњиво да је, почетком 19. века, од империјалних сила, једино Русија била савезник Срба, динамика Наполеонових ратова и борбе за решење Источног питања остављала је могућност да српске тежње постану компатибилне са интересима још неког царства. Уосталом, захваљујући аустријском ратовању против Турака, Срби су, крајем 17. века, ушли у исто-

рију модерног светског система. Зар је било реално да, као бивши припадник фрајкора, Карађорђе покида везе с Хабзбуршком монархијом? Такође, да ли би се Срби понели рационално да су пропустили да, за време политичких тензија с Русима, покушају да стекну Наполеонове симпатије? Коначно, беспоговорно потчињавање црногорског митрополита руској империјалној хегемонији није спречило да, 1814, Бока припадне Аустрији, као што ни Карађорђево одустајање од тежње да води самосталну политику не би, 1812, задржало Русе у Србији. Ипак, не треба заборавити да је Русија једина империјална сила, која се, ни у једном тренутку, није надала поразу Српске револуције. Када се покаже да су интереси империје инкомпатибилни са његовим, мали народ тешко може то да промени.

Посматрано из глобално-системске перспективе, Српска револуција је резултат глобалних процеса проистеклих из интеракционе констелације мултилатералне империјалне хегемоније, доминације државног интервенционизма у привреди и политике националног интегралитета. У садејству с локалним процесима проистеклим из рата с Турцима, прогресивног јачања централне власти, државне контроле над неразвијеном привредом и борбе за национално уједињење, ти глобални процеси су условили да се, у основи политичког идиома Српске револуције у Србији, нађе антиимперијалан интегралитички национализам. Због локалних процеса проистеклих из унутрашњих политичких подела, племенско-братственичког партикуларизма,

неразвијености привреде и доследног потчињавања руској империјалној хегемонији, национализам у основи политичког идиома Српске револуције у Црној Гори имао је мање изражен антиимперијални и интегралистички карактер.

ЛИТЕРАТУРА

Арсенијевић-Баталака, Лазар, *Историја Српског устанка. Књига I*, Баталакин фонд, Београд, 1898; Слово љубве, Београд, 1979 (фототипско издање).

Арсенијевић-Баталака, Лазар, *Историја српског устанка. Књига II*, Баталакин фонд, Београд, 1899; Слово љубве, Београд, 1979 (фототипско издање).

Берић, Душан, "Српска револуција 1804. и социјални покрети у Босни и Херцеговини у првој половини XIX стољећа", у: Васа Чубриловић (уредник), *Историјски значај Српске револуције 1804. године*, Српска академија наука и уметности, Београд, 1983, 599-622.

Бојовић, Јован Р. (уредник), *Црна Гора у међународним односима*, Историјски институт СР Црне Горе, Титоград, 1984.

Vožić, Ivan, "Habsburške zemlje i protivturska ofanziva u XVII veku", у: Група аутора, *Istorija Jugoslavije*, Prosveta, Београд, 1973, 156-168.

Чубриловић, Васа, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Народна књига, Београд, 1982.

Чубриловић, Васа (уредник), *Историјски значај Српске револуције 1804. године*, Српска академија наука и уметности, Београд, 1983.

Чубриловић, Васа (уредник), *Југословенске земље и Русија за време Првог српског устанка 1804-1813*, Српска академија наука и уметности, Београд, 1983.

- Чубриловић, Васа, "Међународни положај југословенских земаља концем XVIII и почетком XIX века", у: Васа Чубриловић (уредник), *Југословенске земље и Русија за време Првог српског устанка 1804-1813*, Српска академија наука и уметности, Београд, 1983, 1-28.
- Чубриловић, Васа, "Улога народних маса и личности у Српској револуцији (1804-1830)", у: Васа Чубриловић (уредник), *Историјски значај Српске револуције 1804. године*, Српска академија наука и уметности, Београд, 1983, 1-18.
- Дашић, Миомир, "Утицај Првог српског устанка на национално-ослободилачки покрет у Васојевићима и осталим црногорским брдима (1804-1813)", у: Васа Чубриловић (уредник), *Историјски значај Српске револуције 1804. године*, Српска академија наука и уметности, Београд, 1983, 545-598.
- Дашић, Миомир, "Ширење српске народне револуције од граница устаничке Србије до граница Црне Горе владике Петра I (1807-1813)", у: Симон Ђуретић (уредник), *Први српски устанак у Црној Гори и Херцеговини и хришћанска Европа (1804-1813)*, Светигора, Цетиње, 2006, 19-52.
- Деретић, Јован, *Доситеј и његово доба*, Филолошки факултет Београдског универзитета, Београд, 1969.
- Деретић, Јован, *Пут српске књижевности. Идентитет, границе, тежње*, Српска књижевна задруга, Београд, 1996.
- Ђуретић, Симон (уредник), *Први српски устанак у Црној Гори и Херцеговини и хришћанска Европа (1804-1813)*, Светигора, Цетиње, 2006.
- Dyck, Harvey L, *New Serbia and the Origins of the Eastern Question, 1751-55: A Habsburg Perspective*, *Russian Review*, Том 40, бр. 1, 1981, 1-19.
- Džonson, Pol, *Napoleon*, Laguna, Beograd, 2007.

- Екмеčić, Milorad, "Srpska revolucija i jugoslovenske zemlje u vreme napoleonskih ratova", u: Grupa autora, *Istorija Jugoslavije*, Prosveta, Beograd, 1973, 209-221.
- Екмечић, Милорад, *Стварање Југославије 1790-1918. Први том*, Просвета, Београд, 1989.
- Екмечић, Милорад, "Европски оквири и карактер Српске револуције 1804-1815", у: Чедомир Попов (уредник), *Европа и Српска револуција 1804-1815*, Платонеум, Нови Сад, 2004, 47-107.
- Екмечић, Милорад, "Место Босне и Херцеговине у Српској револуцији 1804-1815", у: Симон Ђуретић (уредник), *Први српски устанак у Црној Гори и Херцеговини и хришћанска Европа (1804-1813)*, Светигора, Цетиње, 2006, 53-81.
- Екмечић, Милорад, *Дуго кретање између клања и орања. Историја Срба у Новом веку 1492-1992*, Завод за уџбенике, Београд, 2007.
- Featherstone, Mike, Scot Lash and Roland Robertson (ур.), *Global Modernities*, SAGE Publications, London – Thousand Oaks – New Delhi, 1995.
- Фире, Франсоа, *О Француској револуцији*, Издавачка књижевна Зорана Стојановића, Сремски Карловци, 1990.
- Форд, Френклин Л., *Европа у доба револуција 1780-1830.*, СЛЮ, Београд, 2005.
- Friedman, Jonathan, "Global System, Globalization and the Parameters of Modernity", у: Mike Featherstone, Scot Lash and Roland Robertson (ур.), *Global Modernities*, SAGE Publications, London – Thousand Oaks – New Delhi, 1995, 69-90.
- Friedman, Jonathan, "Global Systems, Globalization, and Anthropological Theory", у: Ino Rosi (ур.), *Frontiers of Globalization Research: Theoretical and Methodological Approaches*, Springer, New York, 2007, 109-132.

- Гавриловић, Славко, *Прилог историји трговине и миграције Балкан – Подунавље XVIII и XIX столећа*, Српска академија наука и уметности, Београд, 1969.
- Гавриловић, Славко, *Војводина и Србија у време Првог устанка*, Институт за изучавање историје Војводине, Нови Сад, 1974.
- Гавриловић, Славко, "Аустрија и присуство Руса у Србији 1811-1812", у: Васа Чубриловић (уредник), *Југословенске земље и Русија за време Првог српског устанка 1804-1813*, Српска академија наука и уметности, Београд, 1983, 131-139.
- Гавриловић, Славко, *Из историје Срба у Хрватској, Славонији и Угарској (XV-XIX век)*, "Филип Вишњић", Београд, 1993.
- Гавриловић, Славко, "Аустријска царевина и устаничка Србија", у: Чедомир Попов (уредник), *Европа и Српска револуција 1804-1815*, Платонеум, Нови Сад, 2004, 108-220.
- Gavrilović, Slavko i Nikola Petrović (prir.), *Тетишварски sabor 1790*, Архив Војводине, Sremski Karlovci; Institut za izučavanje istorije Vojvodine, Novi Sad; Istorijski arhiv PK SK Vojvodine, Novi Sad, 1972.
- Група аутора, *Историја Југославије*, Prosveta, Београд, 1973.
- Гузина, Ружица, *Кнежина и постанак српске буржоаске државе*, Култура, Београд, 1955.
- Herold, J. Cristopher, *The Age of Napoleon*, American Heritage Publishing Co., Inc., New York, 1963.
- Hobsbawm, E. J, *Доба револуције. Европа 1789-1848*, Школска књига – Stvarnost, Загреб, 1987.
- Храбак, Богумил, "Транзитна трговина преко Србије 1804-1813", у: Васа Чубриловић (уредник), *Историјски значај Српске револуције 1804. године*, Српска академија наука и уметности, Београд, 1983, 191-207.

- Јанковић, Драгослав, "Процеси уједињавања и раздвајања друштвених група у Србији Првог устанка", у: Васа Чубриловић (уредник), *Историјски значај Српске револуције 1804. године*, Српска академија наука и уметности, Београд, 1983, 209-238.
- Јанковић, Драгослав, "Русија и државно уређење устаничке Србије", у: Васа Чубриловић (уредник), *Југословенске земље и Русија за време Првог српског устанка 1804-1813*, Српска академија наука и уметности, Београд, 1983, 247-267.
- Janković, Dragoslav, *Srpska država Prvog ustanka*, Nolit, Beograd, 1984.
- Jelavich, Charles, Some Aspects of Serbian Religious Development in the Eighteenth Century, *Church History*, Том 23, бр. 2, 1954, 144-152.
- Јовановић, Радоман, "Црногорско-руски политички односи (1771-1917)", у: Јован Р. Бојовић (уредник), *Црна Гора у међународним односима*, Историјски институт СР Црне Горе, Титоград, 1984, 15-54.
- Јовановић, Радоман, "Утицај спољњег фактора на политику владике Петра I према Првом српском устанку (1804-1813)", у: Симон Ђуретић (уредник), *Први српски устанак у Црној Гори и Херцеговини и хришћанска Европа (1804-1813)*, Светигора, Цетиње, 2006, 83-89.
- Kenedi, Pol, *Uspon i pad velikih sila. Ekonomska promena i ratovanje od 1500. do 2000. godine*, CID, Podgorica; Službeni list SCG, Beograd, 2003.
- Крестић, Василије Ђ., *Историја српске штампе у Угарској 1791-1914*, Матица српска, Нови Сад, 1980.
- Крестић, Василије Ђ., *Срби у Угарској 1790-1918*, Матица српска, Нови Сад, 2013.

- Лекић, Душан, *Спољна политика Петра I Петровића Његоша (1784-1830)*, Народна књига, Цетиње, 1950.
- Љушић, Радош, *Тумачења Српске револуције у историографији 19. и 20. века*, Српска књижевна задруга, Београд, 1992.
- Љушић, Радош, *Вожд Карађорђе (Прва књига)*, Инвестекспорт, Смедеревска Паланка, 1993.
- Љушић, Радош, *Србија 19. века. Изабрани радови*, Новинско-издавачка установа "Војска", Београд, 1994.
- Љушић, Радош, *Вожд Карађорђе (Друга књига)*, Новинско-издавачка установа "Војска", Београд; Новинско-издавачко предузеће "Дечје новине", Горњи Милановац, 1995.
- Љушић, Радош, *Србија 19. века. Изабрани радови (2)*, Новинско-издавачка установа "Војска", Београд, 1998.
- Милић, Даница, "Економски потенцијал устаничке Србије", у: Васа Чубриловић (уредник), *Историјски значај Српске револуције 1804. године*, Српска академија наука и уметности, Београд, 1983, 161-174.
- Миловић, Јефто М. (приредио), *Петар I Петровић Његош. Писма и други документи. Књига 1 (1780-1820)*, Историјски институт СР Црне Горе – НИО "Универзитетска ријеч" – Архив Црне Горе – НИО "Побједа" Титоград, Титоград, 1987.
- Nedeljković, Saša (urednik), *Antropologija savremenosti*, Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu – Srpski genealoški centar, Beograd, 2007.
- Никчевић, Томица, "Улога Црне Горе и митрополита Петра I у припремама и подизању Првог српског устанка 1803-1804", у: Васа Чубриловић (уредник), *Југословенске земље и Русија за време Првог српског устанка 1804-1813*, Српска академија наука и уметности, Београд, 1983, 355-367.

- Новаковић, Стојан, *Из српске историје*, Матица српска, Нови Сад; Српска књижевна задруга, Београд, 1972.
- Novaković, Stojan, *Vaskrs države srpske i druge studije*, Službeni list SFRJ, Beograd, 1986.
- Обрадовић, Доситеј, *Изабрани списи*, Матица српска, Нови Сад, 1989.
- Ортајли, Илбер, *Најдужи век империје*, Српска књижевна задруга, Београд, 2004.
- Перовић, Радослав (приредио), *Први српски устанак. Акта и писма на српском језику. Књига I 1804-1808*, Народна књига, Београд, 1977.
- Petrović, Nikola, *Plovidba i privreda srednjeg Podunavlja u doba merkantilizma*, Istorijski institut, Beograd, 1978.
- Petrović, Pero and Milovan Radaković (ур.), *National and European Identity in the Process of European Integration*, Institute of International Politics and Economics, Београд, 2013.
- Попов, Чедомир (уредник), *Европа и Српска револуција 1804-1815*, Платонеум, Нови Сад, 2004.
- Попов, Чедомир, "Французи и Српска револуција 1804-1815", у: Чедомир Попов (уредник), *Европа и Српска револуција 1804-1815*, Платонеум, Нови Сад, 2004, 319-434.
- Попов, Чедомир, *Источно питање и Српска револуција 1804-1918*, Српска књижевна задруга, Београд, 2008.
- Поповић, Душан Ј., *Срби у Војводини. Књига прва. Од најстаријих времена до Карловачког мира 1699*, Матица српска, Нови Сад, 1990.
- Поповић, Душан Ј., *Срби у Војводини. Књига друга. Од Карловачког мира 1699. до Темнишварског сабора 1790*, Матица српска, Нови Сад, 1990.

- Поповић, Душан Ј., *Срби у Војводини. Књига трећа. Од Темишварског сабора 1790. до Благовештенског сабора 1861*, Матица српска, Нови Сад, 1990.
- Поповић, Васиљ, *Источно питање. Историски преглед борбе око опстанка османлиске царевине у Леванту и на Балкану*, Издавачка књижарница Геце Кона, Београд, 1928; "Никола Пашић", Београд, 2007 (фототипско издање).
- Радојчић, Никола, *Јован Рајић. О двестагодишњици његовог рођења*, Годишњица Николе Чупића (књига XXXVI), Београд, 1927.
- Ракочевић, Новица, "Одјек Првог српског устанка у Морачи и неким сусједним племенима", у: Васа Чубриловић (уредник), *Историјски значај Српске револуције 1804. године*, Српска академија наука и уметности, Београд, 1983, 503-514.
- Распоповић, Радослав, "План Петра I о дјеловању црногорско-бокешке и руске војске у Херцеговини и план о стварању славеносрпске државе под покровитељством Русије", у: Симон Ђуретић (уредник), *Први српски устанак у Црној Гори и Херцеговини и хришћанска Европа (1804-1813)*, Светигора, Цетиње, 2006, 165-180.
- Ражнатовић, Новак, "Политички односи Црне Горе и Србије у XIX вијеку", у: Јован Р. Бојовић (уредник), *Црна Гора у међународним односима*, Историски институт СР Црне Горе, Титоград, 1984, 73-88.
- Ribić, Vladimir (urednik), *Antropologija postsocijalizma*, Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu – Srpski genealoški centar, Beograd, 2007.
- Ribić, Vladimir, "Antropologija raspada Jugoslavije: o etničkom nacionalizmu", у: Vladimir Ribić (urednik), *Antropologija postsocijalizma*, Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filo-

- zofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu – Srpski genealoški centar, Beograd, 2007, 216-243.
- Ribić, Vladimir, "O ekonomskoj tranziciji iz makroistorijske perspektive", u: Vladimir Ribić (urednik), *Antropologija postsocijalizma*, Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu – Srpski genealoški centar, Beograd, 2007, 8-22.
- Ribić, Vladimir, "Srpski nacionalizam na kraju dvadesetog veka", u: Saša Nedeljković (urednik), *Antropologija savremenosti*, Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu – Srpski genealoški centar, Beograd, 2007, 150-171.
- Рибич, Владимир, Уставне промене и државно јединство у реторици "Антибирокупатске револуције" у Србији, *Етноантрополошки проблеми* год. 4, св. 1 (н. с.), 2009, 185-212.
- Рибич, Владимир, *Политичка антропологија и модерни светски систем*, Одељење за етнологију и антропологију Филозофског факултета Универзитета у Београду – Српски генеалогски центар, Београд, 2011.
- Рибич, Владимир, Српска политичка антропологија у 21. веку, *Етнологско-антрополошке свеске* бр. 20 (н. с.) 9, 2012, 129-146.
- Ribić, Vladimir, "Serbian Political Idiom and European Integration", in: Pero Petrović and Milovan Radaković (ур.), *National and European Identity in the Process of European Integration*, Institute of International Politics and Economics, Београд, 2013, 27-40.
- Рибич, Владимир, Сто година после 1914: Србија у Европи заборавана, *Antropologija* 15, св. 1, 2015, 33-47.
- Romano, Serđo, *Evropa. Istorija jedne ideje*, IP "Filip Višnjić" – JP "Službeni glasnik", Beograd, 2008.

- Rosi, Ino (yp.), *Frontiers of Globalization Research: Theoretical and Methodological Approaches*, Springer, New York, 2007.
- Rothenberg, Gunther, *The Napoleonic Wars*, Cassell, London, 1999.
- Shaw, Stanford, *History of the Ottoman Empire and the Modern Turkey. Volume I: Empire of the Gazis: The Rise and Decline of the Ottoman Empire, 1280-1808*, Cambridge University Press, Cambridge, 1976.
- Shaw, Stanford J. and Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and the Modern Turkey. Volume II: Reform, Revolution and Republic: The Rise of Modern Turkey, 1808-1975*, Cambridge University Press, Cambridge, 1977.
- Станојевић, Глигор, *Црна Гора у доба владике Данила*, Историјски институт НР Црне Горе, Цетиње, 1955.
- Станојевић, Глигор, *Црна Гора пред стварање државе 1773-1796*, Историјски институт у Београду, Београд, 1962.
- Станојевић, Глигор и Милан Васић, *Историја Црне Горе. Књига трећа. Од почетка XVI до краја XVIII вијека. Том први*, Редакција за историју Црне Горе, Титоград, 1975.
- Стојанчевић, Владимир, *Милош Обреновић и његово доба*, Издавачко предузеће Просвета, Београд, 1966.
- Стојанчевић, Владимир, *Из историје Србије Другог устанка и кнез Милошеве владе 1815-1839*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд, 1995.
- Стојковић, Андрија Б., *Философски погледи Доситеја Обрадовића*, Универзитетска библиотека "Светозар Марковић", Београд, 1980.
- Šulce, Hagen, *Država i nacija u evropskoj istoriji*, "Filip Višnjić", Beograd, 2002.

- Терзић, Славенко, "Русија и Српска револуција", у: Чедомир Попов (уредник), *Европа и Српска револуција 1804-1815*, Платонеум, Нови Сад, 2004, 221-318.
- Tili, Čarls, *Evropske revolucije 1492-1992*, CID, Podgorica; Političke kulture, Zagreb, 2005.
- Успенски, Фјодор И., *Источно питање*, Службени гласник СЦГ, Београд; ЦИД, Подгорица, 2003.
- Valerštajn, Imanuel, *Posle liberalizma*, Službeni glasnik, Beograd, 2005.
- Вучо, Никола, *Привредна историја Србије до Првог светског рата*, Научна књига, Београд, 1955.
- Wallerstein, Immanuel, *The politics of the world economy. The states, the movements, and the civilizations*, Cambridge University Press, Cambridge; Editions de la Maison des Sciences de l'Homme, Paris, 1984.
- Wallerstein, Immanuel, *Suvremeni svjetski sistem*, CEKADE, Zagreb, 1986.
- Wallerstein, Immanuel, *World-Systems Analysis. An Introduction*, Duke University Press, Durham and London, 2004.

Садржај

УВОД	7
НАПОЛЕОНОВИ РАТОВИ	21
ИСТОЧНО ПИТАЊЕ И СРБИ, ОД 1683. ДО 1792. ГОДИНЕ ...	51
СРБИ У ХАБЗБУРШКОЈ МОНАРХИЈИ, КРАЈЕМ 18. ВЕКА ..	77
ОСМАНСКО ЦАРСТВО, КРАЈЕМ 18. И ПОЧЕТКОМ 19. ВЕКА	105
СРБИЈА ПРЕД СРПСКУ РЕВОЛУЦИЈУ	115
СРПСКА РЕВОЛУЦИЈА У СРБИЈИ	125
ШИРЕЊЕ СРПСКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ	141
СРПСКА РЕВОЛУЦИЈА У СРБИЈИ И ХАБЗБУРШКА МОНАРХИЈА	157
СРПСКА РЕВОЛУЦИЈА У СРБИЈИ И ФРАНЦУСКА	165
СРПСКА РЕВОЛУЦИЈА У СРБИЈИ И РУСИЈА	169
КРАЈ СРПСКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ У СРБИЈИ	203
СРПСКА РЕВОЛУЦИЈА У ЦРНОЈ ГОРИ	211
ПОЛИТИЧКИ ИДИОМ СРПСКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ	229
ЗАКЉУЧАК	267
ЛИТЕРАТУРА	275

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

94(491.11)"1804/1813"

316.334.3

321.01

316.37

РИБИЋ, Владимир, 1974-

Српска револуција у модерном светском систему /
Владимир Рибич. – Београд : Српски генеалогски
центар : Одељење за етнологију и антропологију
Филозофског факултета, 2015 (Београд : СГЦ). – 285
стр. ; 21 см. – (Етнолошка библиотека / [Српски
генеалогски центар]; књ. 79)

Тираж 500. – Напомене и библиографске референце уз
текст. – Библиографија: стр. 275-285.

ISBN 978-86-6401-012-2 (СГЦ)

а) Први српски устанак 1804-1813 б) Социологија
политике с) Политичка антропологија
COBISS.SR-ID 217583372

Издавачи: "Српски генеалогски центар", Радничка 50, Београд
и Одељење за етнологију и антропологију Филозофског
факултета у Београду, Чика Љубина 18-20, Београд. За
издаваче: Филип Нишкановић и Бојан Жикић. Уредник:
Мирослав Нишкановић. Лектор и коректор: Слободанка
Марковић. Компјутерска обрада и штампа: СГЦ, Београд.

Тираж: 500 примерака. Београд 2015.